

Magyar

Tudomány

Martin Miklós: Az igazság

Boda László: Érték-e a szabadság?

Horváth Pál: A tudományos szabadság ősforrásai

Nyelv és nyelvvédelem

2002•2

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
CVIII. kötet – Új folyam, XLVIII. kötet, 2002/2. szám

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

SZENTGYÖRGYI ZSUZSA

Olvasószerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÓPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYMOSSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

CSATÓ ÉVA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu • www.mta.hu
Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp. Bártfai u. 65
Tel: 2067-975 • akaprint@matavnet.hu

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp. Bártfai u. 65

Előfizetési díj egy évre: 5.376 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők
Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

TARTALOM

Maróth Miklós: Az iszlám.....	134
Hámori Gergely: Maratoni közvetítés (forgatókönyv Bosznia-Hercegovina helyzetének rendezésére)	144
<i>Eszmék – értékek</i>	
Horváth Pál: A tudományos szabadság ősforrásai	157
Boda László: Érték-e a szabadság?.....	165
<i>Nyelv – nyelvvédelem – oktatás</i>	
Szabó István Mihály: A szaknyelv jelentősége az ezredforduló Magyarországon	171
Vizi E. Szilveszter: A magyar nyelv szerepe a tudományban és az ismeretterjesztésben	174
Ritoók Zsigmond: Clare et distincte.....	177
Nagy Tóth Ferenc: A romániai magyar tudományos szakirodalom.....	182
Földes Csaba: Az idegen nyelvek oktatása és használata Magyarországon – a nyelvpolitika tükrében.....	184
É. Kiss Katalin: Milyen legyen a magyar nyelvészet?.....	198
<i>Új levelező tagok</i>	
Csörgő Sándor	203
Faigel Gyula	206
Kara György	207
Kosztolányi György	208
Mészáros Rezső	210
Schmidt János.....	211
Szabó Miklós	212
Závodszy Péter.....	213
<i>Megemlékezések</i>	
Papp Ferenc (<i>Kiefer Ferenc</i>)	216
Simonyi Károly (<i>Csurgay Árpád – Csurgayné Ildikó</i>)	219
<i>Viták – vélemények</i>	
Hernád István: A tudományos szakirodalom szabaddá tétele az interneten	225
<i>Könyvszemle</i>	
Olvasónapló (<i>Niederhauser Emil</i>)	228
Beluszky Pál: Az ország fele (<i>Romány Pál</i>)	236
Magyar dialektológia (<i>Büky László</i>)	241
Hubay László: Magyarország XX. századi választási atlasza (<i>Püski Levente</i>).....	243
Perecz László: Szép rendbe foglalva (<i>Lendvai L. Ferenc</i>)	245
Vida Gábor: Helyünk a bioszférában (<i>Mészáros Ernő</i>)	248
Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára (<i>Vitányi Iván</i>)	249
Thalassa (<i>B. A.</i>)	251
Veres András: Lukács György esztétikája (<i>Somlai Péter</i>)	252
<i>Közlemények</i>	
A Magyar Szabadalmi Hivatal felhívása	254
Az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány közleménye	255
Az OTKA, az Élet és Tudomány Egyesület és az <i>Élet és Tudomány</i> szerkesztőségének pályázati felhívása	259

AZ ISZLÁM¹

Maróth Miklós

az MTA lev. tagja, dékán h. (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) maroth@btk.ppke.hu

Vállalt föladatomban – hogy részben az arabisztikai kutatásokba ágyazva, részben a mindenki számára ismert eseményekre utalva fél óra alatt bemutassam az iszlámot – kivitelezhetetlen, hacsak nem szorítkozunk az esetleg sokak számára ismert alapelvekre. Még ebben az esetben is a bonyolult valóság nagyfokú leegyszerűsítésére van szükség. Majdani konklúzióimat azonban csak akkor tudom úgy ahogyan elfogadhatóvá tenni, ha ezt teszem. Ehhez azonban két témáról kell előbb szólnom. Első az arabisztikai kutatások történetének részleges ismertetése, a második az iszlám vallásának vázlatos bemutatása.

I.

1) Erpenius, a leideni egyetem híres humanista tanára két előadást tartott az arab tanulmányok jelentőségéről. Az elsőt 1613. május 13-án, a másodikat 1620. november 5-én. Előadásaiiban az arab nyelv méltóságáról, az arab tanulmányok értelméről és jelentőségéről értekezett a leideni egyetem színe előtt. Előadása egy kutatási korszak végén elsőként fogalmazta meg az új korszak igényeit.²

Az előző korszak a XI-XII. sz.-ban kezdődött, amikor pl. Toledó püspöke lefordította arabból Aristotelés Metafizikáját, majd az ibériai félszigeten megindult a fordítói tevékenység, illetve kezdtek kialakulni a személyes tudományos kapcsolatok a keresztény és a muszlim világ között. Ennek első jelentős állomása volt az, amikor a híres filozófus,

Petrus Hispanus, a későbbi XXI. János pápa (1205?-1277) elvégezte tanulmányait a marokkói Fezben a Qarawijjín egyetemen. (857-ben alapították, a világ legrégebbi, még ma is működő egyeteme.) Európában ő írta az első arab nyelvtant és szöszedetet. Utána számos művet fordítottak arabból latinra, így Európa arab fordításból fedezte újra föl ill. ismerte meg többek közt Aristotelés számos művét néhány pseudo-aristotelési munkával együtt (Liber de causis,³ Theologia Aristotelis⁴) és mindenek előtt Galénost.

Ez a körülmény új alapokra helyezte a skolasztika korának tudományos fejlődését. Az addig platóni alapokon álló európai tudomány a 12. századtól aristotelési megalapozottságúvá vált, ami maga után vonta a természettudományok fejlődését, beleértve az orvostudományét is. A fordítók átültették latinra Avicenna Kánonját, és az európai egyetemeken évszázadokig ez a mű maradt az orvostudomány alapvető tankönyve. A racionálissá vált aristotelianus teológia ellen lépett föl a platóni hagyományokat őrző augustinus rendbe tartozó Luther Márton a maga pietista teológiájával. Ernst Behler szerint az új keletű aristotelizmus és a hagyományos platónista irányzatú pietizmus mentén létrejött törés nagyban hozzájárult a keresztény egyházszakadáshoz. Az arab világ tudományos eredményeivel való szembesülés tehát nem maradt következmények nélkül Európában.

2) A 15-16. században azonban más lényeges események is lezajlottak. A törökök elfoglalták Konstantinápolyt, ezért számos bizánci tudós menekült Európába könyvtá-

¹ Elhangzott a Magyar Tudomány Napján, az Akadémián, 2001. november 5-én.

² Th. Erpenius (1621); J. Fück (1955), 59-73; É.M. Jeremiás (1999).

³ O. Bardenhewer (1882).

⁴ Fr. Dieterici (1882).

rostul. (Pl. a Bessarion család.)⁵ A bizánciak hozta kéziratok között voltak Galénos művei is. Őt Európában addig csakis arab közvetítéssel ismerték. Most azonban világossá vált, hogy Galénos eredeti görög formájában és az arabok hivatkozásaiban nem azonos. A különbségekre Nicolaus Leonicensus (1428-1524) mutatott rá elsőként. Ennek nyomán az európai orvosok két táborra szakadtak. Az egyik felük azt bizonygatta, hogy az arabok meghamisították Galénost. Szerintük Jacobus Sylvius/Jaques du Bois állította vissza az orvostudományt eredeti fényében, kiszabadítván azt az arab sötétségből. Ebbe a táborba tartozott Johannes Menardus, Lonhard Fuchs (akinek véleménye szerint az araboktól örökölt orvostudomány latin mézzel konzervált arab ürülék), Symphorianus Campegius, Lodovicus Vives és mások. Az ellentáborba tartozott Andreas Alpagnus (†1520). Ő ismerte Ibn al-Nafist, aki a tudó keringését illetően kijavította Galénos elméletét. Az arab-barátok táborába tartozott sok mással egyetemben Andreas Vesalius (1514-1564) is. Ezek szerint az arabok nem meghamisították, hanem tovább fejlesztették Galénos tudományát.⁶

Az orvostudományi, ezen belül a galénosi művek pontos szövegének megállapítása „életbevágóan” fontos feladattá vált. Ez nem ment arab és görög tudás nélkül.

1517. október 31-én Luther Márton föllépése révén elindult a reformáció, azzal együtt pedig a Biblia szövegének intenzív tanulmányozása. A Bibliának három autentikusnak tartott verziója volt: a héber eredeti, a görög (septuaginta) és a latin (vulgáta). Egyszerre több helyen is ki akarták adni ezeket a szövegeket, kiegészítve az arab, arámi, szír, etióp, esetleg szamaritanus fordítással. Ennek érdekében több helyen is létrehozták az ún. *Collegium trium linguarum*-ot. Leidenben pl. Busleiden, Alcalában Ximenez cardinális.

Ezekből a Collegiumokból fejlődött ki az Alcalai/Computense (ma: Madridi) ill. Leideni Egyetem bölcsészettudományi kara.⁷ A bölcsészettudományi karok magját tehát a klasszikus és a sémi nyelvek tanulmányozása jelentette. (Jellemző a viszonyokra a fizetés: a leideni egyetem latin professzora évi 8, görög vagy héber professzora évi 16, az arabul is tudó J. J. Scaliger⁸ évi 750 forint fizetést kapott.)

3) Ebben az első korszakban az arab ismerete eszköz más tudományok (teológia, orvostudomány) igényeinek kielégítésére. Amint Erpenius hangoztatta, a továbbiakban a klasszikus és sémi nyelvek, mindenekelőtt az arab tanulmányozása azért fontos, mert olyan ismeretekhez lehet jutni, olyan kultúrát lehet megismerni, amelyik saját jogán tarthat számot érdeklődésre. Ez a kultúra pedig az iszlám talaján jött létre. Természetesen Erpenius azt is tudta, hogy a kutatásokhoz pénz kell. Beszédében hangoztatta tehát, hogy az arab stúdiumok célja hittérítők képzése a muszlim világ számára. Térítő buzgalomnak azonban sem az ő, sem a leideni vagy más egyetem tevékenységében semmi nyoma sem volt.

A keleti nyelvek tanulmányozása különböző szükségleteket elégített ki, és ennek megfelelően a tanintézetek közt munkamegosztás alakult ki.

A hittérítők képzésével inkább Rómában a *Congregatio de propaganda fide* foglalkozott. Ők valóban a jövődö misszionáriusait oktatták keleti nyelvekre. Hamar észrevetkék azonban, hogy a hittérítésnek az iszlám területén nincs értelme. Ha ugyanis egy muszlim áttért kereszténynek, az az iszlám szerint hitehagyottá vált, és büntetése a halál. Ezért aztán a misszionáriusok átálltak az utazók és az ottani keresztény közösségek lelki gondozására. A hosszabb időt Keleten eltöltő misszionáriusok azonban jó nyelvtá-

⁵ U. von Wilamowitz-Moellendorff (1959), 12-13.

⁶ F. Klein-Franke (1980), 5-52.

⁷ P. S. Allen (1934), 140-160.

⁸ J. Füek (1955), 47-53.

nokkal és szótárakkal gazdagították a kibontakozóban levő európai orientalista irodalmat.

Idővel több helyen, így Bécsben is, a gyakorlatban hasznosítható ismeretek megszerzése céljából létrehoztak diplomáciai akadémiákat, ahol a keleti nyelveket oktatták. Ausztria és Magyarország keleti jelenléte ennek következtében mindig is a nagyhatalmakkal vetélkedett. Érdemes azt is megjegyezni, hogy ebben a bécsi diplomata iskolában született olyan kiváló nyelvtani mű is, amelyik messze fölötte áll a később nyugaton készült, sokat ünnevelt szakkönyveknek. Ennek megismertetése a világgal maig is aktuális, elvégzetlen feladat.

II.

4) Az egyetemek a tudomány művelésére szakosodtak.

Hosszú ideig tartott azonban, amíg a kutatók meg tudtak szabadulni az iszlámmal kapcsolatos előítéleteiktől. Mára, hála a magyar Goldziher Ignácnak is, eljutottunk az iszlám tárgyilagos, ámde mégis kritikai szemléletéhez. Ennek jegyében az alapvető tudnivalókat a következőképp tudom összefoglalni.

Az iszlám egyike a Földközi tenger medencéjében létrejött három világvallásnak, amelyek a világ összes többi vallásával szemben egy típust alkotnak, ugyanis mindegyikük önmagát és az őt megelőző(eke)t kinyilatkoztatott vallásnak tartja. A muszlimok szerint az iszlám szent könyve, a Korán tartalmazza Allah kinyilatkoztatását, mégpedig szó szerint.⁹

A Koránban található kinyilatkoztatás alapján véve a muszlim közösségnek adott előírásokat, törvényeket tartalmazza. Az iszlám vallásának középpontjában, miként a zsidó vallásban is, a törvény áll. Ennek következtében ez a két vallás strukturális

azonosságot mutat, s ez egyaránt elválasztja mindkettőt a kereszténységtől, amelynek középpontjában az áldozat és megváltás, Isten és ember ezen alapuló kapcsolata és egy ezt taglaló teológia található.

A Korán azonban nem tartalmaz előírást az élet minden lehetséges kérdésével kapcsolatban. Amíg Mohamed állt a közösség élén, addig ő isteni inspirációra tudta, mit kell egy adott helyzetben tennie, hogyan kell egy adott kérdésben döntenie, ha nem rendelkezett róla a Korán. Halála után a közösség, az *umma*, összegyűjtötte Mohamed viselkedésére, mondásaira vonatkozó híreket, azaz a *hadísz*t, ami a prófétai hagyományt, arabul a *szunnát* tartalmazza. Minden kétséges helyzetben, ahol a Korán nem adott eligazítást, a hadíszban megtestesülő szunna volt a jogforrás. Az iszlámban ezért a vallástudósok egyszersmind jogtudósok is.¹⁰

Mohamed Mekkából Medinába menekülve kivált saját törzséből, és ezt tették társai is. Abban az időben a törzs elhagyása végzetes lépés volt, mivel az ember a vérségi kötelekeket fől számolta, következésképp elvesztette a törzs gondoskodását és védelmét is. Védtelenül, kiszolgáltatva állt a világban. Amikor a Bibliában Káint megátkozta az Úr Ábel meggyilkolása miatt, azt mondja neki: légy földönfutó a földön. Ez az átok a törzsből való kítaszítoottságot jelenti.

Mohamed éppen ezért megszervezte medinai közösségét, az ummára, a hívők közösségére a törzs kötelesegeit és feladatait rőtta. Híveiből új törzset hozott létre, amelyben az összetartó köteleket nem a vérrokonság, hanem a hit jelentette. Ezáltal medinai közösségét egyszerre politikai és vallási közösséggé tette. Ennek a medinai alkotmánynak a szövegében pl. az alábbi pontokat olvashatjuk:¹¹

⁹ Goldziher (1881), 101-102; T. Nagel (1983), (1994), 13-35.

¹⁰ Goldziher (1890), 1-274.

¹¹ Ibn Hishám, 64-65.

9, *A muszlimok nem hagynak maguk közt egyetlen szükölködőt sem anélkül, hogy ne adnának neki segítséget illő módon...*

11, *Az Istent féltő hívők, ha valaki közülük eltér az igazságtól, vagy nagy igazságtalanságot, bűnt, ellenséges vagy züllött cselekedetet készül megtenni a hívők között, akkor mindannyian együttesen lépnek föl ellene, még ha egyiküknek gyermeke is lenne.*

12, *Hívő hitetlen miatt hívőt nem öl meg, hitelent hívővel szemben nem segít meg.*

A próféta közösségformáló tevékenysége során messzemenően figyelembe vette az arabiai törzsek gyakorlatát, iratlan törvényeit, és ez a gyakorlat a próféta hagyomány formájában a születő muszlim államban isteni törvény rangjára emelkedett. Ennek következtében a muszlim politikai gyakorlatban az állam vezetője alapján véve a törzsfőnök funkcióit látja el: ő gondoskodik alattvalói jólétéről, megfegyelmzéséről, felől mindenegybes személy gondjainak megoldásáért.¹² A muszlim állam vezetőjének ajtaja minden alattvalója előtt nyitva van. Ez a mi fogalmaink szerint bizonyos tekintetben paternalista, de bizonyos tekintetben, amennyiben a törzson belül mindenki egyenlő, mindenkinek a baja vagy öröme közügy, demokratikus rendszer. A politika a muszlim világban éppen ezért teljesen más keretek közt gondolkodik, mint a világ egyéb tájain, következésképp az egyes vezetői rangok jelentése nem esik egybe szótári jelentésükkel. Csak a politikai vezető törzsfői státusával lehet megmagyarázni, hogy az egyik országban (Szíria) miért öröklődhet apáról fiúra a miniszterelnöki pozíció, illetve egy másik országban (Szaúd-Arábia) hogyan lehet az, hogy a több ezer főt számláló nagy

család egy néhány száz fős, arra jogosult csoportja választja, illetőleg – bizonyos feltételek megléte esetén – le is válthatja a királyt.

Ez a szunnával is szentesített törzsi hagyomány őrizte meg mindenütt az iszlám világában a hagyományos nagy családot is, amelyben mindenki mindenkivel törődik. (Ennek következtében az iszlám világában mindenütt igen csekély az öngyilkosságok száma.) Ez a hívők-egy-törzs mentalitás okozza általában véve is azt, amit minden Keletre látogató azonnal észrevesz: az emberek közti kapcsolat teljesen más természetű arrafelé, mint az európai kultúrkörben.

Később azonban világhosszá vált, hogy az élet újabb és újabb kérdéseit nem lehet csak a Korán és a szunna alapján megválaszolni, ezért ehhez a kettőhöz egy harmadik jogforrás is csatlakozott, ez pedig a vallás/jogtudósok consensusa.¹³ Mi az athéni népgyűlésből és a római szenátusból kinövő európai demokrácia neveltjei vagyunk, de mégis észre kell vennünk, hogy részben a törzsi egyenlőség, részben az isteni törvényekkel szabályozott politika szakembereinek, a jogtudósoknak a consensusa ebben a hagyományban tulajdonképp a demokrácia fóruma, jóllehet ez a demokrácia különbözik mind a népgyűléseken megvalósuló közvetlen, mind a parlamenti képviseleti demokráciától. (A consensus és a hozzá kapcsolódó rendelkezések magyarázzák, hogy Afganisztánban miért hívták össze az amerikai támadás előtt az ezer jogtudóst.)

Később, a korábbi iráni és görög kultúrterületek elfoglalása után az analóg következtetés és az analógia segítségével az egyéni vélemény (*opinio*) is csatlakozott negyedik jogforrásként az előző háromhoz. Ezzel a muszlim jog alapjaival kapcsolatosan lezárult az iszlám jogi rendszerének fejlődése.¹⁴

¹³ Goldziher (1912), 57-59;
H. A. Wolfson (1976), 1-111.

¹⁴ L. Milliot (1953), 124-156;
J. Schacht (1953), 90 ssk; M. Bernard, 238-242

¹² L. Milliot (1953), 32-96.

5) Ha végignézzük ezt a négy forrást, akkor H. A. Wolfsonnal megállapíthatjuk, hogy a lista megegyezik a keresztény teológia forrásaival.¹⁵ Ott is a kinyilatkoztatott könyv, az apostoli traditio, a consensus valamint a római jogból átvett analógia szolgált ateológia alapjául. Az iszlám tehát fejlődésnek indult, és a mintát a kereszténység szolgáltatta. Az iszlám azonban a hangsúlyokat a rendszeren belül máshová tette, továbbá az egyes elemek tartalma is eltérő volt, ezért a két rendszer egészében mind forma, mind tartalom tekintetében eltér egymástól.

Itt azonnal egy konkrét példát kell kiragadnom, és ez a traditio, azaz a szunna kérdése. Mint említettem, a próféta szunnája az arab törzsek mindennapi szokásait tette meg az egész iszlám világ törvényeivé. A törzs azonban köteles volt gondoskodni elesett tagjai megélhetéséről. Mohamed maga is kapott rokoni kölcsönt. Ebből karavánt szerelt föl, majd haszonnal adott túl áruján. A kölcsönt visszafizette, és a nyereségből megélt. A prófétai szunna tehát nem ismeri a kamat fogalmát. Ezen az alapon az utóbbi évek muszlim mozgalmái követelni kezdték, hogy a bankok is tartsák be a szunnát, és töröljék el a kamát intézményét. Mára már számos muszlim bank található szerte az iszlám világában, amelyek kölcsöneik után nem szednek kamatot. A muszlim társadalom tehát ma is a törzsi élet kódexe alapján igyekszik működni, s a törzsi demokrácia jegyében igyekszik élni. Politikai életének fogalmai a törzsi társadalom intézményeinek ismeretében értelmezhetők, és gyakran úgy is értelmezik őket. Több arab országban például a parlamentet ezért nevezik a törzsi tanács nevével *shurának*.

6) Ebben az erősen tradicionalista rendszerben az analóg következtetések jelentették a fejlődéshez való alkalmazkodás lehetőségét. Az új jelenségek megengedett vagy tilos voltát ugyanis a jogtudósoknak kellett

megállapítaniuk a források tanulmányozása alapján. Ez a buzgólkodás a hit ügyében (*idzstihád*)¹⁶ volt a vallástudományt előre vivő tudományos munka. A különböző jogtudósok ugyanabban a kérdésben egymástól eltérő eredményre is juthattak, azaz a hívő egy adott ügyben, ha nem tetszett a kapott *fetva*, elmehetett más jogtudóshoz is, és újabb *fetvát* kérhetett, mindaddig, amíg valaki nem hozott egy neki tetsző döntést. Azt betartva törvényesen járt el, negligálhatta az összes többi döntést. Ez eleve azt jelenti, hogy számos kérdésben nem beszélhetünk azonos muszlim állásfoglalásról, következtetésképp az iszlám világa számos lényeges kérdés megítélésében egyáltalán nem egységes.

(Néhány évvel ezelőtt nagy föltűnést keltett az a *fetva*, miszerint a *Sátáni versek* szerzőjét, Salmán Rushdit halálra ítélték. Ez semmiképp sem jelenti az iszlám közös állásfoglalását. Ilyesmiről egy Rómához hasonló központtal nem rendelkező, nagy területen szétszórta, rengeteg helyi sajátágot fölmutató vallás esetében amúgy sem lehet szó. Ez a *fetva* az iráni jogtudósok *idzstihádján* alapuló vélemény (opinio), nem több. Végrehajítani pedig egyáltalán nem kötelező. A *fetva* azt jelenti, hogy ha valaki megölné Salmán Rushdit, azt nem terhelné bűn.)

A muszlim jog – a kézlevágás és megkövezés bizonyos esetekre előírt, sokat emlegetett kivételétől eltekintve – nem ismeri a szankció fogalmát. A jog előírásait ugyanis senkinek sem jut eszébe megszegni, mint ahogyan a háborúig Magyarországon sem jutott eszébe senkinek sem a falu szokásait figyelmen kívül hagyni, vagy a falu íratlan törvényeit, a „szunnát” megszegni. Az iszlám a törvényszegésért járó büntetést majdnem teljesen a túlvilágra bízta. Az iszlám törvényei a túlvilági büntetés kilátásba helyezésétől eltekintve nem rendelkeznek más vagy több kényszerítő erővel, mint egy magyar falu íratlan törvényei.

¹⁵ H.A. Wolfson (1976), 1-111.

¹⁶ M. Bernard, 238.

7) Az iszlámra áttérő keresztények azonban hozták magukkal a keresztény korokban megkezdett vitákat a szabad akaratról, bűnről, büntetésről stb. Ezeket a kérdéseket úgy vitatták, hogy a Biblia szövegét a görög filozófia népszerű iskoláinak, mindenek előtt a sztóikus és az epikureus filozófiának a rendszerén belül, azok tudományos módszerével magyarázták. Muszlim hitre térve ugyanezt folytatták, csak a forrásul szolgáló könyv változott. A Koránban azonban számos, egymással és a görög filozófiái elvekkel összeegyeztethetetlen kitétel volt.¹⁷

A Korán 2/6-ból megtudjuk, hogy vannak akinek Allah lepecsételi a szívét, szemüket kendő takarja, nem találják az igaz utat és majd elkárhoznak. A 6/125 szerint Allah helyes úton vezeti azt, akit akar, ennek szívét megnyitja az iszlám előtt, de tévútra vezeti azt, akit el akar veszejteni, s szívét bezárja az iszlám előtt. Az emberi cselekedeteket ugyanis Allah teremti. Innen az iszlám tanításából ismert eleve elrendelés, a végzet tana.¹⁸

Fölmerült azonnal a kérdés, hogy mindez hogyan egyeztethető össze Allah igazságosságával. Hogyan büntetheti Allah az embert azért, amit ő maga követett el? A Korán tanulmányozása alapján egyesek arra az eredményre jutottak, hogy a bűnök a sátólól való, a jócselekedetek Allahtól. Erre építve azt kezdték tanítani, hogy az ember ezekből a sátólól ill. Allahtól teremtett cselekedetekből „sajátítja el” azt, amelyiket akarja. Allah öröktől fogva tudja, hogy ki melyiket fogja egy adott alkalommal elsajátítani. Pusztán ebben áll a végzet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a cselekedetek elsajátítása ne saját akaratból történjék, azaz hogy ne lehetne jutalmazható vagy büntethető.

A racionális szükséglet, miszerint a túlvilági büntetés és jutalom tana összeegyeztethető legyen a végzet tanával, megvaló-

sult. Ennek és a hasonló kérdéseknek a tanulmányozása, a belőlük származó nehézségek megoldása során létrejött az iszlám vallástudományai sorában egy újabb diszciplína, a muszlim racionális teológia.

Ennek a teológiai rendszernek voltak alapvető tételei, amelyeket minden muszlim vallástudós igyekezett rövid krédóban összefoglalni. A muszlim teológiai kézikönyvek és krédók fölépítésük szerint Allah/Isten létének bizonyításával kezdődnek, majd megvizsgálják Allah tulajdonságait, a világ teremtett voltának bizonyításával folytatódik, aztán a paradicsom, az angyalok létét tárgyalják, értekeznek a prófétákról, majd sorra kerül az ember a maga bűneivel és jótéményeivel, az ezekért járó büntetéssel és jutalommal.

H. A. Wolfson, a Harvard egyetem hebraisztika-professzora le akarta írni a zsidó racionális teológia rendszerét. Fölismerte azonban, hogy azt nem tudja megtenni anélkül, hogy először meg ne írná a muszlim racionális teológiáról szóló könyvét, de annak viszont előfeltétele az egyházatyák tanulmányozása. Ennek eredményeként három műve született: egy kétkötetes nagy mű a keresztény egyházatyákról, egy 780 oldalas nagy könyv a muszlim teológiáról, s végül egy vékony könyv a zsidó teológiáról.¹⁹ A középkori zsidó teológia ugyanis a muszlim teológia eredményeit építette be saját rendszerébe. Elég itt utalni Saadia Gaon munkásságára. Az ő könyve is ismerteti a világ teremtett volta mellett, az arab teológusoknál megtalálható, és egyébként a keresztény Philoponostól kidolgozott érveket, megvizsgálja Isten attribútumait stb., és imént említett példánkhoz hasonlóan vizsgálta az isteni igazságosság kérdését. A zsidó teológiát tárgyaló művét a muszlim teológia szaknyelvén és terminológiájával írta meg.²⁰

¹⁷ H. A. Wolfson (1976), i. h.; T. Nagel (1994), 43-49.

¹⁸ Goldziher (1912), 77 skk; A.N. Nader (1984), 259-284.

¹⁹ H. A. Wolfson (1970), (1976), (1979).

²⁰ H. A. Wolfson (1979), 8-18.

Azaz megállapíthatjuk, hogy az egyházatyáknak és a muszlim hitre áttérő keresztényeknek nagy szerepük volt a muszlim racionális teológia létrejöttében, de ez a tudomány az iszlámon belül másodrendű volt. Mégis elmondhatjuk, hogy eredményeit átvették a zsidó teológusok is, ennek mintájára hozták létre saját racionális teológiájukat.

De elmondhatjuk azt is, hogy Aquinói Szt. Tamás *Summája* is a muszlim teológiai kézikönyvek menetét követi. Sőt, ha megvizsgáljuk a könyveiben található érveket, akkor azonnal láthatjuk, hogy azok jó része a muszlim teológusok és filozófusok műveiből származik, így pl. a világ teremtett volta melletti érvek. Ugyanezek találhatóak meg a zsidó Saadija Gaon és Jehuda Hallévi, valamint a muszlim al-Ghazzáli és al-Szaristáni munkáiban is, hogy csak néhány kiragadott példát említsék. (Emlékeztetni kell arra, hogy XXI. János pápa az al-Qarawijjin egyetemen is tanult. Ez mind a mai napig a muszlim vallástudományok műveléséről híres intézmény.)

Azaz miközben a világ érdeklődéssel kísérte a kereszties háborúkat, és azokról beszélt, aközben e három vallás tudósai titokban, de egyetértésben építettek egymás eredményeire, jóllehet az együttműködés tényét igyekeztek elleplezni. Ebben az ezredforduló körüli és utáni folyamatban az iszlám volt a forrás, mégpedig a zsidó vallás számára igen nagy, a kereszténység számára pedig kisebb mértékben. Az iszlám és a júdaizmus ebben a tekintetben is közelebb áll egymáshoz, mint bármelyikük a kereszténységhez. Ugyanakkor érdemes azt is észrevennünk, hogy jóllehet egyrészt a muszlimoknak, másrészt a keresztényeknek és a zsidóknak különböző szent könyvek voltak, mégis, a különböző könyveket a görög filozófia szemüvegén keresztül vizsgálva azokból igen hasonló, sok pontban megegyező teológiai tanítást olvastak ki. [Így pl. az iszlám és Aqu. Szt. Tamás egyaránt a négy sarkalatos

erényről beszél és arról, hogy mindegyikük közep két szélsőség között. A négy erény nem szerepel sem a Koránban, sem a Bibliában, hanem Aristotelés filozófiájában.] Ezen az alapon, valamint a júdaizmus és a kereszténység prófétáinak iszlámon belüli elismertsége alapján jelentik ki a muszlim teológusok, hogy rövid krédóik csakis olyan állításokat tartalmaznak, amelyek mind a három kinyilatkoztatott vallás számára elfogadott tételek. Ez az állítás, ha nem is igaz teljes mértékben, mégis sok igazságot tartalmaz.

8) A szunna szerint „nincs szerzetesség az iszlámban”. Ennek ellenére létrejött az iszlámon belül is egy olyan mozgalom, amelynek a tagjai nem tanulás, hanem erkölcsi tökéletesedés révén akartak közel kerülni Allahhoz, hogy vele egyesülhessenek, és így átélve az Istennel való egyesülés boldogságát egy tőle kapott személyes kinyilatkoztatásból ismerhessék meg a végső igazságot. Ez a mozgalom, a szúfizmus, az iszlám misztikus irányzata.²¹ A mozgalom egyes tagjai hosszú évekre elhagyták családjukat, és a sivatagba visszavonulva egymagukban keresték az igazságot (pl. al-ÇazzÁID), vagy ún. dervis-kolostorokban jöttek össze egymással. Al-Suhrawardí, a híres filozófus és szúfi maga írja le saját tapasztalata alapján, hogy miután hosszú gyakorlás után a hibák között megtalálva a középutat, azaz az erényt, erkölcsileg megfelelő tökéletességi fokot ért el, megjelent neki Allah. Allah az arra érdemes híveknek mindig álmukban jelenik meg, valamilyen földi dolog, pl. egy kő, egy fadarab, vagy más valami formájában. Neki Allah Aristotelés formájában jelent meg. Megkapván a kinyilatkoztatást, amelynek tartalmáról semmit sem árul el művében, ő is beszámolt Allahnak Aristotelés filozófiájáról, a szúfi teoretikusok munkáiról. Allah érdeklődéssel és elismeréssel hallgatta a beszámolót.²²

²¹ Goldziher (1912), 148 skk.

²² al-Suhrawardí (1976), 70 skk.

A misztika a vallási élmények és vallási ismeretek megszerzésének sajátos, a vallástudósok számára ellenőrizhetetlen útja volt, ezért az iszlámon belül mindig a legalitás határán mozgott. (Magát al-Suhrawardit is kivégezték.) Al-Suhrawardi története azonban nemcsak a szúfizmus, hanem az arab tudományok aristotelési kötődése miatt is igen jellemző és érdekes történet.

9) Az elmondottakból látható, hogy az iszlámon belül az idő múlásával olyan fejlemények jelentek meg, amelyeket a medinai közösség előre nem is sejtetett. Ők ugyanis dogmatikáról, misztikáról még nem tudtak semmit sem. Nem tudták, hogy utódaik egyszer majd Aristotelés filozófiája segítségével fogják a Koránt értelmezni. Természetes tehát, hogy a 13. és 14. század fordulóján megjelent egy újabb irányzat, amelynek célja az ösök egyszerű, tiszta vallásához való visszatérés, annak helyreállítása, azaz iszlám re-formálása volt. Az irányzat elindítója, Ibn Taimijja tagadta azt, hogy a jog négy forrásán kívül bármi is elfogadható lenne, de ezen belül is az analógia szerepét igen szűk korlátok közé kívánta visszazorítani.

Ez a tanítás viszont a vallás és az állami élet szoros kapcsolata miatt azonnal maga után vont a kor politikai életének megreformálását is. Ibn Taimijja megkülönbözteti az igazságos és az igazságtalan uralkodót. Az előző az igazságot biztosító vallási törvényeket kényszeríti rá a társadalomra, és ha több országra is tagozódik az umma, az egyes uralkodók annak egységét, szolidaritását nem törhetik darabokra. Az umma egysége nem a politikai tagoltságon múlik, mivel az az értelem és a szív egysége. Ennek megteremtését garantálja a vallástudósokkal folytatott folyamatos konzultáció. Eközben azonban két szélsőséget kell elkerülni: nem szabad minden kérdést csakis a sharía szempontjából vizsgálni, figyelmen kívül hagyva a körülményeket, de nem szabad a saríát csakis a tiltások rendszerének tekintve pusztán a körülményeket szemlélni.

A sharía alapvető célja ugyanis az emberek elvezetése a túlvilági üdvösségre, de egyszersmind ez garantálja az emberek evilági boldogságát és jólétét is.

Ebből a szalafita irányból vált ki a 18. században a wahhábita irányzat, majd a 20. században a muszlim testvériség. Ezeket az eredeti alapokhoz visszatérő „puritán” irányzatokat nevezhetjük *mi* fundamentalista irányzatoknak, megkülönböztetve őket a szélsőségesektől, akikre manapság azok szoktak gondolni, akik fundamentalizmust emlegetnek. A *fundamentalizmus* terminusra az arabban nincs is szó, szemben a „szélsőséges” minősítéssel, amire van. Egy ilyen puritán, a szunnához erősen ragaszkodó irányzat jutott uralomra Afganisztánban. A hit eredeti tisztaságában való megvalósulása jelenti ugyanis számukra a kiutat Afganisztán nehéz helyzetéből.

A muszlim országok az utóbbi évszázadokban, észrevéven elmaradottságukat a nyugati világ mögött, folyamatos kísérleteket tettek térségük modernizálására. Kezdetben a hátrány ledolgozását a nyugati kapitalizmustól és liberalizmustól várták. Ezért küldték fiataljaikat nyugati egyetemekre. Ez az iszlám szekularizálódásához vezetett. A huszadik században a kelet-európai szocializmustól és a haladó eszméktől várták a megoldást, de ebben is csalódtak. Csalódván Európa népboldogító eszméiben úgy gondolják, hogy az iszlám jelentheti a kettő között az egyetlen lehetséges megoldást. Ez magyarázza napjaink muszlim újjáéledését, és a vallási mozgalmak sikerét.

III.

10) Érdekes megfigyelni, hogy a Kelet iránti tudományos érdeklődés mindig valamilyen világméretű konfliktussal párhuzamosan jelentkezett. A főntebb említett, 11-12. századi első kezdet a keresztes háborúkkal esett időben egybe, Erpenius beszéde pedig

akkor hangzott el, amikor Európa számára az iszlám a törökök miatt vált veszélyessé. A tudomány mindkét éles helyzetben a politikától eltérően reagált: érdeklődéssel fordult az ellenfél kulturális javai felé. Épp az Oszmán birodalom fenyegetésének árnyékában kezdtek az európai egyetemek hatalmas pénzeket költeni keleti kéziratok vásárlására, megalapozva a mindmáig ismert és azóta kutatási központoknak számító nagy kéziratgyűjteményeket. [A mai, nemzetközi konfliktus föltehetőleg és remélhetőleg ismét az iszlám tanulmányozásának föllendüléséhez fog vezetni. Az 1967-es első háború után mindenestre a modern iszlámmal kapcsolatos stúdiumok megjelentek az arabisztikában, és azóta ezek a tanulmányok már túlsúlyra is jutottak, pl. az amerikai egyetemeken.] A konfliktusok után az európai tudomány érdeklődéssel fordult az iszlám tudományos eredményei felé, igyekezett elsajátítani azokat, de ez a folyamat fordított irányban nem ment végbe. Ennek a körülménynek – sok egyéb mellett – komoly szerepe volt abban, hogy a nyugati civilizáció rohamléptekben tudta maga mögött hagyni az iszlám világát.

Ma azonban más a helyzet. A nyugati civilizáció anyagi fölényének hamis tudatában lenézéssel fordul a muszlim népek felé, míg azok beépülve Európába és Amerikába, kiismerve ezek civilizációját, működésük gyöngye pontjait, előnybe kerülhetnek.

Ha az iszlámnak e rendkívül rövid és leegyszerűsítő bemutatását végiggondoljuk, akkor azonnal észrevehetünk néhány lényeges dolgot. Az egyik az, hogy egy zárt gondolati rendszerrel van dolgunk, amelyből nem lehet egyes területeket kiragadni, és azokat megreformálni. Másrészt, mivel az iszlám szokásait és eljárásait isteni eredetű törvények szentesítik, kívülről azok eleve és általában véve is reformálhatatlanok. Az örök isteni rendelkezéseket nem lehet földi divatoknak és szempontoknak alárendelni.

Minden változtatás csakis belülről és az iszlámban elfogadott érvrendszerrel megtámogatva jöhet létre. Az egyes fogalmak, mint például jog, demokrácia, parlament, király, miniszterelnök, szociális gondoskodás, család, anya, stb., csakis a rendszeren belül nyerek el értelmüket, és ez a mi értelmezésünk-től rendszerint eltér. Az arab terminusok bármilyen modern nyelvre szótárral történő fordítása azonnal az eredeti gondolat meghamisításának veszélyét hordozza magában. Ezt a rendszert működésével együtt csakis belülről próbálhatjuk megérteni. Ettől a próbálkozástól azonban nem tekinthetünk el, mivel mindaz, amit mi a világnak ezen a felén kitalálunk, megtervezünk, legyártunk, a világ 1,2 milliárd muszlimjának a kezébe is fog kerülni, de hogy azt ők mire és hogyan fogják fölhasználni, az számunkra sem lehet közömbös.

A másik, amit észre kell vennünk az az, hogy az iszlám belső fejlődése során létrejött az alapítás korában azonnal megjelenő jogon kívül egy dogmatikus és egy misztikus irányzata is. Ha megnézzük a júdaizmust, akkor tapasztalhatjuk, hogy az utóbbi két irányzat a jog kiegészítéseként abban is létrejött. A kereszténység felé fordulva pedig azt láthatjuk, hogy mind a három irányzat abban is megvan, jóllehet ez a kezdeti korszakban nem volt így. Azt is észrevehetjük, hogy a vallásnak ez az alapítás korának állapotán túlmenő fejlődése mind az iszlám, mind a kereszténység esetében maga után vonta a vallás eredeti, tiszta formájához való visszatérés igényét. Továbbá mind az iszlám, mind a kereszténység, mind a júdaizmus esetében a fejlődés során világosan elkülöníthetővé válik egy dogmatikus és egy pietista vonal.

Föl kell tehát tennünk magunknak a kérdést, miért mutat ennek a három vallásnak a fejlődése hasonló jelenségeket. Föltehető, hogy mindhárom esetben a vallásos emberek azonos emberi természetében keresendő a válasz. A vallással kapcsolatos azonos

emberi igények hívták létre az azonos fejleményeket. A vallás fejlődésében benne van maga a vallásos ember a saját lelki igényeivel, aki saját képére és hasonlatosságára, saját kényelmére rendezi be vallását. Ezen a fejlődésen belül az ősök tiszta hitéhez való visszatérés sem más, mint egy újabb fejlődési fázis a változások sorozatában, de a megtisztított vallási irányzat maga is, amint az iszlám és a kereszténység példája mutatja, kiindulási

pontja lesz egy hasonló fejlődési folyamatnak, amelyben ismét ugyanazok az irányzatok jelennek meg az idő múlása során.

Az iszlámot tanulmányozva tehát megismerhetünk és megkísérelhetünk megérteni egy idegen, de mégis velünk együtt élő kultúrát. Ennek megismerése hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy önmagunkat, saját kultúránkat is tudjuk kívülről szemlélni, azaz hogy önmagunkat is jobban megérthessük.

IRODALOM:

- P. S. Allen: *Erasmus*, Oxford, 1934.
- O. Bardenhewer: *Die pseudo-aristotelische Schrift über das reine Gute*, Freiburg in Breisgau, 1882.
- M. Bernard: Kiyas, in: *Encyclopaedia of Islam*, V, 238-322.
- J. Brugman: Arabic scholarship, in: *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, ed. Th. H. Lunsingh Scheuleer-G. H. M. Posthumus Meyjes, Leiden, 1975, 203-215.
- Die sogenannte Theologie des Aristoteles*, ed. Fr. Dieterici, Leipzig, 1882.
- Th. Erpenius: *Orationes tres de Linguarum Ebraeae, atque Arabicae Dignitate*, Leiden, 1621.
- J. Fück: *Die arabischen Studien in Europa*, Leipzig, 1955.
- Goldziher Ignác: *Az iszlám*, Budapest, 1981.
- I. Goldziher: *Muhammedanische Studien*, II, Halle, 1990.
- Goldziher Ignác: *Előadások az iszlámról*, Budapest, 1912.
- Ibn Hishám: *Al-síra al-nabawijja*, II, Kairo, év nélkül.
- É. M. Jeremiás: The Impact of Semitic Linguistics on the First Persian Grammars Written in Europe, in: *Irano-Judaica*, IV, ed. Sh. Shaked-A. Netzer, Jerusalem, 1999, 159-171.
- F. Klein-Franke: *Die klassische Antike in der Tradition des Islam*, Darmstadt, 1980.
- L. Milliot: *Introduction a l'étude du droit musulman*, Paris, 1953.
- A. N. Nader: *Le systeme philosophique des Mutazila*, Beyrouth, 1984.
- T. Nagel: *Der Koran*, München, 1983.
- T. Nagel: *Geschichte der islamischen Theologie, Von Mohammed bis zur Gegenwart*, München, 1994.
- J. Schacht: *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford, 1953.
- Sohrawardi, Shihaboddin Yahya: *Oeuvres philosophiques et mystiques*, I., Teheran-Paris, 1976.
- Ulrich von Wilamowitz-Moellenhoff: *Geschichte der Philologie*, Leipzig (Teubner), 1959.ü
- H. A. Wolfson: *The Philosophy of the Church Fathers*, I-II, Cambridge, Mass.³, 1970.
- H. A. Wolfson: *The Philosophy of the Kalam*, Cambridge, Mass.-London, 1976.
- H. A. Wolfson: *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy*, Cambridge, Mass.-London, 1979.

MARATONI KÖZVETÍTÉS¹

FORGATÓKÖNYVEK BOSZNIA-HERCEGOVINA HELYZETÉNEK RENDEZÉSÉRE

Hámori Gergely

PhD hallgató (ELTE) gergoh@ludens.elte.hu

2000 novemberében a daytoni békeszerződések aláírása óta hatodszor tartottak parlamenti választásokat Bosznia-Hercegovinában. Az EBESZ által szervezett választások kapcsán Wolfgang Petritsch, az EU boszniai főmegbízottja a következőket nyilatkozta: „A horvátországi demokratizálódás és a belgrádi fordulat nyomán Boszniában is megnöttek a normalizálódás esélyei, különösen azután, hogy Alija Izetbegovics, a bosnyák közösség vezetője visszavonult. Ezzel a jugoszláviai tragédia mindhárom főszereplője (Milosevic, Tudjman és Izetbegovics) lelépett a színről. Olyan fejlődésre van kilátás, amilyenre száz év óta nem volt példa a Balkánon.” (M. Lengyel, 2000, 3. o.)

Vajon hogyan jutott el Bosznia-Hercegovina idáig? Hogyan kezelte a nemzetközi közösség a volt Jugoszlávia szétesését, és miként reagált 1992-ben a véres harcok kirobbanására? Milyen lépcsőkön keresztül vezetett az út a daytoni megállapodásig? S végül a daytoni békeszerződés tükrében vajon tényleg olyan kedvezőek-e Bosznia kilátásai, mint ahogyan azt az EU boszniai főmegbízottja állítja?

A rendezési folyamat rövid áttekintése

Az 1990-ben megtartott szabad választásokon Bosznia-Hercegovinában három nemzeti alapon szervezett párt, a Szerb Demokrata Párt (Srpska Demokratska Stranka), a

¹ A tanulmány az MTA-ELTE NATO Kutatóközpontja által finanszírozott kutatás keretében készült.

Horvát Demokratikus Közösség (Hrvatska Demokratska Zajednica) és a muszlim Demokratikus Akciópárt (Stranka Demokratske Akcije) győzedelmeskedett. S bár e három pártnak 1990-ben még sikerült koalíciós kormányt alakítania, a közöttük lévő alapvető érdekellentétek már akkor is nyilvánvalóak voltak. A boszniai muszlim politikai erők számára az anyaország nélküli muszlim közösség biztonságának garantálása és nehezen kiharcolt szabadságjogaik megvédeése volt az elsődleges szempont. Ezért a muszlim vezetők, élükön Alija Izetbegovicsal, kezdetben a Jugoszláv föderáció fennmaradásaért, később az egységes bosnyák állam megmentéséért küzdöttek (Friedman–Remington, 1997, 94. o.). A boszniai szerb és horvát vezetők ezzel szemben Bosznia-Hercegovina etnikai alapú feldarabolását, illetve az általuk ellenőrzött területeknek a két anyaországgal, Szerbiával és Horvátországgal való egyesítését tekintették céljuknak. Ez az érdekellentét 1991 őszén a boszniai nemzeti pártok szakításához vezetett: a Szerb Demokrata Párt képviselői elhagyták a boszniai parlamentet és önálló szerb nemzetgyűléssé alakultak át (Juhász, 1999, 252. o.).

Bosznia válságának elmélyülésére a nemzetközi közösség felemás módon reagált. Bosznia már lángokban állt, amikor Butros-Ghali, az ENSZ főtitkára 1992 júliusában még úgy nyilatkozott a volt Jugoszlávia válságáról, hogy az nem más, mint „a gazdag emberek háborúja”, s hogy „az ENSZ-nek sokkal fontos-

sabb feladatai is vannak, mint a délszláv konfliktus megoldása” (Cohen, 1993, 242. o.). Az ENSZ-hez hasonlóan eleinte az Egyesült Államok sem kívánt részt venni a béketeremtésben, mert a konfliktus rendezését európai belügynek tekintette. Ezért a boszniai háború első éveiben az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetre, valamint az Európai Közösségre maradt a közvetítés hálátlan feladata.

Az Európai Közösség 1991 szeptemberében konferenciát hívott össze a volt-Jugoszláviával kapcsolatos kérdések rendezésére. Az EK volt-Jugoszlávia Konferenciájának résztvevői a boszniai konfliktus elmérgesedésének megakadályozására José Cutileiro portugál külügyminiszter irányításával létrehoztak egy önálló Bosznia Munkacsoportot. A boszniai rendezési folyamat tehát gyakorlatilag még a harcok kitörése előtt megindult.

A Bosznia Munkacsoportnak – hosszas tárgyalások után – sikerült megszövegeznie és elfogadtatnia a felekkel a „Bosznia-Hercegovina új alkotmányos berendezkedésének alapelveiről szóló” nyilatkozatot (a továbbiakban: *lisszaboni megállapodás*), amely Boszniát etnikai alapon elhatárolt kantonokra osztotta volna. A lisszaboni megállapodást a boszniai Szerb Demokrata Párt (SDS), Horvát Demokratikus Közösség (HDZ), illetve muszlim Demokratikus Akciópárt (SDA) vezetői 1992. március 18-án, néhány héttel a boszniai harcok kitörését megelőzően írták alá Sarajevóban. A megállapodáshoz adott hozzájárulását azonban Alija Izetbegovics elnök döntése alapján a bosnyák fél egy hét múlva visszavonta, a bosnyák kormányzat meghátrálását pedig a Franjo Tudjman horvát elnök által támogatott Mate Boban vezette boszniai horvátok kivonulása követte (Woodward, 1995, 281. o.). A José Cutileiro portugál külügyminiszter közreműködésével tető alá hozott lisszaboni megállapodás tehát 1992 márciusában összeomlott, s Bosznia-Hercegovina hamarosan lángba borult.

A boszniai háború közvetlen előzménye volt, hogy a bosnyák kormányzat 1991 decemberében hivatalosan is kérte az Európai Közösségtől Bosznia-Hercegovina függetlenségének elismerését, illetve, hogy 1992. március elsején Bosznia-Hercegovinában népszavazást tartottak, amelyen a szavazásra jogosultak közel 63 %-a amellett voksolt, hogy Bosznia-Hercegovina szakadjon el az akkor még formálisan létező Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságtól. A népszavazást a Bosznia lakosságának 31 %-át kitevő szerb kisebbség bojkottálta, mivel Bosznia-Hercegovina függetlenné válása, valamint egységének és szuverenitásának nemzetközi elismerése a boszniai szerb területek elszakadását és Szerbiával való későbbi egyesítését gátolta volna. A bosnyák alkotmány értelmében a népszavazás a bojkott ellenére is érvényes és eredményes volt, s így 1992. március 6-án kikiáltották a Bosznia-Hercegovinai Köztársaság függetlenségét.

1992. április 6-án, illetve 1992. április 22-én az Európai Közösség és az Amerikai Egyesült Államok – megkésve – elismerték Bosznia-Hercegovina szuverenitását. Az ország függetlenségének elismeréséhez a nyugati hatalmak azt a reményt fűzték, hogy kellő elrettentő erővel bír majd mindenféle külső agresszióval szemben és segít megteremteni Bosznia-Hercegovina belső egységét. Nem így történt. A függetlenség elismerését követően ugyanis teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a boszniai szerb és horvát vezetés nem fogja tiszteletben tartani Bosznia-Hercegovina szuverenitását és területi integritását. 1992. április 7-én a boszniai szerb nemzetgyűlés kikiáltotta a „Boszniai Szerb Köztársaságot” és a Jugoszláv Néphadsereggel szorosan együttműködő szerb katonai és félkatonai egységek Kupres városának elfoglalásával megindították a boszniai szerb offenzívát. Az offenzíva eredményeként a szerb fegyveres csapatok viharos gyorsasággal elfoglalták Bosznia-Hercegovina terü-

letének kétharmad részét, többek között az etnikailag vegyes, illetve muszlim többségű Közép-Kelet-Boszniát (Application of Bosnia-Herzegovina, 1993, 16. pont), 1992. július 2-án pedig a Mate Boban vezette boszniai horvát nacionalisták jelentették be egy önálló boszniai horvát állam, Herceg-Bosznia megalapítását (Woodward, 1995, 284. o.).

Az EK volt-Jugoszlávia Konferenciájának szerepét 1992 augusztusától kezdődően az ENSZ-EK volt-Jugoszláviával kapcsolatos Nemzetközi Konferenciája vette át. Az ENSZ-EK Konferencia égisze alatt, Cyrus Vance és David Owen társelnökök irányításával új munkacsoportokat állítottak fel, amelyek közül az egyik kizárólag Boszniával foglalkozott. Az ENSZ-EK volt-Jugoszlávia Konferenciája a daytoni békeszerződés aláírásáig folyamatosan működött. Cyrus Vance helyét 1993 májusában Thorvold Stoltenberg norvég diplomata vette át, David Owent pedig 1995 júniusában Carl Bildt váltotta fel.

Az ENSZ-EK volt-Jugoszlávia Konferenciájának három fő eredménye volt: az 1993 januárjában közzétett *Vance-Owen béketerv*, az 1993. szeptemberi *Owen-Stoltenberg béketerv*, illetve az *Európai Unió 1993. november-decemberi akcióterve*.

1993-1994 fordulóján a nagyhatalmak, illetve az Egyesült Államok fokozatosan átvették a kezdeményezést az ENSZ és az EU közvetítőitől. Ennek a szakasznak a nyitánya volt az 1993 májusi amerikai-brit-francia-orosz „*Közös cselekvési program*”, valamint a boszniai muszlim-horvát föderációt megalapozó *washingtoni megállapodás* 1994 márciusi aláírása. A washingtoni megállapodást 1994 júliusában a nagyhatalmak képviselőiből álló *összekötő csoport tervezte*, végül pedig a Daytonban elfogadott és Párizsban aláírt békeszerződések követték.

A következőkben az egyes béketervek legfontosabb jellemzőit ismertettem és hasonlítom össze.

A lisszaboni megállapodás (1992 március)

A José Cutileiro portugál külügyminiszter közvetítésével 1992. március 18-án létrejött „Bosznia-Hercegovina új alkotmányos berendezkedésének alapelveiről szóló” nyilatkozat az első volt azon tervezetek között, amelyek kizárólag a boszniai rendezéssel foglalkoztak.

Bár a nyilatkozat szerint Bosznia-Hercegovina megtarthatta volna önálló államiságát, a volt jugoszláv tagköztársaságot a nemzeti önrendelkezés elvére hivatkozva a meglévő határain belül, etnikai alapon három részre, három különálló nemzetre osztották volna. A nyilatkozat az etnikum és a nemzet fogalmát összemossa úgy fogalmazott, hogy Bosznia-Hercegovinában „a muszlim, a szerb, a horvát nemzetet, valamint más nemzeteket és nemzetiségeket kell szuverenitással felruházni” (Statement of Principles, 1992).

Szarajevóban a boszniai „nemzetek” számára javasolt legkisebb államalkotó egységeket kantonként határozták meg. A kantonok határait – néhány kivételtől eltekintve – a már meglévő közigazgatási egységek (megyék) határaihoz igazították (Burg, 1995, 33. o.). A tárgyaló felek a kantonok hovatartozását egy népszámlálási adatok alapján összeállított etnográfiai térkép segítségével próbálták meghatározni. A kantonok elosztását tehát végső soron az döntötte volna el, hogy a rendelkezésre álló népszámlálási adatok szerint az adott helyen melyik etnikai csoport volt a kérdőívek kitöltésekor relatív, vagy abszolút többségben. A Cutileiro-féle felosztási javaslatot rögzítő – a felek által végül alá sem írt – térképen jól látszott, hogy az egyezkedés során az etnikai szempontok háttérbe szorították a gazdasági, földrajzi és egyéb racionális megfontolásokat. A térkép-vázlat értelmében ugyanis három területileg nem egybefüggő államalkotó egység jött

volna létre: a szerb alakulat hét, a horvát három, a muszlim pedig két olyan kantonrégióból állt volna, amelyeknek nem volt közös határuk (Woodward, 1995, 282. o.).

Érdekes párhuzamot von ezzel kapcsolatban *David Campbell*, aki „Apartheid Cartography” c. tanulmányában a boszniai nacionalista pártok törekvéseit az egykori dél-afrikai rezsim bantuszáni politikájához hasonlíja (Campbell, 1999, 2. o.). A kantonelméletnek – írja *Campbell* – az 1970-es években Dél-Afrikában is jelentős tábora volt, hiszen a bantuszáni politika virágkorában a dél-afrikai rezsim is a svájci példára hivatkozva próbált igazolást nyerni a területi elkülönítésre vonatkozó terveihez. Az apartheid kormányzat azokban az években korlátozott önkormányzattal rendelkező elkülönített közigazgatási egységeket, *homeland*-eket állított fel a bennszülött lakosság részére, és azzal érvelt, hogy ezeknek a rezervátumoknak a felállítása egy „kantonizációs folyamat” részét képezi, amelynek célja nem más, mint az önrendelkezési jog biztosítása.

A lisszaboni megállapodás

Bosznia államalkotó egységekre történő felosztásával párhuzamosan – elvileg Bosznia integritása és az egységes bosnyák állam fenntartása mellett is síkra szállt. A föderáció kétkamarás törvényhozással, központi bankkal, közös kül-, és védelmi politikával rendelkezett volna (Statement of Principles, 1992, C. 2. p.). Csakhogy a szeparatista logika miatt végső soron a központi hatáskörbe tartozó ügyekben is a széthúzó törpeállamok dönthettek volna. *A lisszaboni megállapodás* szerint ugyanis a közös törvényhozás felsőháza nem a boszniai politikai pártok, hanem az államalkotó egységek képviselőiből állt volna, és a tervezet ezt a felsőházat hatalmazta fel arra, hogy a föderáció hatáskörébe tartozó kérdésekről négyötödös szótöbbséggel határozzon. A központi hatalmat gyengítette

továbbá, hogy a nyilatkozat az elképzelt kantonok számára lehetővé tette „formalizált kapcsolatok létrehozását a volt jugoszláv tagköztársaságokkal” (Campbell, 1999, 4. o.).

Az 1992 augusztusi londoni alapelvek

1992. áprilisától kezdődően a boszniai szerb csapatok által végrehajtott brutális katonai offenzíva átrajzolta Bosznia térképét. Ezekre a fejleményekre és az etnikai tisztogatásról szóló híradásokra a nemzetközi közösség az UNPROFOR egységek felvonultatásával, valamint a Szerbia és Montenegró elleni gazdasági szankciók életbe léptetésével reagált. A diplomáciai közvetítés – az Európai Közösség Jugoszlávia Konferenciájának hivatalos létezése ellenére – ebben az időszakban szünetelt.

A békefolyamatot 1992 első félévében is az 1991-ben tapasztalt ellentmondások jellemezték. Az Egyesült Államok a boszniai katasztrófa megoldását továbbra is európai belügyként kezelte. S bár az amerikai kormányzat hitet tett a bosnyák állam szuverenitása és területi integritása mellett, egyúttal azt is kifejezte, hogy ennek a szuverén államnak a védelme érdekében semmilyen katonai beavatkozásra nem hajlandó (Woodward, 1995, 302. o.).

A szerbek által üzemeltetett internáló táborok létezéséről szóló jelentések azonban szükségessé tették a nemzetközi közösség határozottabb fellépését. Az EK elnökségét 1992 júniusában Nagy-Britannia vette át, és Douglas Hurd brit külügyminiszter 1992 júliusában bejelentette, hogy 1992. augusztus 26-ára új békekonferenciát hívnak össze Londonba.

A londoni konferencián, szemben a lisszaboni tárgyalásokkal, *semmilyen felosztási javaslat nem született*. A londoni megbeszélések kézzel fogható eredményét jelentette ugyanakkor, hogy a felek elfogadták a rendezés tizenhárom alapelvét, többek között azt, hogy „nem ismerik el az erőszak-

kal, vagy azzal összefüggésben, illetve az annak következményeként szerzett előnyöket” (Woodward, 1995, 303. o.). A londoni konferencián továbbá elhatározták, hogy a békefolyamat irányításába bevonják az Egyesült Nemzetek Szervezetét és a fórum hivatalosan az „ENSZ-EK volt-Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársasággal kapcsolatos Nemzetközi Konferenciájaként” (ICFY) folytatja a munkáját.

A felosztáspárti Cutileiro-tervezettel ellentétben a londoni alapelvek elsőbbséget biztosítottak az egyéni szabadságjogoknak, továbbá az állami szuverenitásnak, függetlenségnek és területi integritásnak, de rögzítették a nemzeti kisebbségek alkotmányos védelmének, valamint az önrendelkezési jog biztosításának szükségességét is (Woodward, 1995, 303. o.). Az állam egységének és az egységet aláadó nemzeti önrendelkezésnek a kettőssége tehát a londoni alapelvekről szóló dokumentumot is jellemezte, de ez a kettősség korántsem volt olyan szembetűnő, mint a lisszaboni megállapodás esetében. Egyrészt azért nem, mert a londoni dokumentum élesen elítélte az etnikai tisztogatás politikáját, és nem adott teret a nacionalista elképzeléseknek. Másrészt a londoni konferencia keretében kiadtak egy Boszniával foglalkozó külön nyilatkozatot, amelyik megerősítette Bosznia–Hercegovina szuverenitásának fontosságát és a meglévő határok elismerésének szükségességét, valamint biztosítékokat követelt az esetleges külső katonai, félkatonai beavatkozással szemben. Ezek a vonások pedig arra utalnak, hogy a londoni alapelvek esetében az egység igénye felülkerekedett a szeparatista elképzeléseken (Campbell, 1999, 5. o.).

A londoni alapelvek megszüvegezését követően a ENSZ-EK Konferencia – Cyrus Vance és David Owen elnökletével – 1992 szeptemberétől kezdve hat munkacsoportban, Genfben folytatta a munkáját. A genfi

tárgyalásokon a konfliktusban érdekelt valamennyi fél jelen volt, de a boszniai háborúban közvetlenül érintett csoportok képviselői, így Radovan Karadzic, csak megfigyelőként vehettek részt (Woodward, 1995, 303. o.).

A Bosznia alkotmányos helyzetének rendezésével kapcsolatos tárgyalások – Martti Ahtisaari vezetésével – a Bosznia–Hercegovina Munkacsoportban zajlottak. Ahtisaari vitathatatlan érdeme volt, hogy sikerült felélesztenie azt a párbeszédet, amelyik a Cutileiro-féle javaslat elutasítását követően megszakadt. A reményt keltő kezdés után azonban a Munkacsoport szem elől tévesztette eredeti célkitűzéseit, és lassan visszatért az államalkotó egységekre, illetve régiókra történő felosztással kapcsolatos parttalan vitákhoz. S bár a londoni elvek nyilatkozata világosan rögzítette azt a követelményt, hogy Bosznia egységének és integritásának elsőbbséget kell biztosítani, ez a feltétel a tárgyalások előrehaladtával egyre kevésbé tűnt megvalósíthatónak (Woodward, 1995, 303. o.). Mindazonáltal a Munkacsoport jelentős szerepet játszott az 1993 januári Vance-Owen béketerv kidolgozásában.

A szakértők azt is az Ahtisaari vezette Munkacsoport javára írják, hogy ez a fórum volt az első, amelyik a politikai döntéshozatal során figyelembe vette Bosznia egyik alapvető sajátosságát, a boszniai lakosság nagymértékű keveredését. Ennek a körülménynek ugyanis korábban nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, pedig a keveredés igencsak bonyolultá teszi három területileg különböző állam nemzeti, vagy vallási szempontból történő elhatárolását Bosznián belül.

Hiába irányult azonban Cyrus Vance és David Owen társelnökök szándéka egy centralizált és egységes állam elfogadtatására, s hiába támogatta ezt az elképzelést a bosnyák kormány is, a két legfontosabb boszniai kisebbség, a szerbek és a horvátok képviselői a centralizációt határozottan elutasították. Így a társelnököknek olyan

kompromisszumos megoldást kellett találniuk, amely a felek elvárásainak és a nemzetközi közösség érdekeinek is megfelelt volna. *Vance* és *Owen* ilyen életképes kompromisszumnak tartotta egy decentralizált állam kialakítását. Ez olyan államot jelentett volna, amelyben a legfontosabb állami funkciókat az államot alkotó autonóm provinciák láthatták volna el.

S bár az elnökök elméletileg továbbra is a londoni alapelveket tartották kiindulópontnak, és hivatalosan ismét elutasították Bosznia-Hercegovina etnikai alapú feldarabolását, mégis úgy vélték, hogy a tartományok határainak meghatározásakor etnikai szempontokat is figyelembe kell venni. Így végül a Vance–Owen páros a lisszaboni megállapodáshoz kísértetiesen hasonló javaslatot dolgozott ki.

*A Vance-Owen béketerv
(Genf, 1993 január)*

A Vance-Owen béketervet 1993 januárjában, Genfben hozták nyilvánosságra. A terv Boszniát kilenc tartományból, valamint a külön közigazgatási egységet képező Szarajevó körzetéből álló államalakulatnak írta le. Minden etnikum három-három tartományt mondhatott volna magáénak, de a tervezet hallgatólagosan tudomásul vette, hogy negyedikként valójában a főváros körzete is muszlim többségű lett volna (Vance-Owen béketerv – a továbbiakban: Vance-Owen –, 1993, Annex VII.).

A Vance-Owen javaslat ismét bebizonyította, hogy az etnikailag homogén közigazgatási egységek létrehozására irányuló törekvések mennyire idealisztikusak. A terv megvalósítása esetén ugyanis a boszniai szerbek 43 %-a, a boszniai muszlimok 30 %-a és a horvát lakosság 37 %-a maradt volna a számára kialakított tartományokon kívül, s ezért a Cutileiro-javaslatához hasonlóan a Vance-Owen béketerv sem lett volna végrehajtható jelentős lakosságcsere nélkül (Campbell, 1999, 6. o.).

A Vance-Owen béketerv részét képező, ENSZ és EK tisztviselők által megfogalmazott alkotmánytervezet a nemzeti hatóságok és a központi kormányzat közötti hatáskörmegosztást részletesen szabályozva egy gyenge, decentralizált állam képét vetítette előre. A javaslat értelmében a központi kormányzat lett volna felelős a külpolitikáért, a nemzetközi kereskedelemért, az állampolgársággal kapcsolatos ügyekért, a honvédelemért és az adóztatásért. A kormányzati funkciók gyakorlati végrehajtására azonban a tartományi hatóságok nyertek volna jogosultságot (Vance-Owen, 1993, Annex VII., II. 1. p.). A tartományok és a központi kormányzat közötti vitákat egy, többségében a konferencia által delegált pártatlan személyekből álló alkotmánybíróóság bírálhatta volna el (Vance-Owen, 1993, Annex VII., II. 7. p.).

A leírt gyengeségek ellenére is heroikusnak minősíthető a Vance-Owen páros erőfeszítése, hogy az etnikai alapú osztozkodás helyett a központi állam szuverenitását és területi integritását is megkísérelték érvényre juttatni Bosznia helyzetének rendezése során.

A Vance-Owen béketerv kudarcát végül az ellenségeskedés fokozódása és az Amerikai Egyesült Államok támogatásának hiánya okozta (Woodward, 1995, 306. o.). 1992 októberében hivatalosan is összeomlott az amúgy is gyenge lábakon álló muszlim-horvát katonai szövetség, és a következő hónapban a boszniai horvát haderők elvágták a boszniai kormány legfontosabb utánpótlási vonalát. Bill Clinton hivatalba lépését követően pedig az Egyesült Államok – a muszlimoknak kijelölt terület elégtelenségére hivatkozva – megvonta a támogatását a Vance-Owen béketertől, sőt, az Egyesült Államok Külügyminisztériuma még azzal is megvádolta a Vance-Owen párost, hogy csak a szerbek követeléseit igyekeztek kielégíteni. Ezzel a Vance-Owen béketerv sorsa megpecsételődött.

Az ENSZ és az EK kudarca

*Az Owen-Stoltenberg béketerv
(1993. június)*

A Vance-Owen béketerv 1993. májusi megíusulását követően az ENSZ-EK volt-Jugoszlávia konferenciája keretében zajló közvetítési folyamat megrekedt, *David Owen - Cyrus Vance* helyébe lépő *Thorvald Stoltenberg* pedig fokozatosan háttérbe szorult. Egyre valószínűbbé vált, hogy a békefolyamat irányítását a szerbek és a horvátok közös kezdeményezésének megfelelően az Egyesült Államok veszi át. Ebben a kínos helyzetben ismertette meg a felekkel David Owen és Thorvald Stoltenberg 1993 júniusában Genfben a három köztársaság unióját előirányozó rendezési javaslatát.

A boszniai szerbek és horvátok világossá tették Owen és Stoltenberg számára, hogy a Vance-Owen-féle javaslatban lefektetett alkotmányos alapelveket, így az egységes bosnyák állam megteremtésére irányuló törekvéseket semmi szín alatt nem hajlandók elfogadni. Ehelyett a szerb és a horvát delegáció „három államalkotó nemzet” laza konföderációját indítványozta.

Owen és Stoltenberg a szerbek és a horvátok álláspontját elfogadta, és azt indítványozta, hogy a volt Jugoszláv tagköztársaság területét 53 % - 30 % - 17 % arányban felosztva hozzanak létre három új államot, a boszniai „Szerb Köztársaságot”, a muszlim többségű „Boszniai Köztársaságot”, és a horvát dominanciájú „Herceg-Boszniát” (Friedman–Remington, 1997, 101. o.). Az Owen-Stoltenberg béketerv értelmében tehát Bosznia a három etnikai szempontok alapján elhatárolt független köztársaság laza konföderációjává változott volna, és az ENSZ ellenőrzés alatt álló Szarajevóban székelő központi kormányzatnak szinte semmilyen hatásköre nem maradt volna az államalkotó köztársaságok ügyeinek befolyásolására (Friedman–Remington, 1997, 101. o.).

A konföderáció jogainak megnyirbálása

és a területi felosztás arányszámai azonban nyilvánvalóan sértették a bosnyák kormány érdekeit. S bár a társelnökök szóban megígérték a bosnyák kormánydelegációnak, hogy az ő szempontjaikat is megpróbálják érvényesíteni, a gyakorlatban azonban semmit nem tettek a tervezett felosztás részleteinek megváltoztatására. Ezért a muszlim többségű bosnyák parlament 1993. szeptember 29-én elutasította az Owen-Stoltenberg béketervet és további 3 % területi követelést jelentett be a boszniai szerbek rovására (Friedman–Remington, 1997, 101. o.).

Az Owen és Stoltenberg nevével fémjelzett béketervet az Európai Unió akcióterve (1993. november), a Washingtoni Megállapodás (1994. március), majd 1994 júliusában az összekötő csoport javaslata követte. E dokumentumok közös ismérve volt, hogy – a Vance-Owen béketervvel szemben – már nem *egységes államként* írták le Boszniát, és nyíltan visszatértek a Cutileiro-féle kantonizáció (etnikai alapú felosztás) gondolatához.

*Az Európai Unió akcióterve
(1993. november)*

Az EU akcióterve David Owen 1993. októberi és novemberi tárgyalásain alapult. 1993 végén úgy tűnt, hogy a muszlimok – akik eddig élesen elítélték az etnikai alapú felosztási terveket – erőfeszítéseik eredménytelenségét látva lassan eljutottak egy független muszlim állam megalapításának gondolatáig. Titkosszolgálati jelentések szerint a muszlim csapatok ebben az időszakban nagyobb mennyiségű fegyvert kaptak Irántól és Szíriától (Bert, 1997, 209. o.). Ezt az erősítést a bosnyák hadsereg arra használta föl, hogy a szerbek és a horvátok által megszállt területek részleges visszafoglalásával és egy tengeri kijárat megnyitásával minél jobb pozíciót vívjon ki a leendő muszlim államnak. A muszlimok stratégiaváltása és katonai offenzívája súlyos harcokhoz vezetett. Ebben a helyzet-

ben az európai közvetítők úgy vélték, hogy a totális háború elkerülése érdekében mindenképpen a tárgyalóasztal mellett kell tartani a szembenálló feleket. Klaus Kinkel német és Alain Juppé francia külügyminiszter ezért novemberben új javaslatot terjesztett elő: a német és a francia diplomácia vezetője a szankciók részleges feloldását ígérte a boszniai szerbeknek arra az esetre, ha a boszniai muszlimok, illetve horvátok javára lemondtak volna 1 %-1 % nagyságú területéről (Friedman–Remington, 1997, 101. o.). Mindazonáltal az Európai Unió akcióterve nem hozott lényeges változásokat az Owen-Stoltenberg-féle javaslathoz képest, hiszen sem Bosznia alkotmányos helyzetét, sem a felosztás alapelveit nem gondolták újra.

A genfi fordulót követő brüsszeli tárgyalások során az EU erős nyomást gyakorolt a szembenálló felekre a tervezet elfogadása érdekében, de a résztvevők végül ennek a dokumentumnak az aláírását is megtagadták. Az EU akcióterv kétes érdeme ugyanakkor, hogy rögzítette azokat az arányszámokat, amelyek a következő két évben meghatározták az alkufolyamatot.

Fény az alagút végén

*A washingtoni megállapodás
(1994. március 18.)*

1994. február 5-én a világ élő adásban látható a zsúfolt szarajevói piacteret ért támadás szörnyű következményeit. A vélhetően szerb bomba 68 ember életét oltotta ki és 197 embert sebesített meg. Elemzők szerint a sokkoló képsorok és a vérontás nyomán kialakult válaszkényszer is hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok, felülvizsgálva Bosznia-politikáját, 1994 elejétől aktívabban vett részt a közvetítési folyamatban (Bert, 1997, 211. o.).

A bombatámadást követően az amerikai vezetés a boszniai erőviszonyok megváltoztatását tartotta elsődleges céljának. E cél megvalósítása érdekében a Clinton-kor-

mányzat igyekezett elfogadtatni a bosnyák kormánnyal az ország feldarabolásának gondolatát. A katonai helyzet megváltoztatásához azonban ennél többre volt szükség: mivel az Egyesült Államok saját szárazföldi egységeinek bevetését nem kockáztathatta meg, el kellett érnie a muszlimok és a horvátok közötti ellenségeskedés felszámolását és a muszlim, valamint horvát haderők egyesítését. Ezért az Egyesült Államok tárgyalóasztalhoz ültette a boszniai muszlimokat és a boszniai horvátokat, és javaslatot tett egy muszlim-horvát föderáció létrehozására.

Az amerikaiak által szorgalmazott államszövetség létrehozása a muszlimok és a horvátok számára is előnyökkel járt volna. A muszlimok ugyanis a horvát területeken keresztül könnyebben juthattak volna fegyverutánpótláshoz. A horvátok pedig lehetőséget kaphattak volna a Clinton-kormányzattól arra, hogy a boszniai föderáció és a Horvát Köztársaság részvételével konföderációt hozzanak létre, tehát, hogy a boszniai horvát-muszlim területeket szabályozott keretek között egyesítsék az anyaországgal.

A *washingtoni szerződést* végül 1994. március 18-án a Fehér Házban írták alá. A szerződés legfőbb elemét a muszlim-horvát föderáció alkotmánya képezte, amelyet Haris Silajdzic bosnyák miniszterelnök és Kresimir Zubak boszniai horvát vezető látott el kézjegyével. A föderáció alkotmányának szentesítésével egyidejűleg azonban Izetbegovic bosnyák és Franjo Tudjman horvát elnök aláírt egy másik dokumentumot is, amelyik a boszniai muszlim-horvát föderáció és a Horvát Köztársaság tervezett konföderációját szabályozta (Washington Agreement, 1997, 29-37. o.).

A *washingtoni szerződés* egy két köztársaságból álló föderatív állam megteremtését célozva úgy írta le a közös muszlim-horvát köztársaság felépítését, hogy a boszniai szerbek számára is nyitva hagyta az muszlim-horvát állammal való későbbi unió lehetőség-

gét. A *megállapodás* a bosnyákok és a horvátot jelölte meg a muszlim-horvát köztársaság két államalkotó nemzeteként, és az adott államon belül elkülönítette a bosnyák kormány és a horvát közösség által ellenőrzött területeket (kantonokat).

A változó elnevezések dacára azonban semmi sem tudta elfedni, hogy az önálló hatáskörökkel és jelképekkel rendelkező kantonok határainak meghúzását a washingtoni megállapodásnál is ugyanazok az 1991-es népszámláláson alapuló etnikai térképek befolyásolták, mint a Cutileiro által felvázolt javaslat esetében. A *washingtoni megállapodás* ezért kezdetben nemhogy megszilárdította volna a boszniai muszlimok és horvátok együttműködését, hanem éppen ellenkezőleg, ismét felszínre hozta a köztük lévő ellentéteket. A föderáció a kezdeti nehézségek után azonban életképesnek bizonyult és a daytoni szerződések alanyává vált.

*Az összekötő csoport javaslata
(1994. július)*

A sarajevói piactéren történt tömegmészárlásra tett katonai válaszlépések és a *washingtoni megállapodás* nyomán az Egyesült Államok, Oroszország, Németország, Nagy-Britannia és Franciaország képviselőiből álló *összekötő csoport* 1994 tavaszán teljesen átvette a volt Jugoszlávia konferencia szerepét.

Az összekötő csoport külügyminiszteri értekezlete, amelyik egy ad-hoc diplomáciai kezdeményezésnek köszönhető a létrejöttét, 1994. április végén tartotta meg első ülését (Friedman–Remington, 1997, 103. o.). Mivel az összekötő csoport az EU akciótervét vette alapul, az összekötő csoport által irányított tárgyalásokon is előtérbe kerültek a területi viták, háttérbe szorítva minden politikai rendszerrel, vagy alkotmányos felépítéssel kapcsolatos kérdést.

S bár az összekötő csoport szakértőinek sikerült kidolgozniuk egy laza unióra vonat-

kozó tervezetet, a muszlim-horvát föderáció és a boszniai szerbek képviselői – korábbi álláspontjukon is változtatva – immár teljesen elzárkóztak a föderáció és a szerb területek közötti bármiféle unió gondolatától. Ezért sok szerző úgy értékeli, hogy a washingtoni megállapodás – deklarált céljával szemben – felerősítette a Bosznia teljes és végleges feldarabolásra irányuló törekvéseket.

Részben a szerbek és a horvátok nyomásának engedve az összekötő csoport végül úgy határozott, hogy a területi felosztásra és a politikai struktúrára vonatkozó megbeszéléseket kettéválasztják, és először a felosztással kapcsolatos megállapodást próbálják meg mindhárom féllel elfogadtatni. Így született meg az összekötő csoport 51-49 % arányú területi felosztásra vonatkozó indítványa, amelyet azzal a kikötéssel nyújtottak át a tárgyaló feleknek, hogy az indítvány elfogadása minden további egyeztetés előfeltételét képezi (Friedman–Remington, 1997, 103. o.). A javaslathoz tartozó térkép szerint Bosznia-Hercegovina immár nem három törpeállamra, hanem két életképesebb entitásra tagolódott volna. Az összefüggő területtel és tengeri kijáráttal is rendelkező muszlim-horvát föderációnál azonban vitathatatlanul sebezhetőbb lett volna a szerb köztársaság, amelynek a kelet- és nyugat-Boszniában lévő területeit csupán egy szűk északi folyosó, a *posavina* korridor kötötte volna össze.

Az összekötő csoport tervezete a területi felosztáson túl megerősítette volna a Bosznia-Hercegovina területén felállított hat ENSZ által védett övezet biztonságát is.

A felosztási tervet a muszlimok és a horvátok elfogadták, a boszniai szerbek viszont ellenezték. Ezért az összekötő csoport a kis-Jugoszlávia ellen 1992 májusában bevezetett szankciók feloldását ígerte Milosevicnek arra az esetre, ha sikerül rávennie a boszniai szerb vezetést a javaslatok elfogadására (Bert, 1997, 214. o.). Karadzic azonban még a tárgyalások befejezése előtt nemet mondott a

béketervre és a boszniai szerb vezető elutasító álláspontját az 1994 augusztus 28-án tartott boszniai szerb népszavazás is megerősítette. Ezzel a magatartásukkal a boszniai szerbek ismét magukra haragították Milosevicet, aki a szankciók részleges feloldásáért cserébe befagyasztotta a boszniai Szerb Köztársaság támogatását (Juhász, 1999, 267. o.) és hozzájárult ahhoz, hogy a boszniai Szerb Köztársaság elleni embargó betartását a szerb-bosnyák határon ENSZ megfigyelők ellenőrizhessék (Bert, 1997, 216. o.).

Az Egyesült Államok továbbá a fegyverembargó egyoldalú feloldásával és a horvát, valamint a boszniai muszlim haderő nyílt katonai támogatásával próbálta meg jobb belátásra bírni a boszniai szerbeket. A Kongresszus 1994. november 15-én elfogadta a Nunn-Mitchell javaslatot, amely megszüntette a fegyverembargó betartásának ellenőrzésével kapcsolatos tevékenységek finanszírozását. A feleknek azonban a leírt erőfeszítések ellenére sem sikerült megállapodásra jutniuk Bosznia-Hercegovina területi felosztásával kapcsolatban.

Az összekötő csoport javaslata akkor bukott meg végleg, amikor a szerb csapatok 1995 júliusában, Srebrenica elfoglalását követően brutális körülmények között lemészárolták húszezer muszlim férfit.

Az összekötő csoport tevékenységét értékelve számos elemző mutatott rá, hogy az összekötő csoport közvetítői olyan ellentmondásos tárgyalási stratégiát választottak, amely jelentősen hozzájárult az egyeztetések elhúzódásához és a felek álláspontjának megmerevedéséhez. Az összekötő csoportnak felrótt ellentmondás abban rejlett, hogy a csoport egyrésztől minden kapcsolatot felfüggesztett a boszniai szerbekkel a felosztási terv elfogadásáig, ám semmilyen erőfeszítést nem tett annak érdekében, hogy a felosztási javaslat elfogadását ténylegesen kikényszerítse (Campbell, 1999, 10. o.).

*A daytoni békeszerződések
(1995. december)*

Az előzmények

1995 nyarán a volt-Jugoszlávia térségében jelentősen megváltozott a katonai helyzet, mivel a horvát hadseregnek sikerült visszafoglalnia Krajínát, a boszniai kormányerők és horvát alakulatok visszavonulásra kényszerítették a boszniai szerbeket, továbbá a NATO ekkor már folyamatosan bombázta a boszniai szerb haderő állásait.

A NATO katonai akcióit az Egyesült Államok Bosznia-politikájában bekövetkezett változás tette lehetővé. Mindazonáltal az Egyesült Államok csak azokhoz a harci cselekményekhez nyújtott segítséget, amelyek a korábbi béketervekben rögzített állapot visszaállítására irányultak.

Ilyen előzmények után, 1995 szeptemberében, Bosznia, Horvátország és a boszniai szerbek képviselőiben fellépő Jugoszlávia külügyminiszterei Genfben megállapodást írtak alá a rendezés alapelveiről. E megállapodás szerint „Bosznia-Hercegovina a meglévő nemzetközi határain belül továbbra is megtartja jogi létét, és nemzetközileg elismert önállóságát”. A megállapodás rögzítette továbbá, hogy „Bosznia-Hercegovina két részből, a washingtoni megállapodással létrehozott Boszniai Föderációból és a Szerb Köztársaságból fog állni” (Agreed Basic Principles, 1995.) A külügyminiszterek által aláírt dokumentum ugyanakkor még csak utalást sem tartalmazott a két tagköztársaságot összekapcsolni hivatott központi kormányzat felépítésére, hatáskörére vonatkozóan.

A Wright-Patterson légbázis titka

A genfi alapelvek szolgáltak az Ohio-beli Dayton Wright-Pattersonról elnevezett légitámaszponton 1995 novemberében megkezdett egyeztető tárgyalások alapjául (Campbell, 1999, 11. o.). A tárgyalások – az amerikai szervezők állhatosságának kö-

szönhetően – eredményesnek bizonyultak, ugyanis a Bosznia-Hercegovinai Köztársaság (Bosznia), a Horvát Köztársaság (Horvátország) és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (Kis-Jugoszlávia) 1995. november 21-én Daytonban elfogadta, 1995. december 14-én Párizsban pedig aláírta az „Általános Keretmegállapodásnak” elnevezett békeszerződést.

A szerződések elfogadása és aláírása közötti időbeli eltérés egyes szerzők szerint nem gyakorlati, hanem politikai megfontolásoknak, nevezetesen az európai vezetők hiúságának volt a következménye. A rendezés ugyanis már Daytonban végleges volt, és az Egyesült Államok nyomásra a felek abba is beleegyeztek, hogy sem a keretmegállapodás, sem a mellékletek tartalmáról nem nyitnak új vitát. Az európai politikusok azonban, élükön Chirac francia elnökkel, a párizsi aláírási ceremónia segítségével szeretnék volna megerősíteni azt a látszatot, hogy a béketeremtésből az európai hatalmaknak is kivették a részüket (Gaeta, 1999, 3. o.).

A daytoni szerződések szerkezete és tartalma

A daytoni szerződés a 11 cikkelyből álló keretmegállapodáson kívül 12 mellékletet is tartalmaz. A mellékletek mindegyike önálló nemzetközi szerződésnek minősül. A szerződés mellékleteit – két kivételtől eltekintve – nem a volt-jugoszláv tagköztársaságok, hanem Bosznia, valamint a részét képező Bosznia-Hercegovinai Föderáció és a Szerb Köztársaság képviselői írták alá.

A keretmegállapodásban az aláírók, tehát Bosznia, Horvátország és Kis-Jugoszlávia, a következőkre vállaltak kötelezettséget (General Framework Agreement – a továbbiakban: GFA, 1995):

Vállalták, hogy egymással szemben eleget tesznek az ENSZ alapokmányában, a Helsink-i Záróokmányban és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet

által elfogadott más dokumentumokban foglalt kötelezettségeiknek; ezen belül különösen (i) elismerik és tiszteletben tartják egymás szuverenitását, egyenlőségét; (ii) vitáikat megkísérik békés úton rendezni; (iii) és tartózkodnak minden olyan cselekménytől, ideértve az erőszak alkalmazását és az erőszakkal való fenyegetést is, amelyik Bosznia-Hercegovina, vagy bármely más állam területi integritását, politikai függetlenségét sértené (I. cikk). Vállalták, hogy a megállapodás mellékletét képező szerződéseket magukra nézve is kötelezőnek ismerik el, és azok végrehajtását elősegítik (II-VIII. cikk). S végül vállalták, hogy minden olyan állammal vagy szervezettel együttműködnek, amelyik részt vesz a békeszerződés végrehajtásában (IX. cikk).

A keretmegállapodás mellékletei – sorrendben – a következő kérdéseket szabályozták:

- a békeszerződés katonai elemeit (1-A. számú melléklet);
- a térség stabilizációjával kapcsolatos feladatokat (1-B. számú melléklet);
- a belső határokat (2. számú melléklet);
- a választásokkal összefüggő kérdéseket (3. számú melléklet);
- az alkotmányt (4. számú melléklet);
- a vitás kérdések rendezésének módját (5. számú melléklet);
- az emberi jogokkal kapcsolatos teendőket (6. számú melléklet);
- a menekültek és hontalanok helyzetét (7. számú melléklet);
- egy nemzeti emlékhelyek megóvásáért felelős bizottság felállítását (8. számú melléklet);
- Bosznia-Hercegovina köztisztviselőit (9. számú melléklet);
- a békeszerződések végrehajtását (10. számú melléklet);
- a nemzetközi rendőri erők felállítását (11. számú melléklet).

A szerződések végrehajtását a

békeközvetítők nem bízták a felekre: a keretmegállapodás mellékletei erre a feladatra nemzetközi rendőri erőket (IFOR), illetve Főbiztosságot állítottak fel. Az IFOR a békeszerződés katonai aspektusainak, míg a Főbiztosság a szerződések polgári részének végrehajtásáért lett felelős.

A daytoni szerződés az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1031 számú, 1995. december 15-én kelt határozatával megalakított IFOR erőknél és Főbiztosságnál is rendkívül széles hatáskört teremtett. Egyes megfigyelők szerint az IFOR nem sokban tért el egy megszálló hadseregtől (Gaeta, 1999, 10. o.).

A lényeg a részletekben lakik

A nemzetközi közvetítési javaslatokon és békeszerződés-tervezeteken belül két nagy csoportot lehet megkülönböztetni: a Bosznia-Hercegovina egységének megőrzésére törekvő rendezési tervekét és az ország felosztására, szétdarabolására irányuló elképzeléseket.

A szakértők többsége szerint abban rejlik a daytoni szerződés paradoxonja, hogy a két célt, Bosznia egységének védelmét és az önálló nemzetállamok közötti felosztást egyszerre próbálta megvalósítani. A daytoni szerződés és a hozzá csatolt alkotmány preambuluma egyfelől rögzítette, hogy a felek elismerik és garantálják „Bosznia-Hercegovina szuverenitását, területi integritását és politikai függetlenségét” (GFA, 1995, Annex 4.). Az Alkotmány továbbá úgy rendelkezett, hogy Bosznia-Hercegovina föderális állam, ezért a két államalkotó entitás a daytoni szerződések hatályba lépésének pillanatában elvileg elvesztette a nemzetközi jogalanyiságát is (Gaeta, 1999, 12. o.). Másrészt azonban az alkotmány Boszniát mégis két entitásra osztotta (GFA, 1995, Annex 4.), a keretmegállapodás 2. számú melléklete pedig – a megosztottságot tovább erősítve – a két tagköztársaságot belső határral és határsávval is

elválasztotta egymástól (GFA, 1995, Annex 2.). S a látszólag föderatív alkotmány mindkét államalakulatnak külön állampolgárságot, saját etnikai alapú politikai rendszert és részben önálló külpolitikát biztosított, lehetővé téve, hogy a tagköztársaságok a szomszédos államokkal speciális kétoldalú kapcsolatokat építsenek ki (GFA, 1995, Annex 4.). Az államalkotó egységek önállóságát erősíti végül az is, hogy a daytoni szerződések értelmében az erőszakszervezetek feletti ellenőrzés joga sem kizárólag a szuverénnek nyilvánított Bosznia-Hercegovinát, hanem a részben két entitást illeti meg.

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy a daytoni szerződés a szakértők körében éles kritikákat váltott ki. *Stéphane Pierré-Caps* például a következőket fejté ki 1997-ben megjelent „Soknemzetiségű világunk” című könyvének előszavában: Bosznia-Hercegovina, mint szuverén állam egyfajta kitaláció. ... A daytoni szerződésekhez csatolt alkotmányban nincs semmiféle utalás olyan emberi szubsztanciára, amely igazolhatná a bosnyák állam létét. ... A bosnyák állam haladoklik – folytatja Pierré-Caps – nem több, mint üres kagyló, hiszen nem áll mögötte démosz” (Pierré-Caps, 1997., 6. o.).

A daytoni megállapodások belső ellentmondásain túl a békeszerződés végrehajtásának módja sem váltott ki osztatlan lelkesedést az elemzők körében. A végrehajtást ugyanis az intervencionizmus jellemezte és jellemzi mind a mai napig: a Főbiztosságnak és a nemzetközi rendőri erőknél adott tág hatáskör miatt még az öngazgatás korlátozott formái sem érvényesülhetnek Bosznia-Hercegovinában. A szövetségi törvényhozás csak papíron működik, a legfontosabb kérdéseket a nemzetközi közösséget képviselő főbiztosok által kiadott törvényerejű rendeletek szabályozzák. *Carlos Westendorp* egykori és *Wolfgang Petritsch* jelenlegi főbiztos ilyen törvényerejű rendeletekkel kényszerítette ki többek között a közös boszniai pénz,

a közös útlevel, illetve az állami szimbólumok elfogadását, s ugyancsak törvényerejű rendelettel vezették be a nyugdíjreformot. Élesen fogalmazva, Bosznia olyan nemzetközi protektorátussá változott, ahol a nemzetközi szervezetek a demokratikus intézmények megszüntetésében, vagy korlátozásában látták a demokrácia megvalósításának garanciáját (Chandler, 1999.).

Összegezés

A fegyverek hat éve hallgatnak, s ez olyan érdem, amit nehéz a daytoni szerződés felett bábáskodó Egyesült Államoktól elvitatni. Bosznia talpra állítása és demokratizálása

ugyanakkor a vártnál is lassabban halad. A gazdaság még mindig romokban hever, a beígért nyugati segítség csak csordogál, a civil szféra gyengélkedik és a daytoni szerződés végrehajtásával megbízott szervezetek láthatóan nehezen adják át a stafétát a belső államapparátusnak.

Ahhoz tehát, hogy Bosznia-Hercegovina valóban független, demokratikus és működőképes állammá váljon, valószínűleg még sok időre, pénzre, valamint a korábbi ellenségek és a nemzetközi szervezetek önmegtartóztatására van szükség. Addig pedig csak reménykedni lehet, hogy a *Wolfgang Petritsch* által jósolt látványos fejlődés valósággá válik.

IRODALOM

- Application of Bosnia-Herzegovina instituting proceedings (Bosnia-Herzegovina v. Yugoslavia)*, International Court of Justice, I.C.J. General List No. 91, 1993. március 20.
- Bert, Wayne: *The Reluctant Superpower – United States' Policy in Bosnia* 1991-95. Macmillan, London, 1997.
- Burg, Steven L.: *Negotiating a Settlement*. In: Stephen J. Blank (szerk.): *Yugoslavia's Wars: The Problem From Hell*. U.S. Army War College, Strategic Studies Institute (SSI), 1995., <http://carlisle-www.army.mil/usassi/ssipubs/pubs95/yugo/yugo.pdf>.
- Campbell, David: *Apartheid Cartography: The Political Anthropology and Spatial Effects of International Diplomacy in Bosnia*. Department of Politics at University of Newcastle, www.ncl.ac.uk/politics/maps/bosnia/section1.html, 1999.
- Chandler, David: *Bosnia – Faking Democracy after Dayton*. Pluto Press, London, 1999.
- Cohen J., Lenard: *Broken Bonds – The Disintegration of Yugoslavia*. Westview Press, Oxford, 1993.
- Daytoni szerződések*: General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina with Annexes (GFA). Office of the High Representative, <http://ohr.int/gfa/gfa-fm.htm>, 1995 (Lásd még: International Legal Materials 35, 75-187.)
- Friedman, Francine – Remington, Alison Robin: *Bosnian Muslim Views of National Security*. In: Constantine P. Danopoulos & Costas G. Messar (Ed.): *Crisis in the Balkans*. Westview Press, Colorado, 1997.
- Gaeta, Paola: *The Dayton Agreements and International Law*. European Journal of International Law, www.ejil.org, 1999. november 10.
- Juhász, József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Aula Kiadó, Budapest, 1999.
- Cutileiro-nyilatkozat: *Statement of Principles for New Constitutional Arrangements for Bosnia and Herzegovina* (Szarajevó, 1992. március 18.), www.srpska-mreza.com/library/hague
- M. Lengyel, László: *Az utolsó EBESZ-szavazás*. Népszabadság, 2000. november 11.
- Pierré-Caps, Stéphane: *Soknemzetiségű világunk*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1997.
- Sharp, Jane M. O.: *Anglo-American Relations and Crisis in Yugoslavia*. Ifri, Paris, 1999.
- Vance-Owen béketerv*: Agreement For Peace In Bosnia-Herzegovina. Bosnian Electronic Network, www.bosnet.org/archive/bosnet.w3archive/9303
- Washingtoni szerződés*: The United States and Croatia: a documentary history, 1992-1997. (USIA Regional Program Office, Vienna) [1997], 29-37. o.
- Woodward, Susan L.: *Balkan Tragedy*. The Brookings Institution, Washington D. C., 1995.

Eszmék – értékek

A TUDOMÁNY SZABADSÁGÁNAK ŐSFORRÁSAI

Horváth Pál

az MTA doktora, prof. emeritus (ELTE)

Communis opinio ma is, hogy a tudomány-szabadság záloga lehet az előrehaladásnak, a történelmi lemaradások leküzdésének. Nem vitás tehát, hogy a szabadságjogok triáza (a politikai, a gazdasági illetve a tudomány-szabadság) csak együtt és elszakíthatatlanul szolgálhat eszközül a modern társadalom megteremtésének. Ennek az egységnek a kialakulásához vezető utak és módok összetettsége nyilvánvaló, a különböző kényszerpályákat, terelőutakat megjáró modern társadalmak mégis érthető módon éppen a kitörési pontokat keresve vonzódnak a felidézett hármas egységben impliciten benne rejlő lehetőségekhez. Érthető, hisz nemzedékek mentek el anélkül, hogy a modern társadalom szerves fejlődésének gyümölcsseit elvárható eredményességgel felhasználhatták volna. Innen van ma a kulturális jogok illetve a tudomány-szabadság helyreállításához tapadó felfokozott várakozás és az a lázas igyekezet, hogy a történelmi előképek, a létező társadalmi tapasztalatok számbavétele nyomán jussunk közelebb az oly sokszor elszalasztott lehetőségekhez. Ilyen értelemben a tudományos élet levegőjét szaturálja nálunk is az ismert porosz-német eredetű *Lehrfreiheit-System* helyreállításában benne rejlő lehetőség, a tudomány-szabadság maradéktalan érvényesülése.

Az ún. *Lehrfreiheit-System* (a tudomány-ill. a „tanszabadság”) rendszere egykoron a polgári fejlődés különböző fokán álló társadalmak szellemi fegyverkezésének jegyében született, és a történelmi előképeket is merészen felhasználta létjogosultságának az igazolására. Valós történelmi hagyományok, merész illúziók és várakozások vegyültek főként a modell típusjegyeit hordozó porosz-német tanszabadság eszméjében. Szélesebb értelemben az ébredő nemzeti eszme hordozói, a romantikusok és természetesen a történelmi-jogi iskola alapozói törtek ily módon utat elsőként az ősforrásokhoz, és elég nagy gyakorisággal el is jutottak a középkori egyetemek világának szemrevételezéséig. Még a kor nagy didaktikusai sem tudták persze mentesíteni magukat a feltárt előképektől, a porosz mintáért rajongók pedig egyenesen a nemzeti génusz ősforrásainak felfedezését vélelmezték. Eme szélsőséges szakirodalmi exkurzusok részletes kritikai elemzése nélkül is elmondhatjuk azonban, hogy a *tudomány-szabadság* jellegű gyökerek ősforrásai *valóban* a történelmi középkor századaira nyúlnak vissza.

A misztika és a romantikusok ködös axiómáit félretéve az universitas autonóm testületté formálódása pl. valóban középkori eredetű volt. (Brubacher, 237.) Nem lehet

figyelmén kívül hagyni persze, hogy az universitas autonómiájának történelmi felfedezése a 19. század elején a polgári jellegű önkormányzati rendszerek hatása alatt keletkezett. A zárt naturális gazdálkodás világból csak fokozatosan kibontakozó középkori város, és a műveltség monopóliumát eredendően kezében tartó keresztény egyház szembenállásából fakadt, hogy a világi kultúra képviselői legkorábban az észak-itáliai polgárosodás központjaiban rakhatták le az *universitas magistrorum et scholarium* alapjait. A polgári (városi) szabadság volt tehát a melegágya eredendően is annak a fajta tudományszabadságnak, amelyből egyáltalán az universitas fogalmilag kisarjadt. A közismert bolognai mintát megelőző időkben a tudós elmék gyakran változtatták helyüket, és hallgatóikkal egyetemben vándoroltak oda, ahol a városi szabadság kellő védelmet jelentett számukra.

A *studium generale*, méginkább az universitas fogalma alatt persze ebben az időben is egyfajta autonóm tevékenység nyert védelmet azért, hogy a *közösségi tagjai együttesen léptek fel az egyházi és a világi hatalmasságokkal szemben*, és a városon belül is testületileg képviseltették magukat (Bónis, 14.). Az észak-itáliai, a dél-francia, illetve a párizsi egyetemek első századai ezeken az alapokon épültek fel (Denifle, 758.). Az *universitas scholarium* és az *universitas magistrorum* egyesülése alapján jött létre tehát ez az autonóm közösség, amely biztosította az egyházi és világi hatalmasságok gyámkodásától mentes szellemi szabadságot, illetve az universitas belső demokratizmusát. Tagjait erkölcsileg és anyagilag is védelmezte, amelynek jó példája a *licentia ubique docendi* (Hanuy, 17-18.) ill. az universitas tagjai feletti önálló juriszdikció. A *studium generale* tanárai (*magistri, doctores*) ill. hallgatói (*scholares*) a középkori (polgárosodó) városok egynémelyikének védelme alatt már igen korán sajátos közösségekké

(collegii) tömörültek. A hét szabad művészet, és ezen belül a *trivium (grammatica, retorica, dialectica)*, valamint a *quadrivium (aritmetica, geometria, astronomia ill. musica)* körébe tartozó magisterek hallgatóikat szorosán magukhoz kapcsolták, és a velük együtt alkotott egyetem sajátos közösségi rendjét is kialakították. Könnyen érthető ez, ha meggondoljuk, hogy a *studium generale* által graduáltakat is egy életre magához kötötte a középkori egyetem, miután az erről szóló okmánnyal széles lehetőséghez (*facultas*) jutatta a megszerzett tudás hirdetésére (*ubique legendi*) alkalmas embereket. A középkori város testületi szelleme jól megférte tehát a *studium generale* keretei között izmosodó egyetemekkel (Gierke, 437.).

Ezek a közösségek eredetileg nem igényelték sem az államhatalmi, sem pedig az egyházi elismerést, miként hogy a szabad művészetek elsajátításához is csak egy sajátos szellemi szabadságra volt szükségük. A „városi levegő (pedig) szabaddá tesz” – miként a történelmi kútfők is közismerten tanúsítják – a középkorban nincs tehát szükség másra, mint a városi szabadságra az egyetemek őseredetű formájának kialakulásához. Így a középkori olasz ill. a dél-francia városok gazdasági megerősödése pl. a városi (laikus) iskolák kialakulásához vezetett és idővel ezek alakultak át demokratikus szervezetű egyetemekké. A pápaság és a császárság küzdelme, ill. eredendően a nagy egyházszakadás következményei is hozzájárulhattak persze ahhoz, hogy ezek a kibontakozó (középkori) szellemi központok hosszú ideig megőrizhették szabadságukat. Az akkori idők világpolitikai erőtenyezőinek a bonyolult harca mellett azonban aligha volna elhanyagolható, hogy a feudális társadalom kiteljesedésének a századai is kedveztek a közösségi viszonyok újraedezésének, a városi szabadság megerősödésének. Párizs és Bologna ugyanis abban az időben válhatott a

szellemi szabadság központjává, amikor egy ideig még sem a világi, sem az egyházi hatalom nem tehetett szert az egyetemek feletti hatalomra.

A maga korában tehát szorosan egymásba fonódó gazdasági, társadalmi illetve kulturális átalakulások gyümölcse volt a középkori universitas (Bónis, 37-38.), ill. a tudomány szabadságának benne eredendően jelentkező ősforrása. Ez volt persze az egyetemi szabadság szokásjogi úton (*per consuetudinem*) kifejtett korszaka, amely fő vonásaiban a 13-14. század fordulójáig nyomon kísérhető maradt. A polgárosodó város maga is élvezte az universitas jelenlétéből fakadó előnyöket, a szellemi élet pedig a káptalani, monostori iskolákkal, az ún. *studium particularek*kal szemben előnyben részesítette a *studium generale*kat. Az egyházi alapítású, ill. államilag privilegizált egyetemek korszakát megelőző idők azok tehát, amikor még nem a „kulturális Róma eszméje”, de sokkal inkább az itáliai kommunális mozgalom hívta éltre az universitas. Helyenként tehát a szellem szabadságának a hagyományok által megszentelt intézményei valóban az egész középkoron át megmaradhattak, s ezek egyes elemei az idővel már csak *ex privilegio* keletkezett egyetemeknél is fennmaradtak.

Eredetileg tehát a középkori universitas kebelén belül valóban egyfajta sajátos (teljes) szellemi szabadság érvényesülhetett, mert ha a viszonyok netán erre kedvezőtlen fordulatot vettek volna, úgy a magisterek hallgatóikkal együtt elvándoroltak volna oda, ahol a *studium generale* szabadsága akceptáltatott. A jelentékenyebb szellemi központokban valószínűleg egyetemi városrész (*Quartier Latin*) is kialakulhatott, amelynek a területén a választott egyetemi tisztségviselők (*procuratorok, rectorok, stb.*) illetve a különböző nációk testületei végezték a közügyeket. Az önként vállalt kötelekkel jól megfért akár a tanárválasztás szabadsága is, mivel az a hallgatók szabad vándorlásából természet-

szerűen következett. Le Goff joggal mondja tehát, hogy a céhpolgárság korporációival egyidejűleg jöhetett létre a *studium generale* autonómiája.

A polgári szabadság ősforrásaival ölelkezik itt a tudomány szabadsága, amely ezúttal az egyetem kapuin bebocsátást kérők előképzettség nélküli felvételét is természetesen tartotta. Az értelmiség intézményesített „újraateremtésének a mechanizmusát” tehát – képletesen szólva – a középkor kultúrtörténete hagyta örökül ránk (Király, 5.).

A korai reneszánsz hatása alatt az itáliai és a spanyol illetve a dél-franciaországi városi iskolák magisterei mentették át az antik kultúra értékeit és a móroktól kölcsönzött természettudományokkal (*quadrivium*) is felvértezték a születő világi értelmiség új nemzedékeit. A vándordeákság (*goliardok, jocularok*) zabolátlan tömegét ez a változás készítette a rendszeres munkára, a szabad művészetek elsajátítására. Az elemeiben újjáéledő árutermelés és a munkamegosztás új lehetőségei most az „értelemből közvetlenül fakadó” mesterségeket (*artes*) emelték magasra. Ez tehát az első nagy történelmi lehetőség arra, hogy a tudomány áttörje a klerikusok műveltségi monopóliumát, a szabad művészetek műhelyei azonban még egészen közel állhattak a céhes polgárság ill. a kézművesek közösségeihez.

A 13. század még ennek a középkori (autonóm) szabadságnak az évszázada volt, amikor az universitas harca úgy a világi, mint az egyházi befolyás ellen jobbra sikeresen megvívható volt. Három alapvető egyetemi kiváltságról szoktak megemlékezni, amely a tudomány szabadságának kiteljesedését eredményezte: a *secessio* jogát, amely az universitas gyakori elvándorlásával torolta meg az autonómia csorbítását, a már felidézett *licentia ubique docenti* jogát illetve a tulajdonképpen *egyetemi autonómiát*. Ez utóbbi kiváltságok igen nagy gyakorisággal statutumokban is lerögzítettettek, ennek elle-

nére a század második felében illetve a 14. században már a „pápaság fennhatósága alatt találták magukat még az említett nagyhírű egyetemek is. Róma oltalmat kínált a városi arisztokráciával illetve a világi főhatalommal szemben, valójában azonban saját befolyását készítette elő. Kialakult ily módon az a helyzet, hogy az egyetemek továbbra is a helyi konkrét igények kielégítését szolgálták, autonóm szervezetük azonban nemzetközivé lett. A *licentia ubique docendi* ezzel pl. a keresztény világ egészére érvényes kiváltság lett. Az egyetemek tehát feladva a *secessio* jogát jogilag a pápaság védelme alá menekültek, de ezáltal a tanítás szabadságát formailag kiterjesztették. Az egyház fősege alá került, ill. az egyházi alapítású egyetemek persze maguk is törekedtek a régi szabadság átmentésére, valójában azonban a külsőségek talmi csillogása mögött a tudomány szabadsága háttérbe szorult.

A közép-európai térség nagy egyetemalapítási mozgalma (14-15. század) egybe esik a jobbára pápai megerősítéssel (*ex privilegio*) alapozott egyetemek keletkezésével (Kovács, 23-24.). Az egyház a párizsi minta felhasználását szorgalmazta, miután ott már a 13. század első felétől megszilárdult a Szent-szék elvitatathatlan befolyása. Következésképpen nem a magiszterek és a tanulók egyetemei voltak már ezek az egyetemek, hanem a tudományok egyetemei (*Univ. litterarum, univ. scientiarum*), és az adott társadalom jellegzetességei tükröződtek a különböző fakultások hierarchikus tagozódásban is. A kétéves *artes facultas* általában nációnként tagozódott, a tulajdonképpeni egyetemi karok között pedig a teológia került előtérbe. A nációk továbbra is jelentős képviselői joggal rendelkeztek, az akadémiai nemzetek nagy gyűlésének szerepe azonban már formálissá lett. A közösségi hagyományok határozott jelei a vizsgálatok külsőségeiben, még inkább az artesbe való belépéskor (gólyaavatás) ill. az ún. *disputa-*

ciók lebonyolításában stb. éltek. A modern polgári társadalom kibontakozásának egy késői stádiumából retrospektív előképeket keresők azonban megtalálhatták akár az egyetem ítélkező joghatóságának részleges továbbélését (Békefi, 17-18.), akár a magisztereket megillető tanpénz (*beneficium*) intézményes fennmaradását is. A keresztény egyház díszére válik, hogy ez ellen ismétellen fellépett, és a „gyalázatos nyereség”-gel szembeállította a javadalmazott hivatást (*officium*). Ez az officium azonban természet-szerűen magával hozta az universitas magisztereiének anyagi függőségét is.

Képletesen szólva a középkori három nagyhatalom (*sacerdotium, imperium, studium*) persze akkor is töretlenül megmaradt, ha a keresztény egyház műveltségi monopóliumának törésvonalait már a 14-15. századi egyetemek életében felidézük. A középkori skolasztika egyoldalú érvényesülését említhetnénk mindenekelőtt, amely pl. a jogtudomány reputációját az észak-itáliai egyetemeken valósággal megrontotta, de még a teológia szerepét is aláásta. Az „értelmet kereső hit” (*fides querens intellectum*) helyét ugyanis a dogmává merevedett szövegelemzés (*exegetika*) foglalta el, ami által pl. a felidézett egyetemi disputációk elvesztették eredeti értelmüket. Mégis mennyire igaz az a megállapítás, hogy a középkori egyetemek exegetikusainak a „vállain emelkedett (egykoron) elérhetetlen magasságba Alighieri Dante, és az ő iskolájukat járták a humanisták, s a reformáció vezéregyéniségei.

A humanizmus és a felvilágosodás-korabeli előképek

A középkori egyetemek arisztokratizmusának visszahatásaként a reneszánsz illetve a humanista eszmék térhódítása új távlatokat nyitott, miután ismét a polgárosodás eredményei ösztökélték a tudomány felszabadításához fűződő várakozásokat. A „polgárság fejlődése nem fért össze többé a hűbéri

rendszerrel", de az adott társadalom gyökeres átalakításáról még nem lehetett szó. Ebben a történelmi miliőben lépett fel az „újkort előkészítő szellemi átalakulás egyik hatalmas áramlata", a *humanizmus*, amely éppen a középkori egyetemek világában hatott talán a legerőteljesebb módon.

A lehanyatló Bizáncból, a hódítók primitív katonai feudális hatalmasságai elől menekült most a hellenisztikus kultúra emlőin nevelkedő tudomány előbb az észak-itáliai egyetemekre, majd az általa közvetített *humanista eszmeáramlat* rövidesen elérte a kontinens szinte minden valamirevaló szellemi központját. Ez az eszmeáramlat pedig, jórészt éppen a humanista egyetemek falain belül maradvá, nemzedékek egész sorával tudatosította a tudomány szabadságának a szükségességét. Igaz ugyan, hogy a mecénás hatalmasságok ettől még jöttányit sem változtattak a fennálló társadalom-politikai állapotokon, a humanizmus és a középkori egyetemek történelmi találkozása mégis elégségesnek bizonyult a tudomány szabadságának ébrentartására, hidat képezve az ősforrások illetve a reformáció és a felvilágosodás eszmehordozói között.

Itáliában a korai reneszánsz a szellemi megújulás hirdetőjévé vált, ennek eredménye lett, pl. hogy a jogtudomány rövidesen a teológia vetélytársává vált a középkori egyetemeken. A polgárság ugyanis a megjelenő jogász értelmiség útján ébredt rá a szabad gondolkodás szükségességére (Kardos, 14.). Ezek persze azok az idők (12-13. század), amikor még a szokásjogi úton kifejlett egyetemi szabadság a feudális társadalom legnyugtalanabb (legforradalmibb) elemeinek gyülekezését segítette elő, és a hét szabad művészet fiatal mesterei vitték a fő szerepet a humanista eszmék terjesztésében is. Tipikusan a polgárosodás ideológiája volt ebben az időben még a humanizmus, és mint ilyen, nem is állhatott meg az észak-itáliai térség határainál. Az adott eszmeáram-

lat különös kötődése a fejlettebb városokhoz, az udvari kancelláriákhoz illetve a szellemi élet központjaihoz (az egyetemekhez) eleve szembetűnő volt. Kedvező körülmények között ez az összetett kapcsolat tartósan bizonyult, és a tudomány szabadságát is előbbre vitte. Főként az állami központosítás megteremtői ismerték fel viszonylag korán az egyetemi szabadsággal összefonódó eszmék jelentőségét, mivel az új módon jelentkező állami feladatok művelt szakemberek közreműködését igényelték.

Lázás egyetemalapítási törekvések kora ez (a 14-15. század), amidőn szinte mindenütt feltűntek az Itáliából behívott neves humanista gondolkodók, akik jobbra az önálló államelméleti-jogi tudományosság megteremtésében ill. az orvostudományok, a csillagászat, stb. körében is gyakran iskola-teremtő tevékenység kezdeményezői lettek. Ehhez pedig az egyetemi szabadság újjáélesztését kellett vállalniuk. A „természetes tehetséget" megillető szellemi szabadság tűzhelyei lettek tehát a humanista *egyetemek*, ahol viszonylag rövid idő alatt felnevelkedett az a világi értelmiségi réteg (*legisták*) is, amely az állami központosítást elméletileg sikeresen alátámasztotta.

A tudomány szabadságának történelmi előképei szempontjából a humanizmus azonban akkor is számottevő tényező lehetett, amikor és ahol az ismert társadalmi-politikai feltételek még hiányosak maradtak. Az adott esetben persze a humanizmus és általában a reneszánsz kultúra térhódítására főként a kedvezőtlen társadalmi feltételek hatottak bénítóan. Így főként a közép- és kelet-európai térségben ismeretes, hogy a humanista eszmék csak az állami (kormányzati) központokban illetve a már *ex privilegio* szervezett egyetemeken hódítottak teret, és a kétségtelenül kimutatható szellemi előrehaladást általában nem követte a polgárság reneszánsz kori előretörése. A városi polgárság és a központi hatalom gyengesé-

ge következtében, pl. hazánkban is a reneszánsz nem a polgárság, hanem a nemesség kultúrája lett. (Csizmadia, 5-6.) Ez a társadalmi elem, és főként a kifejlődő új arisztokrácia pedig egyre jobban elvesztette érdeklődését – az egyébként is polgári tartalommal telített – eszmék iránt. Így a 16. század végén és a 17. században felbukkanó erőteljesebb államelméleti-jogi tudományosság az említett térségben már csak a nyugati humanista frazeológiával vonta magára a figyelmet. Ilyen feltételek között tehát a humanista eszmék hatását őrző tudományosság pl. a nemesi vezetés elismerésére kényszerült.

Valójában persze a humanista eszmék még így is pozitív tényezővé válhattak, amikdön pl. a reformáció szolgálatába állva a tudomány nemzeti nyelven történő hirdetésével soha nem látott, széles néprétegekben keltette fel a művelődés igényét. (Jakó, 22-24.) Ez volt egyébként a humanizmus nemzeti nyelvű (udvari) periódusa, amely nálunk is politikummá tette a nevelés ügyét. Az állami nevelésügy prioritásának gondolata éledt tehát a késői humanizmus hatása alatt, és ez a kihívás a protestantizmussal szövetségben maga után vonta az ellenreformáció hadállásainak kiépítését is. A főpapság viszont ugyanazon fegyverhez nyúlt – mondja találoan Kornis Gyula –, létrehozva a jezsuiták tanulmányi rendszerét, amely egészen a felvilágosult abszolútizmus korszakáig alkalmasnak tűnt a nevelésügy alátámasztására. A protestáns főiskolák humanista talajon fogant eszmerendszerének vonzását (Barankay, 10.) azonban a közel két évszázados erőfeszítések is csak részlegesen tudták megtörni. Sőt, pl. iskolaközösségi tisztségviselés (*coetus*), a szeminárium-jellegű, kötetlen vitatkozások (*collatio*), illetve az önművelés sajátos eszközeként ismert vendégprédikálás (*legatio*) és a külföldjárás (*peregrinatio*) stb. intézményesítésével a protestáns főiskolák gyakran a polgárosult angol oktatási-nevelési rendszer egyes elemeit is meghonosították.

Ilyen előzmények után nálunk az ugyan-csak állami neveléspolitikát hirdető felvilágosult abszolútizmus kényszerült felszámolni a Ratio studiorum hatályát (1773), a modern egyetemek kialakítását célzó udvari törekvések (Gerloff, 42.) nyomán mégsem született meg a tanszabadság Magyarországon. Pedig a jezsuita egyetemi szisztéma utolsó fél évszázadának viszonylagos változatlan-ságával szemben a 18. század második fele az állami érdekekből fakadó nagy reformtörekvésekkel köszöntött be a Habsburgok hatalma alatt álló országok egyetemein.

A nevelésügy az abszolútizmus számára végérvényesen állami üggyé lett (Fináczy, 37.), következésképpen a tudománytól olyan eredményeket követelt most már a kormányzat, amely „minél nagyobb haszonnal jár közre”. Ez a kor azonban még az egyházi vezetés felszámolása nélkül követelt új tanítási rendet, amely helyet biztosított volna a felvilágosult abszolútizmus államelméleti tudományosságának, pl. a *jus publicum universale*-nak illetve az ún. *politikai kamerális tudományoknak*.

Az abszolútizmus igényei szerint átforgált természetjog (*jus naturae*) meghonosítását jelentette tehát ez a törekvés (Pauler, 25.), amelytől a hivatalos állami politika népszerűsítését lehetett várni. Vagyis az állami szolgálatra nevelésben fejeződött ki ez a törekvés, ami tehát a szakképzés előterébe állítását jelentette. „Érthető, hogy gyakorlati-va akarom tenni azt a nevelést” – mondja a kor neves államférfija (Kaunitz), és a fogantatott rendelkezések nyomán valóban rendezettebbé lett az egyetemek élete, és végleg háttérbe szorult, pl. az ismeretek diktálás útján történő továbbítása.

A jezsuita vezetés átmeneti megtűrése azonban megnehezítette az állami érdekek maradéktalan megvalósítását, pedig a felvilágosult abszolútizmus már a 70-es évek elejétől új tanulmányi rendet (*Norma studiorum*) hirdetett, és a tanári testületek kinevezési

rendjében is az állami érdekeket igyekezett érvényesíteni. Új helyzetet teremtett továbbá az 1773. évi „Dominus ac Redemptor noster” kezdetű pápai bulla (XIV. Kelemen) megjelenése, amelynek alapján lehetőség nyílt a jezsuita egyetemi vezetés felszámolására. A kormányzat most már a világi hatalom érdekeit akadálytalanul érvényesíthette, ill. a karok tagjaitól általában a tudományos előrehaladást is megkövetelte. (Kosáry, 415-417.)

Az állami akarat még korlátlanabb érvényesülését kellett érezni II. József korában, amidőn már az egységes monarchia megteremtését célzó törekvés jelentős szerepet szánt a tudományos élet központjainak. Valóságos állami nevelésrendészet (*Erziehungspolizei*) szükségességét látta pl. a jozsefinista kormányzat, hogy a jó állami hivatalnokok kinevelése zavartalan legyen. A szakemberképzés és a tudományos követelmények növelése mellett persze pozitív értelemben vett rendészeti lépés volt a képeztési rend kialakítása, az állami fogadalmítétel bevezetése ill. vallásfelekezeti diszkrimináció kiküszöbölése úgy a diploma megszerzése, mint a tanári kinevezések területén. Kornis Gyula joggal mondta hát, hogy a felvilágosult uralkodó „kora, szelleme fölé emelkedve” munkálkodott egy modern egyetemi rendszer kialakítása érdekében

(Kármán, 120.), de a birodalmi törekvések türelmetlen érvényesítése következtében a politikai ellenállást is felébresztette. A klasszikus (francia) polgári átalakulás hatásától való félelem pedig eleve lehetetlenné tett minden további előrehaladást.

Íme visszajutottunk ahhoz a felidézett, történelmi jelentőségű kihíváshoz, amely a francia forradalom illetve a francia-olasz felvilágosodás hatása alatt érte a kontinens keleti felét. Az adott kor kettős (feudális és nemzeti) elnyomást szenvedő népei persze csak egy új forradalmi fellendülés korszakában válaszolhattak a kihívásra. Mindmáig e körbe soroljuk a magyarországi tanszabadság törvényes garanciáinak első lakonikus megfogalmazását (az 1848: 19. tc.), illetve annak a neoabszolutizmus által történt gyakorlati alkalmazását a Leo Thun-Hohenstein-féle reformok alapján. A nagy történelmi kihívás és a tudomány szabadság törvényes szabályozása közé eső bő fél évszázadban azonban nálunk is olyan változások érlelődtek, amelyekre érdemes lesz odafigyelnünk. Főként a reformkor eszmeáramlatainak, a születő magyar nemzeti értelmiségnek ill. a korabeli politikai publicisztikának a tudomány szabadságához való kötődése ugyanis maradandó hatással volt a kulturális alapjogok polgári értelemben vett legiszlálására.

IRODALOM

- Barankay L.: *Felsőoktatásunk kibontakozása az újkorban*. Pécs, 1943.
- Békefi Remig: *A pécsi egyetem*. Bp. 1909.
- Bónis Gy.: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat-és Közép-Európában. Értekezések a történelmi tudományok köréből*. Új sorozat 63. sz.
- Brubacher, J. S.: *The autonomy of the University. Journal of Higher Education* 1967. évf. 5. sz. 1967.
- Csizmadia A.: *A pécsi egyetem a középkorban*. In: *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs. Publicata* 40. Bp. 1965.
- Denifle, H.: *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Berlin, 1885.
- Finánczy E.: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I*. Bp. 1899.
- Gerloff, A. W.: *Staatstheorie und Staatspraxis des kaiserlich-katholischen Verwaltungsstaates. Abhandlungen aus*

- dem Staats- und Verwaltungsrecht*. Heft 56. Breslau, 1927.
- Gierke, O.: *Das deutsche Genossenschaftsrecht. Band III*. Berlin, 1881.
- Le Goff, J.: *Az értelmiség a középkorban. Les Intellectuels au Moyen Âge* nyomán Id. *Szociológiai Füzetek* 11. sz. Bp. 1976.
- Hanuy F.: *A közületek jogállása és az egyetemek*. Bp. 1921.
- Horváth M.: *Huszonöt év Magyarország történetéből*. Első köt. Pest. 1867.
- Jakó Zs.: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976.
- Kardos T.: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp. 1955.
- Kármán M.: *Közoktatásügyi tanulmányok. I*. Bp. 1906.
- Király J.: *Adalékok a magyar és az európai tudományos élet kölcsönhatásából*. Klny. a Jogtudományi Közlöny 1905. évf.-ból. Bp. 1905.

Kornis Gy.: *Magyarország közoktatásügye a világháború óta.* Bp. 1927.; *A magyar nevelés eszményei. 1777-1848.* Bp. é.n. 1927.

Kosáry D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980.

Kovács E.: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés.* Bp. 1964.

Pauler Á.: *A tanítás és a tanulás szabadságának a kérdése. Beszéd a magyar egyetemi tanárok összejövetelén.* Bp. 1930.

Pauler T.: *A budapesti magyar kir. Tudományegyetem története.* Bp. 1880.

Paulsen, Fr.: *Geschichte des gelehrten Unterrichts.* 3. Aufl. Leipzig, 1919.

ÉRTÉK-E A SZABADSÁG?

Boda László

ny. egy. tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Az újkori filozófia, és lehet mondani, hogy az újkori tudat a szabadság-eszme igézetében fejlődik. A nagy indítást a francia forradalom ismert hármassága adta meg: *liberté–égalité–fraternité*. A német romantika és a felvilágosodás gondolkodói – Kantot is beleértve – a szabadság-eszme filozófiai megalapozásán és kiemelt rangjának biztosításán fáradoztak. Újabbán pedig, pontosabban: a hetvenes években, a 20. század harmadik harmadában a társadalmi alapértékek foglalkoztatták a német gondolkodókat, a teológusokat és szociológusokat is beleértve. Szokás szerint ennek sokrétű megvitatására is sor került Németországban, már 1976-ban. A vita témája: az állam és a társadalmi alapértékek (*Grundwerte*). Ennek néhány jelentős tanulmányát publikálta egy évvel később Otto Kimminich, maga is szerepet vállalva a kötet szerzői között: *Mik az alapértékek? (Was sind Grundwerte?)* címmel (Düsseldorf, Pathmos kd.).

Régen volt? Ha a nagyjából huszonöt-harminc éves késést beszámítjuk, akkor nálunk most kell időszerűnek tartani a kérdés-felvetést. Másrészt pedig hozzá kell tenni, hogy a vitatéma azóta sem veszítette el aktualitását Nyugaton, beleértve már az új Európát is. A probléma lényege az, hogy melyek azok a társadalmi alapértékek, melyeket a különböző pártok és egyáltalán a pluralista társadalom ill. a pluralista Európa mintegy konszenzus alapján elfogadhat, amelyek épp ezért nem lehetnek parlamenti viták témái, mint ahogyan nem lehetnek az Emberi Jogok sem, legfeljebb azok konkrét alkalmazása. A viták során három alapérték említése szinte refrén-szerűen tér vissza, bár többről is szó esik. Ez a három: a *szabadság, az igazságosság és a szolidaritás*. Karl

Lehmann bevezető tanulmánya is úgy ismeri el ezt a hármast, mint társadalmi alapértéket (11. 12. és 19. o.). Jó érzékkel fogalmaz azonban, amikor a „szabadság jogát” említi, és kiemeli a valóban alapvető fontosságú társadalmi értéket, a humánusmot. Alexander Schwan újra nyomatékozza a már korábban rögzített három „alapértéket”, bár a maga módosításaival, kiegészítéseivel (23. és 27. o.). Ő azonban „etikai célnormaként” könyveli el mindhármát, s ez már fogalmi zavar (24. o.). A szabadság mint „etikai célnorma”? Richard Löwenthal mint a különböző pártok által elfogadott „hármasságot” emlegeti a jelzett érték-fogalmakat, de kifejezi szkepszisét is. Furcsa módon azonban épp az igazságosságot marasztalja el, azon a címen, hogy általános. Miért? A szabadság nem az? A kiadó Kimminich már óvatosabb az említett „hármasságot” illetően. Ő az értékfogalom sokszínűségére hivatkozik (178 különféle definíció!). Kiemeli viszont, mint egyetemes értéket, az emberi méltóságot (66. o.). Igaza van. Joggal marasztalja el az „értéksemlegeséget” is – *Wertneutralität* – (75. o.) és idézi az akkori kancellár, Helmut Schmidt visszhangot keltő, indokolt megállapítását, miszerint az „alapjogok” (*Grundrechte*) határozottan különböznek az „alapértékektől” (*Grundwerte*, 73. o.). Észreveszi viszont, hogy a szabadság fogalma más értékek rovására indokolatlanul túlhangsúlyozott.

A szabadság problémája azonban súlyosabb, mint hangsúlyának problémája. Hermann Krings témája végre kényszerhelyzetet teremtene az érték-fogalmak tisztázására, amikor az újkor visszhangos témáját, az állam és a szabadság viszonyát vizsgálja. Skinner és Chomsky amerikai vitáját idézi, melyben az

előbbi egy újfajta determinizmust vall, utóbbi pedig védőbeszédet mond az emberi szabadság mellett. Végre szót ejt a lényegről is: a szabadság „használatáról”, amely az erkölcsi felelősség alapfeltétele. Észreveszi, hogy kapcsolatban van a jóval és a rosszal. Azt azonban igazán nyíltan nem mondja ki, hogy *a szabadság értéke attól függ, mire használjuk*. Amit ő is méltán hangsúlyoz, az az emberi személy megfellebbezhetetlen méltósága, melyre az Emberi Jogok alapoznak (110. o.). Elismeri a közjó, a jólét és a biztonság alapvető társadalmi értékeit, ehhez pedig a jog nélkülözhetetlen biztosítékát. Végül Willi Oelmüller kiemeli a társadalmi alapértékek megállapításának módszerét s ebben a habermasi „diszkurzus” célkitűzését: értelmes és elfogadható érvek alapján eljutni különböző nézetek felől az érték-konzenzushoz. Ez felel meg ugyanis a demokráciának. Ő szintén kiemeli, hogy a modern állam világnézeti neutralitása semmiképpen nem jelenthet értéksemlegességet, amely nekünk is sokat mondó szilárd és meggyőző megállapítás. Fontosnak tartja az igazságosság, az egyenjogúság, a tolerancia és a jólét társadalmi értékeit. Ehhez kiegészítést hozzászavazza a békét, a szabadságot és az emberi jogokat (131. o.). S végre kimondja a lényegét is, hogy mindezekkel lehet élni és visszaélni, de *nem érzékeli igazán a szabadság alapproblémáját*.

Némileg dramatizálva úgy is jellemezni lehet ezt a viszonylagos konzenzust, hogy a szerzők többségének szeme sem rebbent, amikor elmondták, majd le is írták, hogy a „*szabadság, igazságosság, szolidaritás*” leg-többet említett hármassága szinte egyenrangú társadalmi alapértéknek tekinthető. De hogyan lehetnek ennyire gyanútlanok a szabadság minősítésében? Vakmerőségnek számít-e ezek után megkérdezni, hogy érték-e a szabadság vagy nem? Mert hogy nem erkölcsi érték, az egészen biztos. S ez épp az igazságosság és a szolidaritás tőzsomszéd-ságában derül ki. Mindkettőnek ugyanis az

az egyértelmű jellemzője, hogy pozitív irányban elkötelezett fogalom: az igazságosság az igazságnak megfelelő magatartás, ill. diszponálási mód (az osztó igazságosság esetében), az igazságnak megfelelő ítélet a bírósági tárgyaláson, továbbá az igazságnak megfelelő eljárás mód az adásvételben (vö. a jó mérleg és a méltányos ár). A szolidaritás az emberi kapcsolatok ösidőktől elfogadott közösségi értéke. Erény tehát az igazságosság és erény a szolidaritás. A szabadság azonban nem erény. A szabadság önmagában még nincs elkötelezve valamilyen határozott értékirányban, mint a másik kettő. A szabadságnak alapvető tulajdonsága, hogy nyitott mind a jóra, mind a rosszra, sőt a kifejezetten gonoszra is, akár egyéni, akár társadalmi formájában tekintjük. Akkor hogyan lehetne „érték”? Nélkülözhetetlen előfeltétele viszont az értékvalósító emberi döntésnek, az emberi felelősségnek és persze az erénynek is. Bizonyos értelemben tehát alapvetőbb jelentőségű, mint az igazságosság és a szolidaritás. Személyes voltunk lényeges alkatesége azonban önmagában még nem érték.

Az értékek világát alaposan – bár nem tévedésmentesen – átgondoló modern értékfilozófia képviselői (Lotze, Rickert és mások) megegyeznek abban, hogy *az értékek jellemzője a polarizáltság*: az igazzal szemben ott van a hamis, a jóval szemben a rossz, a széppel szemben a rút. Erre azt lehetne mondani, hogy a szabadság poláris ellentéte viszont a rabság vagy a determináltság. Csakhogy a rabszolgaság már elkötelezetten értékellenes fogalom, miközben a szabadság önmagában még nincs elkötelezve semmiféle értékre. A szabad vagy nem szabad nem értékpolaritás. Érdekes ezzel kapcsolatban a lelkiismeret megítélése. Az ugyanis látszólag szintén egyaránt vonatkoztatható a jóra és a rosszra. Csakhogy az egészen más, mert a lelkiismeret alapvető indítása ez: „Tedd a jót, kerüld a rosszat”. Ebben azonban a jó is

meg a rossz is ugyanazt a pozitív értéket szolgálja. A felhívás ugyanarra irányul, csak éppen parancsolva vagy tiltó formában.

Miért nem erkölcsi érték tehát a szabadság? Azért, mert kétesélyes. A szabadság a személy alapvető képessége, hogy akár a jót, akár a rosszat válassza, hogy pozitív vagy negatív irányú felelős döntésre hatalmazza föl az embert, ezzel pedig az értékvalósításra vagy az értékkel szembe forduló destrukciónak. Mi jellemzi az erkölcsi jót? Az, hogy a létrendi, vagyis ontológiai jóval a magunk vagy mások személyes javára irányulóan diszponálunk, miközben szabadságunk a saját és mások ártalmára való használatot is lehetővé teszi. *A lényeges benne: a diszponálás, a használati mód.* A létrendi jó még köztudottan nem erkölcsi jó. A víz létrendi jó. Erkölcsi jó akkor lesz belőle, ha mondjuk emberségből inni adunk a szomjazónak. De a vízbe gyilkos szándékkal bele is lehet fojtani valakit. Az ember által alkotott javak is egyaránt használhatók a jóra és a rosszra. Egy autóval lehet a gyermekeket iskolába vinni és lehet vele egy kiszemelt áldozatot elgázolni. Mindez azonban nem csupán a természet javaira vonatkozik s nem is csupán az ember által alkotott javakra, hanem magukra az emberi képességekre is. Azok önmagukban szintén ontológiai javak csupán. A kiváló értelmi képességgel köztudottan vissza lehet élni. Az erős akarattal úgyszintén. Ahhoz, hogy egy képességet erkölcsi értéknek tekinthessünk, el kell döntenünk, hogy azt a jóra vagy a rosszra használjuk. Amikor Shakespeare drámájában III. Richárd azt mondja: „Elhatározom, gazember leszek”, akkor alapvető döntést hoz szabadsága használatát illetően. S mindez – a pozitív és a negatív használati mód – belefér a szabadság fogalmába.

Érénynek Arisztotelész és Aquinói Tamás óta a jó készséget tekintjük, melyet a képességből a megfelelő gyakorlással jó irányban fejlesztünk spontán könnyedséggel működő cselekvési habitussá, például a

zongorajátékban. Az érény elkötelezi a képességet az értékre. Ezért az érényt személyi értéknek is nevezhetjük. Annak lényegéhez tartozik, hogy az ontológiailag jó képességet morális értelemben is jóra használjuk. A szabadság ezzel szemben a felelős emberi cselekvés összefoglaló személyi képessége, személyi méltóságunknak mintegy potenciális betétje. Nem mindegy azonban, hogy milyen irányban bontakoztatjuk ki. Nem mindegy, hogyan és mire használjuk, hogyan diszponálunk vele. Ezért elhamarkodott állítás, hogy a szabadság a maga potenciális és még el nem kötelezett voltában érény, s ezáltal erkölcsi érték volna. Avatott szemmel azonnal észrevehetjük: a főttebbi „hármásban” idegen elem. Sehogy sem illik az igazságosság mellé, amelyben már kifejezetten megtalálható a jó irányban való diszponálás objektív tartalma azzal, hogy általa mindenkinek megadjuk, ami jár, az ulpianusi definíció szerint. Az emberi szabadság azonban mint személyes voltunk alapvető képessége – ismételljük – önmagában még egyaránt használható a jóra és a rosszra. Ezért egészen biztos, hogy – bár személyes voltunk nélkülözhetetlen betétje – nem erkölcsi érény és ezzel nem erkölcsi érték.

Akkor talán társadalmi érték, melyet érték-jellegében majd a jog ismer el. Ez is illúzió. Az értéknek el nem kötelezett fogalomról a jog sem mondhat mást, mint az erkölcs. Amíg nincs biztosítva az értékirány, amíg nem jelöljük meg a fogalom kapcsán a diszponálás módját, addig a szabadság társadalmi vonatkozásában sem érték. Megmarad készenléti állapotában olyan alapképességnek, amellyel még mindig lehet helyesen diszponálni éppúgy, mint ártalmasan, nem csupán egyénileg, de a közösségben is. Gondoljunk a szabad rablás vagy a szabad áremelés fogalmára. Egészen más, ha a törvény biztosítja az Emberi Jogoknak megfelelő társadalmi szabadságot. Ez a törvény által kodifikált szabadságjog. Talán meghökkentő,

de mégis érvényes megállapítás, hogy amíg a szabadság önmagában nem érték, addig a szabadság kodifikált biztosítása – társadalmi érték. Például amikor az amerikai parlament Lincoln elnökletével kimondta és törvénybe foglalta a rabszolgaság eltörlését. Ebben az esetben már pozitív tartalmú, határozott értékirányú jogi diszponálás történt a szabadság társadalmi fogalmával a törvényhozás részéről. Ugyanakkor jól érzékelhetően veti föl a példa jog és erkölcs különbségét ebben a sajátos vonatkozásban. Érdemes megjegyezni: a jog társadalmi értéként az adott esetben biztosíthatja a rabszolgaság folszámolását, de nem biztosíthatja, hogy a felszabadított rabszolga erkölcsi értelemben véve jóra használja majd a szabadságát. Sőt, azt sem biztosíthatja, hogy a felszabadított rabszolga jogi vonatkozásban is megfeleljen majd a várakozásnak: szabad lettél, élj méltó módon a szabadság jogával, ha olyan helyzetbe kerülsz. A történelem egyik legkeserűbb tapasztalata ugyanis, hogy a felszabadított rabszolga, ha uralmi pozícióba kerül, dőlt urainál is kérlelhetetlenebb elnyomásra képes, még volt rabszolgatársait sem kímélve. Ifjabb Plinius egyike levelében tapasztalat alapján fogalmazza meg ezt, amikor beszámol arról, hogy egy birtokon a rabszolgák vízbe fojtották urukat, aki korábban rabszolgatársuk volt, és aki kegyetlenséggel kívánta feledtetni saját múltját. Kompenzáció?

Sztálin nagyobb zsarnok volt, mint a cárok. Néró zsarnoksága közmondássá lett, de megfélemezünk arról, hogy ebben mennyi része volt kedvelt udvaroncának, egy felszabadított rabszolgának. Egy korábban még nem önálló és kisebbségi helyzetben lévő népközösség is felszabadulhat. Önállóvá válhat, miközben a maga területén lévő kisebbségekre hajlamos nagyobb politikai elnyomást gyakorolni, mint ahogyan vele bántak, amikor ő volt hasonló helyzetben.

A törvény jogilag helyesen diszponál a szabadsággal akkor is, amikor egy börtön-

büntetését letöltött veszedelmes bűnözőt szabadon bocsát. Ez is társadalmi érték a maga módján, mert az igazságosság alkalmazása. A jognak akkor is ezt kell tennie, ha képviselője – mondjuk a börtönigazgató – emberileg csaknem bizonyos benne, hogy a kiszabadult személy folytatja majd társadalomra nézve súlyosan ártalmas bűncselekményeit. Csak abban bízhat, hogy ebben az esetben majd újra börtönbe kerül az illető, ha rajtakapják. Az Emberi Jogok biztosiáják a szabad költözködést, de nem tudják biztosítani, hogy ne éljenek vele vissza. Ezzel a joggal a rablőgyilkos is élhet, aki esetleg azért költözik egy másik országba, hogy ott raboljon és gyilkoljon. Ilyen szándékkal él vissza a törvény által pozitív társadalmi értéként elrendelt szabadsággal. Persze a jog azt is kimondja, hogy hasonló esetben meg kell vonni tőle a szabadságot, mert a társadalom súlyos ártalmára használta azt. Ez a törvény társadalmi értéknek minősül. Az emberi szabadság használatának biztosítása ugyanis már pozitívan értékelhető diszponálási mód. Nem teszi azonban fölöslegessé, sőt elemi módon igényli az erkölcs segítségét, hogy a szabadság használata teljes értelmében érték legyen.

Érték-e ezek szerint önmagában a szabadság? Hiszen az esztétikában ugyanúgy jelentheti jó vagy rossz alkotások létrehozását, mint az erkölcs területén a jó és rossz irányában való készenléti állapotot. Teremhet remekművet vagy giccset, sőt akár a humánus szándékolt meggyalázását is, szabadság címén. A tudományban is lehet helyesen élni a szabadsággal, és lehet vele visszaélni (vö. sarlatánok). Ha következetesek vagyunk gondolkodásunkban, be kell látnunk, hogy az értékek kategóriájában nem találunk helyet a szabadságnak, ha azt önmagában tekintjük. Az emberi szabadság – egyéni és közösségi formájában is – akkor és egyedül csak akkor érték, ha értékek kibontakoztatására használjuk. A modus disponendi a döntő. S az a különös, hogy erre a totális szabadság egzisztencialista

filozófusa, Jean Paul Sartre is rájött, mert kénytelen volt rádöbben: a szabadság csak lehetőség arra, hogy valamilyen pozitív értékre elkötelezzük magunkat. Csak ezzel tudjuk biztosítani annak egzisztenciális értékét.

De vajon nem ártatlan játék ez csupán a fogalmakkal, melynek semmi gyakorlati jelentősége nincs? Nem csupán a filozófia magánügye? Egyáltalán nem. Hiszen a szabadság félreértése olyan végzetes, olykor súlyosan antihumánus és destruktív gyakorlati következményekhez vezetett és vezet ma is – nálunk és Európában –, hogy azt egészében átfogni egyszerűen képtelenek vagyunk. A tömegember számára a szabadság azt jelenti, hogy „*azt tehetek, amit akarok*”. Az etikailag primitív ember számára pedig kifejezetten a bűnözés szabadságát sugallja. Ha a szabadság önmagában érték, akkor annak gyakorlata is érték lenne, függetlenül attól, hogy az a jóra vagy a gonoszra, az értékesre vagy a destruktívra irányul. A szabadság eszerint garantálná mindannak értékét, amit kényszermentesen cselekszünk, legyen az akár a leghátborzongatóbb bűntett. A szabadság elméleti értelmezése a fizikához hasonlítható, gyakorlati alkalmazása pedig a technikához. A szabadság végzetes félreértése ezért a következményeiben mutatkozik meg, gyakorlati vetületében. Legelvetéltebb formája az, ha az igazság vagy a humánus rovására érvényesül. Mintha egy építész így gondolkodnék: „Szabad emberi lény vagyok, szabaddá teszem tehát magam a statika törvényeitől”. Mintha egy író így tervezné meg regényét: „Szabad vagyok. Azt írom, ami nekem tetszik. Én a koncentrációs tábor és a Gulágot fogom magasztalni. Botrányt kavarkok? No és?! Legalább fölfigyelnek rám”. Csakhogy a humánus mindkettőjüket kötelezi. A statika törvényeitől fölszabadult építésünk emeletes háza ugyanis összedőlhet, és maga alá temetheti a lakókat. Ezért felelnie kell. Írónk pedig kiérdemli, hogy rajongói jutalomként esetleg egy külön gu-

lággal ajándékozzák meg, és vállukra emelve egy elhagyott, kopár szigetre szállítsák.

A humánus a művészetet is kötelezi. Csak egyetlen példa: a művészet szabadsága címén Hollandia egyik rangos múzeumában nemrégiben egy kifejezetten perverz módon obszcén festményt állított ki egy amerikai festő, de nem a nemi aktus vonatkozásában, hanem bizonyos szükséglet végzésével kapcsolatban (női nemi szerv, premier plámban, amint belevizel egy megnyitott férfiszájba). Háttérbe odaképzeltük Mózes és az Emberi Jogok Kötéltábláját. A képet ugyanakkor a művészi értelemben vett festői érték címén sem lehet fölmenteni, mert művészi értéke nincs, tekintve hogy egy élesre exponált színes fotó stílusában készült, s azzal is helyettesíthető lenne. A művészi szabadság fitogtatása? Beteges feltűnési viselkedés? A perverzitás diadalmi jelvénye? Vagy annak kipróbálása, hogy még meddig lehet elmenni a szabadságra hivatkozva egy demokratikus társadalomban, s hogy mik a társadalmi tűrőképesség határai? Az esetet egy nemzetközi konferencia résztvevői is megtárgyalták mint társadalmi jelenséget. A jognak ilyen vonatkozásban is el kell döntenie, mi tartozik a nyilvánosság elé és mi nem. Mert hogy a kép, s még inkább a gesztus egyértelműen súlyosan sértette egy adott közösség józólését s vele a humánusot, arra az ottani közvélemény a tanú. A részükről való tiltakozás pedig egy olyan nyugati ország részközösségének visszajelzése, amely a demokratikus szabadságjogok korai elismerésében kiváltságos rangot vívott ki Európában. Tehát nem illethető a maradiság vádjával, mint ahogy azok a professzorok sem, akik a témát a jelzett konferencia résztvevői elé tárták. Azt is lehetne mondani, hogy mindez együtt Európa önvédelme. Az ilyen antihumánus obszcenitást egy rangos múzeum csak úgy engedélyezheti, hogy ezzel együtt értéknek ismeri el, amit engedélyez, és akaratlanul is értékként propagálja azt. Ha a szabadság

önmagában társadalmi érték, akkor ez is az. De nem kell-e lényegesnek tartanunk azt, hogy a szabadságot értéktermő és értékírányú használatával kapcsoljuk össze? Mert akkor elkerülhetjük a társadalmi értékek jelzett fogalomzavarát. Így ez az egész a szabadság öncsalása, és pedig pontosan azért, mert a szabadságot önmagában ismeri el értéknek, nem különböztetve meg a használatától.

A kérdés azonban ez: *lehet-e szabadságjoga a nyílt antihumánumnak, a humánium közszemlére bocsátott, hivalkodó semmibe vételének, holott azt koszenzusz-szerűen társadalmi alapértéknek fogadták el az említett németországi vita résztvevői, már 1976-ban? Mert a humániumot a művészetnek is tiszteletben kell tartania, legalábbis a társadalom nyilvánossága előtt.* A történetírónak is tiszteletben kell tartania a történelmi igazságot, jöllehet a jó szándékú tévedés megbocsátható. Az értékrend keretében az ember nem szabad, az igazságot illetően. Tévedni emberi dolog, de Dillingerből hőst csinálni destruktív cselekedet, és súlyosan antihumánus. Egy életrajz íróját is köti a hitelességre törekvés. Ha tudatosan becsmérel egy köztisztviselőben álló történelmi személyiséget, az jogilag a becsületsértés egy jellemző módjának tekinthető. A halottaknak is lehet becsületük. S a rangos és köztisztviselőben álló történelmi személyiséget ért becsületsértés a tudatos hamisítás által híveit is becsületükben sérti. Ezért pert indíthatnának az igazság védelmében.

Ez volna tehát az a szabadság, melyet mint elvitathatatlan társadalmi alapértéket szó nélkül elkönnyvelnek az említett kötet szerzői? Vagy inkább arról van szó, hogy a társadalmi alapértékek vitája nem zárható le az említett kezdeményezéssel? Descartes emlékezetesen fogalmazta meg, hogy a fogalmaink lehetőleg világosak és jól megkülönböztetettek legyenek (*clara et distincta cognitio*). A szabadság köztudatban élő, s többnyire még az avatottak által is gyanút-

lanul használt fogalmánál mintha hiányoznék ez a „jól megkülönböztetett” jelleg. Mert a bűnözés, a korrupció és a destrukció szabadsága nem érték. Az kifejezetten anti-érték. Ezért egy egészséges társadalomban nem számíthat a jog támogatására.

Nekünk nagy szükségünk volna habermasi diszkurzusok keretében tisztázni, melyek azok a társadalmi alapértékek, amelyeket értelmes érvek alapján, vallási és pártbeli hovatartozástól függetlenül el tudunk fogadni? A nyugati eszmék nagyjából huszonöt-harmincéves késéssel való átvételének ideje lejárt. A pluralizmus akkor igazán jó, ha bizonyos alapértékeket közösen elfogadunk, a parlamentben is. Pluralizmus, de a közös értékek egyensúlyával. A jelenlegi magyar értéktudatot mérlegre téve, és az említett hármas társadalmi alapértéket megidézve, azt lehetne mondani, hogy a szabadság fogalmának bizonytalan értelmezésében nagyjából nyugati szinten mozgunk, az igazságság értékétől azonban elszoktunk (vö. Hankiss Elemér hiábavaló tévés kísérlete a rehabilitációra). Korábban az érdekek leckéjét tanultuk, és jól megtanultuk. A társadalmi szolidaritás is jobbára a pártérdekekre szorítkozik. A futballban már tudjuk, a politikában még csak pedzzük, hogy a klubérdekeket bizonyos esetekben – s nem csak az európai csatlakozás ügyében – alá kell rendelnünk a válogatott érdekeinek. Elemi hiányossága viszont a jelenlegi magyar tudatformálásnak a társadalmi alapértékek különböző viták által való tisztázása és a habermasi „diszkurzus” átplántálása, bár kezdeményezései már vannak. Az egészséges pluralizmus a közösen elfogadott társadalmi értékek kontrapunktikájával kaphatná meg pozitív hatékonyságát. A szabadságról alkotott fogalmunk azonban nem maradhat meg azon a szinten, amelyet a külföldi turizmus vezetője szabadidő-programként meghirdet a résztvevőknek, persze az ismert iróniával: *„Most pedig minden magyar azt csinál, amit akar”*.

Nyelv – nyelvvédelem – oktatás

A SZAKNYELV JELENTŐSÉGE AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN

Szabó István Mihály

az MTA r. tagja, műsz. főtanácsadó (Gyógyszerkutató Intézet Kft.)

Szakíróink szakmai és nyelvi követelményekkel egyaránt szembesülnek. A szorosan *specializálódott magyar szakírók* (lásd Szabó, 2001a és b), többségükben kutatók, új eredményeiket – a jobb információterjesztés, de minősítésük érdekében is – főleg angol nyelven és autentikus külföldi szakfolyóiratokban közlik; ily módon műveiket nemzetközi szakmai-nyelvi megmérettetésnek vehetik alá. A magyar nyelvi *általános szakírók* (Szabó, 2001a és b) a tudomány, a szak-, ill. a foglalkozási ágak, a hitélet, a politika, a sport stb. általános és speciális ismeretanyagait a magyar anyanyelvű tömegek felé terjesztik. Ezzel fontos szerepet vállalnak az ország minden irányú fejlődésében.

Napjainkban a sok száz hazai szakterület elérhető, ajánlott vagy elsajátításra megkövetelt, írott ismeretanyaga szakmailag és nyelvileg egyaránt rendkívül heterogén minőségű. E tény akár elsődleges oka is lehet a tudományokban, szakmákban, munkakörökben, mezőgazdasági ill. ipari ágazatokban stb. ténylegesen felmérhető, nem jelentéktelen szintkülönbségeknek. Minthogy a *szakismeretek* és a *szaknyelv* fejlődése *megbont-hatatlan egységben halad*, szakíróinkra a kiegyenlített fejlődés kibontakoztatása érdekében fokozódó nyomás nehezedik. *Nyelvszeink* napirendre tűzték a *szaknyelvműve-*

lés intézményesítését, *szakszókincsünk* nagyságának felmérését, a *szaknyelvi nyelvújítást* és az *idegen nyelvi hatások mérséklését*, és rámutattak a *magyar szakmai anyanyelv* fogalmának szükségességére. Ugyanakkor a *szakterületek képviselői* részéről sürgető igény jelentkezik a szakismereti irodalom elmaradott részterületeinek folyamatos modernizálására; az ismeretközlésben a nyelvi tisztaság, a viszonylagos egyszerűség és a könnyű érthetőség követelményeinek betartására; a *magyar szakírói tevékenység országos és valamennyi szakterületet átfogó, koordinált megszervezésére* csakúgy, mint a nagyon (bár nem mindenkinek) hiányzó szigorú szakmai-nyelvi *kritikai fórumok* megteremtésére. E feladatok megvalósítására tett első erőfeszítések egybeesnek a küszöbönálló EU-csatlakozásunkkal életre kelt nyelvvédő civil szervezetek lelkes tevékenységével, a magyar nyelv védelmében megindult parlamenti tanácskozásokkal és a határon túli magyar szakírók alkotni akarásával. Végülis ez az együtthatás hozta lépéskényszerbe a magyar szakírói társadalmat: 1999-ben, ha késéssel is, kezdetét vehette a Magyar Szakírók Szövetsége megalakulásának közvetlen előkészítése.

Az MSZSZ megalakulásának előkészítése mintegy két évet vett igénybe. Az országos

és a határainkon túl élő, ott nemzeti nyelvünk fennmaradásában, továbbfejlesztésében, különösen pedig a kisebbségben élő magyar ifjúság szakképzésében nélkülözhetetlen szerepet betöltő szakírókra is kiterjedő szervezőmunkában a felelős szerepet magam vállaltam. E tevékenységben nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak Kecskés Mihály professzor, a Magyar Professzorok Világtanácsának elnöke, továbbá a tanács titkára, Benda István kollegánk és a Tanács adminisztratív dolgozói.

Az MSZSZ legfontosabb rövid távú célkitűzései:

- A humán-, a természet- és a műszaki tudományok, a hitélet, a foglalkozási körök, a művészetek, a honvédelem, az írott és elektronikus sajtó stb. szaknyelveinek és ezek nagyszámú változatainak feltérképezése, képviselőik egyesületi szintű kiépítése, folyamatos fejlesztésük, lehetőleg egységes és a Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi fórumaival egyeztetett szempontok szerinti megszervezése.

- A magyar szakírói társadalom központjának és e központ működési feltételeinek megteremtése (az adminisztratív nyilvántartás és ügyintézés személyi és elhelyezési körülményeinek biztosítása, gyűlésterem, konvencionális és digitális szakkönyvtár, az elektronikus hírközlés és információtárolás eszközeivel felszerelt dolgozószobák, vidéki alkotóház stb.). Szakmai pályázatok, ösztöndíjak, jutalmazások, a külföldi kapcsolattartás stb. rendszereinek kidolgozása és megvalósítása. Az egyesületi élet megszervezése (titkárság, valamint speciális szakterületi, etikai, fegyelmi, pénzügyi ellenőrzési, minisztériumi összekötő stb. bizottságok létrehozása).

- Együttműködés a szépirodalom társadalmi szervezeteivel és személyes képviselőivel a szaknyelvi normák általános elfogadtatására és korrekt használatára a szépirodalom területén is.

A Magyar Szakírók Szövetségének, Mádl Ferenc, a Magyar Köztársaság elnöke jelképes védnökségével megtartott, ünnepélyes alakuló ülésére 2001. június 12-én délelőtt, a nagyváradi Lorántffy Zsuzsanna Egyházi Konvent Múzeum-termében került sor. Nagyváradra azért esett a választásunk, mert azt is nyomatékkal hangsúlyozni szándékoztunk, hogy nemcsak Erdély magyar kultúrája szorul az anyaország támogatására, de a XXI. század Magyarországnak megújuló szellemisége sem bontakozhat ki a Királyhágó mentén és az azon (az „erdőn”) túli területeken élő magyar értelmiség részvétele és segítsége nélkül. Az ülést Kovács Béla professzor, a Partiumi Egyetem rektora vezette. Vizi E. Szilveszternek, az MTA alelnökének, Ritoók Zsigmond akadémikusnak és Nagy-Tóth Ferencnek, az MTA külső tagjának elhangzott előadását a Magyar Tudomány e számában olvashatjuk, míg Szabó István Mihály előadását a 2001/6. szám közölte. Szilágyi Pál professzornak (Kolozsvár) *A magyar szaknyelv használatának és fejlesztésének lehetőségei a romániai magyar felsőoktatásban* című, kitűnő összefoglalója később és más helyen jelenik meg. A résztvevők egyhangúan fogadták el az MSZSZ feladatkörére és célkitűzéseire javasoltakat, egyetértettek a legfőbb védnökök, a szellemi védnöki intézmények, az alapító tagok és az ideiglenes vezetőség ismertetett névsorával. Végül Benda István, a Magyar Professzorok Világtanácsának titkára az MSZSZ alapítólevelét olvasta fel, melyet aláírásával három példányban 40 jelenlévő hitelesített. A Magyar Szakírók Szövetségének vezetősége 2001. december 19-én az MTA Elnöki Tanácstermében ülést tartott, melyen megválasztották a Szövetség szűkebb körű Vezetőségének és Intéző Bizottságának tagjait: Tiszteletbeli elnök: Fábíán Pál egyetemi tanár. Elnök: Ritoók Zsigmond akadémikus. Társelnökök: Hámori József akadémikus, Makovecz Imre, a Magyar Művészeti Akadémia

elnöke, Michelbergel Pál akadémikus, Vizi E. Szilveszter akadémikus. Társelnök a határon túli magyar szakírók részéről: Nagy-Tóth Ferenc az MTA külső tagja (Kolozsvár). Főtitkár: Bősze Péter egyetemi tanár. Titkárok: Grétsy Zsombor orvos-szerkesztő, Nagy Tibor vegyész-szerkesztő. Az Intéző Bizottság

tagjai: Balázs Géza egyetemi docens, Beck Mihály akadémikus, Bertók Lóránd egyetemi tanár, Dános Kornél int. igazgató. Grétsy László főiskolai tanár, Keszler Borbála egyetemi tanár, Kiss József int. igazgató, Kovács Magdolna főiskolai tanár, Nagy Gusztáv író és műfordító, Szabó István Mihály akadémikus.

IRODALOM

Szabó, I. M.: *A magyar szaknyelvi kommunikációs kultúra az ezredfordulón*. MT, 2001/6, 739–752.

Szabó, I. M.: *A magyar szaknyelvi kommunikációs kultúra fejlesztésének problémái az ezredfordulón*. Budapesti Népegészségügy, 33, 281–294.

A MAGYAR NYELV SZEREPE A TUDOMÁNYBAN ÉS AZ ISMERETTERJESZTÉSben

Vizi E. Szilveszter

az MTA r. tagja, alelnök (MTA) esvizi@koki.hu

Az agyunk sejtjeiben elraktározott információkat és annak a társadalom szintjén való felhasználását, alkalmazásának módjait (erkölcs, etika) nem lehet genetikailag átörökíteni. Az ember a nyelv segítségével fejezi ki gondolatait, azaz a nyelv az agy működésének terméke, a kommunikáció eszköze. Gondolataink az információáramlás eszközeivel szóban, írásban, képekben, nemzedékről nemzedékre átörökíthetők. A gondolkodó ember, a *Homo sapiens* a nyelv, a szavak segítségével tudja gondolatait másokkal megosztani. A tudós is a nyelv segítségével tudja társaival megosztani az általa felismert törvényszerűségeket, és a következő generációk számára hozzáférhetővé, azaz, halhatatlanná tenni a Gutenberg-galaxisban, vagy manapság a világháló segítségével a komputerek merevlemezein. A népdal, a népmese is úgy élt tovább, hogy generációról generációra, anyáról leánygyermekre, apáról fiúra szállt, míg végül valaki lejegyezte, majd nyomtatásban megjelentette. Az ember maga tehát múlandó, gondolatai viszont a nyelv segítségével halhatatlanok lehetnek.

A nyelv és annak belső logikája, amelyet egy azonos kultúrájú nép évezredek során alakít ki, jellemző a nemzetre, sőt, annak minden tagjára; befolyásolja gondolkodásukat. A magyar tudósokat is a magyar nyelv belső logikája segítette; nemzetközileg is nagyra értékelt sikereik egyik titka a magyar nyelv (pl. Nobel-díjasaink). A nyelv egyszerre van függő és meghatározó viszonyban a gondolkodásunkkal.

Nem véletlen, hogy a Magyar Tudományos Akadémiát 1825-ben Széchenyi István támogatásával „a nemzet a magyar nyelv ápolására, a tudomány szolgálatára hozta létre”. Az sem véletlen, hogy *Bugát Pál* orvosprofesszor és akadémikus társai 1841-ben, azaz 160 éve azért is alapították a Királyi Magyar Természettudományi Társulatot, hogy a nyugati világ tudásanyagát, a tudományos ismereteket *magyarul* terjeszthessék. Ebben olyan társai voltak, mint Jedlik Ányos, Szily Kálmán stb. Jedlik egy-egy természettudományi fogalom magyar kifejezésére a következőket javasolta, amelyek részben ma is használatosak: *deleljár, zárvas, dugattyú, eredő, összetevő, ferdény (trapéz), hanglebegés, -ütés, hátrány, hullámtalálkozás, húzal, kitérés (elongáció), kéjlég, lejt-mérés, merőleges, nyomaték, osztógép, szorított, tolatyú, vetület, villamfeszítő, villamszedő, zöngé.*

Toldy Ferenc, a Magyar Műnyelvi Bizottmány elnöke, a következő levelet írta Jedliknek: „... *A magas közoktatási ministerium rendeletéből egy, a gymnasiumi tanítás körül az illetőknek zsinórmértékül szolgálandó magyar műnyelv kidolgozására bizottmány lévén rendelve, a Tekintetes Úr egyik tagjául neveztetett ki. Megkülönböztetett tisztelettel vagyok a Tekintetes Úrnak alázatos szolgája Toldy Ferenc mint A magyar műnyelvi bizottmányelnöke. Pest, aug. 11. 1854.*” A Bizottmány tagja lett Jedlikken kívül Horváth Cirill, a pesti piarista gimnázium igazgatója, Szvorényi József, az egri cisztercita gimnázium tanára, Fogarasi

János váltófötörvényszéki elnök, Győry Sándor okl. mérnök, Pólya József orvosprofesszor, végül Schirkhuber Móric, a pesti gimnáziumi piarista tanára. A Bizottmány szerint a magyar műnyelv kialakítása egyre könynyebbé teszi a tudományok megértését és megértését: „a magyar nyelvet az idegen szók nem csak kellemetlenül zavarják, mint a melynek hangzásától lényegesen elütnek, de ... felette nehezen kezelhetők is, miután származékokat csak bajjal és darabosan képeznek. Nem vegyülvén a magyar előadásal ... mindannyi foltok gyanánt ennek tiszta folyását elidomtalaniják”. Ezek után természetes, hogy Jedlik, ez a zseniális fizikus, bencés tanár véleménye az volt, hogy „a szellem élteti a nyelvet, s együtt mind a kettő a nemzetet”.

1831-ben merész vállalkozásba fogott *Bugát Pál*: Schedellel együtt megindították az első magyar nyelvű szakfolyóiratot, az Orvosi Tárt. Bugát fő célja a magyar nyelvű orvosi-tudományi irodalom megteremtése volt. A XVIII. sz. végén ugyanis deák nyelven íródtak a tudományos és egyéb szakmai könyvek, a latin a kor *lingua franca*-ja volt. Nem véletlen, hogy Bugát temetésén Toldy, az Akadémia főtitkára így jellemezte Bugátot: „helyesen szólni Révai, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát tanította a nemzetet”. Bugát és nyelvújító társai egy egész sereg olyan szóval gazdagították a magyar nyelvet, amelyeket ma már sem a szakirodalom, sem a köznyelv nem nélkülözhet, s amelyek már közkinccsé váltak. Ilyen az *ábra, adag, adoma, agy, alagút, állam, anyag, bizomány, bizottság, boncztan, ború, csalogány, csavar, derű, dugasz, élcz, ellenszenv, elnök, eredmény, erély, erény, fogalom, forradalom, gép, gyógy, gyógyvíz, gyógyszer, gyógyszertár, higany, hírnök, honvéd, hordár, ideg, jellem, jelleg, jelvény, jog, jogász, kedély, képezde, kísérlet, kór, kórház, kórtan, műtét, műtő, oldat, óvoda, ömlengés, rajz, természetrajz, föld-*

rajz, regény, roham, rokonszenv, rovar, állattan, nyelvtan, tankönyv, tanár, tanoncz, titkár, ügyész, ügyvéd, ülnök, üzem, üzlet, vizsga, zene, zongora, zsong.

Szily Kálmán akadémikus, természettudós folytatta a nyelvújítást. Korszakos jelentőségű nyelvújításokat tartalmaz szótára. Két évtizeden keresztül szerkesztette az 1905-ben indult (s ma is létező) *Magyar Nyelv*-et, amely fontos szerepet játszott a magyar térhódításában. Meg kell említeni, hogy Almási Balogh Pál orvos, akadémikus, aki egyébként Széchenyi háziorvosa volt, szintén nyelvújító volt, és akadémiai aranyérmert kapott a filozófia nyelvének magyarításáért.

Gombocz Endre – Szekfű Gyulát idézve – így ír a reformkori nyelvújításról: „Az új század (tehát a XIX. sz.) második évtizedében eldőlt a nyelv körüli küzdelem ... a magyar nyelv megújíhódott, alkalmassá vált a legújabb nyugati gondolatok kifejezésére is, ezzel pedig bebizonyosodott, hogy a rendi alkotmány hagyományos nyelve, a latin, éppúgy használhatatlan a magyar nemzet számára, mint a férfinak a gyermekruha ...”.

Ezek a tények azt igazolják, hogy hatalmas küzdelem folyt a magyar nyelv térhódításáért. S hogy milyen eredménnyel? A parlamentben latinul beszéltek, az arisztokrácia németül, franciául társalgott, Pesten 1830-ban még a lakosságnak kétharmada német anyanyelvű volt. ...

Az Európai Unión belül nem lesznek határok: nem az államok, hanem a nemzetek Európája lesz. Ebben az évtizedben tehát egy nyelvében és kultúrájában sokszínű Egyesült Európa jön létre. Mivel a kultúr-nemzet az államnemzettől függetlenül él, így az Európai Unió a kultúr-nemzetek Egyesült Európája lesz. A magyar nemzet politikailag egységes szálláshelyét a történelem felszabdalta. Ettől függetlenül a kisebbségi sorban élő magyarság a kultúr-nemzet, azaz a magyar nemzet természetes része. Tehát ami-

kor a határainkon kívül élő magyarok magyar identitásáról beszélünk, akkor világosan kell látnunk, hogy a kultúrnemzethez való tartozásuk biztosításának feltétele, hogy a pedagógus, aki a felhalmozott tudanyagot tovább adja, a pap, aki erkölcsösségre, a tudomány eredményeinek etikus felhasználására tanít és az orvos, aki a testi egészséget gondozza, magyar anyanyelvű legyen. Hasonlóan fontos, hogy szakmája magyar nyelvezetét is ismerje.

Az erdélyi Jakó Zsigmond és a szlovákiai Bauer Győző akadémikus társaink már néhány évvel ezelőtt szellemi kivérzésről beszéltek, amikor a Romániában és Szlovákiában élő magyarság problémáiról számoltak be. Azaz arról a problémáról, hogy az ott élő magyarság értelmiségi számaránya a többségi nemzethez viszonyítva lényegesen kisebb. Ezért kellene iskolák, egyetemek, ahol magyarul tanulnak, hogy aztán magyarul taníthassanak. Ezért jelent majd hatalmas előrelépést a Sapientia ill. az Erdélyi Magyar Tudományegyetem (EMTE), és ezért lenne fontos a komáromi Selye továbbképző intézmény magyar egyetemmé fejlesztése. A magyarul tanulás jelentőségét Kányádi Sándor fejezi ki szépen: „Aki megért, S megértet / Az egy népet Megéltet.” Azaz egy népet, a magyar nemzetet csak úgy lehet életben tartani, ha van, aki tanul és tanít – magyarul.

Tehát az anyaországban olyan típusú politikának kell érvényesülnie, amely természetes szövetségesét látja a Kárpát-medence pedagógusaiban, értelmiségében, tudósaiban, művészeiben; és nem kivándorlásukat, hanem ottani boldogulását segíti. Nekünk, az anyaországban élő értelmiségieknek, kötelességeink vannak, és a határainkon kívül élő magyarajkúakat a magyar kultúrnemzet részének kell tekintenünk. Segíteni kell azokat, akik akár itt, akár ott a kultúrnemzet értékeinek megteremtésében és megőrzésében, a tudomány eredményeinek itteni és

ottani honosításában, a tudomány továbbfejlesztésében, a nemzeti kultúra értékeinek megőrzésében, újratemtésében, helyreállításában, megerősítésében, illetve az európai ideálok szolgálatában dolgoznak. Példaértékű és úttörő jellegű volt a Magyar Tudományos Akadémia azon lépése, hogy 1990-ben bevezette az akadémiai külső tagságot, ezzel egyenjogúsítva a határon kívül élő magyar tudósokat az államhatáron belül élőkkel.

Márai Sándor kései, hetvenes évekbeli naplójának gondolatai nagyon is érvényesek a XXI. században, amikor a politikai határok el fognak tűnni: „Az ország, a nép még nem haza . . . nincs más haza, csak az anyanyelv”.

Természetesen manapság is van „műnyelvi válság”, s az informatikai forradalom természetéből adódóan sok nyelvi kultúrában megjelent ez a probléma. Tudomásul kell venni, hogy a tudomány nemzetközi, nem alkalmazkodhat államhatárokhöz, politikai rendszerekhez. A II. világháború után a tudomány közös nyelve az angol lett. Így nem véletlen, hogy azt is felvetették: nem szükséges a tudományos nyelvek bonyolult fogalmainak fordítása, nemzetivé tétele. Ez alapvetően téves nézet. Az ismeretek terjesztése a XXI. század nagy kihívása, hiszen tudás-alapú Európa épül, egyenrangú társként az Európai Unióba csak szakmailag jól felkészült, a tudomány legújabb eredményeivel is felvértezett népként, nemzetként léphetünk be, ezért mindennél fontosabb, hogy a tudomány nyelvezete, a szaknyelv közérthető legyen. Csak így biztosíthatjuk, hogy kultúrnemzetünk minden tagja hozzáférhessen a tudomány, a modern technika legújabb eredményeihez. A nyelv a nemzet kovásza, a nemzeti kultúra továbbélője. Ki kell alakítani, vagy meg kell erősíteni azt a nemzeti tudatot, amely a nemzeti hovatartozást nem genetikailag és nem államhatárokkal, hanem a nyelv, a hagyomány, a kulturális örökség alapján határozná meg.

CLARE ET DISTINCTE

Ritoók Zsigmond

az MTA r. tagja, egy. tanár (ELTE)

Sextus Empiricus, az ún. empirikus orvosi iskola egy kései képviselője a Kr. u. 2. sz. végén a filozófiai szkepszis álláspontjáról bírálta kora általános műveltségének elemeit és mindegyikről azt igyekezett kimutatni, mennyire bizonytalan elméleti alapokon nyugszik, elannyira, hogy tudományként valójában nem is létezik. Sextus a grammatikusok tudományát bírálva egyebek közt a következőket mondja:

„Sok minden más miatt is érdemes tüzetesebben megvizsgálni a grammatika tudományát, leginkább azonban azért, mert a grammatikusok kérkednek tudományukkal és nagyra vannak vele, viszont azokat, akik más tudományokkal ékeskednek, állandóan lerohanják mint olyanokat, akiknek fogalmuk sincs arról, hogy mi a közgörög nyelvhasználat, továbbá azért is, mert ha vizsgálódásaikkban sarokba szorítják őket, nem találnak más menedéket, mint azt, hogy piszkálódjanak azokkal, akik velük vitákoznak, vagy azt, hogy csupa hibás szóváltás és hibás mondat szerkesztés, amit azok mondanak. Nem utolsó sorban bátorít az is, ha látjuk, hogy a grammatikusok, akik szinte két szót sem tudnak helyesen mondani, a régiek közül azokra, akik a helyes nyelvhasználatban, vagyis a görögösségben a legnagyobbak voltak, Thukydidesre, Platónra, Démosthenésre, azt bizonyítják rá, hogy barbárul beszéltek.” (Adv. math. 98.)

Mondhatok-e ezek után valamit én, a grammatikus, empirikus szaktudósoknak, szakíróknak, s nem kell-e inkább attól félnem, hogy hasonló megjegyzéseket vonok fejemre? Ezt nem valami kötelező szerénykedés mondatja velem. Nemcsak azért, mert ha valaki egy modern irodalomtudo-

mányi vagy nyelvtudományi munkát vesz kezébe, ma is támadhat az az érzése, hogy bár a mondatok magyar mondatoknak látszanak, mégsem lehet azokat megérteni, hanem egy másik, mélyebben fekvő ok miatt.

Az ókori szónoklattanban a „beszéd erényei” közt első helyen a „görögösséget”, ill. a „latinosságot” jelölték meg, ahogyan mi „magyarosságot” mondunk, vagy általánosabban nyelvhelyességről beszélünk. Sextus is erről beszél, és összhangban az általános ókori felfogással, ennek két elemét említi: a helyes szóválasztást, ill. az ez ellen való vétiséget (ez utóbbit nevezték *barbarizmus*-nak) és a helyes mondat szerkesztést, ill. az ellen való vétiséget (ezt nevezték *solecismus*-nak).

Itt azonban mindjárt egy nagy nehézséggel kerülünk szembe: mi dönti el, hogy mi magyaros, mi a helyes nyelvhasználat, szaknyelven szólva: mi a nyelvi norma? A kérdést elmélyülten, bár nem egészen könnyen érthetően tárgyalja Tolcsvai Nagy Gábor könyve: A nyelvi norma (Bp. 1998. Nyt. Ért. 144.) Én természetesen nem mehetek olyan mélyre, mint ő. Általában tekintélyekre szokás hivatkozni, így volt ez már az ókorban is. Volt a késő hellenisztikus korban olyan irányzat, amely csak a klasszikus kor attikai íróinak nyelvhasználatát ismerte el helyesnek, és – mint Sextus szövegéből is kitetszik – voltak, akik a hellenisztikus kor közgörög (koiné) nyelvhasználatát tartották mérvadónak, és ebből a kiindulásból bírálták a klasszikusokat. A magyarban sincs másképp: hivatkozni szokás a nagy írókra, a népnyelvre, a köznyelvre stb. Mindegyikkel kapcsolatban merülnek fel kérdések. Ezeket megint nem

akarom boncolgatni. A problémák gyökere abban ragadható meg – s ez a mélyebben fekvő ok –, hogy mindegyik értékelő, minden értékelés bizonyos szubjektivitást rejt magában, a vizsgálódó személy szubjektív értékválasztását. A modern nyelvtudomány ebből a csapdából úgy kíván kihátrálni, hogy a nyelvtudomány feladatát a nyelvi jelenségek és tények rögzítésében és rendszerezésében látja, anélkül, hogy azokat értékelné. Valahogy úgy, ahogy a növényrendszertan sem tesz értékbeli különbséget a tarack, a búza, meg a fenyő közt. A nyelvtudomány egyfajta természettudomány, mondják megint (mert ezt már a 19. sz. közepén is mondták), de mindenesetre leíró, deskriptív, nem előíró, preskriptív tudomány.

A kérdés, a nyelvi norma kérdése mégsem zárható le ilyen egyszerűen. Igaz, a növényrendszertan számára közömbös, hogy valami zuzmó vagy fás növény, és egyikre sem mondhatjuk önmagában, hogy az „jó növény”, az emberi társadalom szempontjából azonban sajátságaiik nem közömbösek: vannak, amelyek többé-kevésbé egyértelműen „jók”, mert az emberi élet szempontjából hasznosak, és vannak, amelyek többé-kevésbé egyértelműen „rosszak”, vagy mert közvetlenül károsak az emberre nézve, vagy mert közvetve, amennyiben a „jókat” károsítják.

A nyelv esetében hasonló a helyzet. A nyelvi tények önmagukban lehetnek érték szempontjából közömbösek, de a nyelv nem önmagában létezik, hanem emberi közösségek valamilyen célt szolgáló használatában, s ebből a szempontból a nyelvi tények már nem lehetnek közömbösek, hiszen vagy jól szolgálják a célt, vagy nem, s hogy mi szolgálja jól a célt, az érintkezést, az változó. A nyelv ugyanis jelrendszer, amely valahogyan a valóságot képezi le. Mindkettő változik: változik a valóság, és változik ezzel összefüggésben, de ettől függetlenül is, a *jelrendszer*.

Változik a jelrendszer, a nyelv, belső okokból, melyek közül a legfontosabb az egyszerűsödésre való törekvés. Így szorulnak a peremre bizonyos „rendhagyóságok”, a magyarban pl. a tárgyaz ragozás feltételes mód többes első személyének ragja (-nók, -nők) vagy az ikes ragozás jelölése bizonyos esetekben, vagy a rendszerben különböző helyet elfoglaló, de rokon szerepkört betöltő alakok közül az egyik. Így tűnt el gyakorlatilag mára a magyarban az ún. félmúlt (vala, megevé). De eltűnhetnek jelenségek külső beavatkozásra, mint a „-tatik, -tetik a magyarban nem használtatik” elv nyomán, amelyet az iskola erőltetett, a szenvedő alak. Mondhatja-e valaki, hogy ez a mondat: „Olvasnók Homéroszt, ha értenők a nyelvet”, kevésbé jó, kevésbé felel meg a nyelvhelyességnek, kevésbé magyaros, mint ez: „Olvasnánk Homéroszt, ha értenénk a nyelvet”? Nyilvánvalóan nem, de a mai beszélők nyelvi normájának ugyancsak nyilvánvalóan az utóbbi felel meg (az előbbit esetleg nem is mindenki értené), a nyelvi egyszerűsödés irányában való haladás folytán. Ezzel elvész a nyelvi rendszer egy finom különbsége. Más jelent az: olvasnók Homéroszt – az egészet, vagy meghatározott művét, részét, mint ez: olvasnánk Homéroszt – valami közelebről meg nem határozott részét, viszont adva van egy stílári megkülönböztető jegy: az „olvasnók”-féle alakokat nyilván csak emelkedett stílusból lehet használni, ill. használata a stílusból emelkedett teszi (vagy a beszélő konzervativizmusára vall).

Vannak a szókincsben más eredetű és más kérdéseket felvető változások. Két példát említek. Az „iromba” szó eredetileg „tarkát”, „pettyegettet” jelentett, s még az *Értelmező szótár* is ezt adja meg általánosan használt jelentésnek, mégis azt hiszem: ha az embereket megkérdezzük, tíz közül kilenc a hasonló hangzás miatt bizonyosan azt fogja mondani, hogy a szó jelentése „otromba”, amit az *Értelmező szótár* csak ritka jelen-

tésként tart nyilván. A másik példa hasonló. Az „ural” igét a magyar klasszikus irodalom és a népköltészet egyértelműleg „úrnak elismer” jelentésben használja. A 20. század elejétől ezt a jelentést fokozatosan kiszorítja egy másik, éppen ellenkező értelemben való használat: „uralkodni”, „úrnak lenni”, nyilván éppen az „uralkodni” igével való rokon hangzása nyomán. Mármost lehet azt mondani, hogy ez a magyar nyelvhasználattal nem egyező, (persze, a 20. században már nem tudnak magyarul – csak egyet nem lehet vagy legalább nem ajánlatos: figyelmen kívül hagyni a mai nyelvhasználatot, mert ez a félreértés veszélyével jár.

A nyelv azonban nemcsak belső okokból változik, hanem annak a változásnak következményeképpen is, amely abban a valóságban megy végbe, melyet mint jelrendszer leképez. Ezek a változások elsősorban a nyelv legmozgékonyabb elemében, a szókészletben mutatkoznak meg, akár mint valamely idegen nyelvből átvett kölcsönszavak („idegen szavak”), akár mint azok tükörfordításai, akár mint önálló alkotású szók. Hogy mikor melyiket választjuk, az attól függ, melyik esetében forog fenn kevésbé a félreértés vagy meg nem értés veszélye. Ha valaki a „korlátnok” szót hallja, valószínűleg a korlátolttság irányában keresi az értelmet, s nem a kancellárra gondol, holott pl. Kemény Zsigmond ebben az értelemben használja. Ha viszont a „fedezet” helyett „half”-ot mond, alkalmasint nem értik, miről beszél. A szűkségtelenül alkalmazott idegen szavak – tehát amelyeket nem azért alkalmazunk, mert nincs magyar megfelelőjük, hanem mert lusták vagyunk azt megkeresni, esetleg kitalálni – nem azért kellemetlenek vagy veszélyesek, mert „korlátolt puristák” annak tartják, hanem mert az érthetőséget veszélyeztetik.

A kérdéseket még lehetne folytatni a vélt és valódi idegenszerűségekkel a szószervezetek és a mondattani jelenségek vonatkozásában, ahol a kérdések és a válaszok sokkal

bonyolultabbak, de talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy a nyelvhelyesség („magyarosság”) nem kezelhető elvont kategóriaként, hanem csak az érthetőség összefüggésében. Ha valamilyen kor vagy kör nyelvhasználatát akarnók mércévé tenni, megmerevítenők a nyelvet, s belőle előbb-utóbb holt nyelv válnék, melyet csak a beavatottak értenek. Ez történt a latinnal, leglegkesebb ápolói, a humanisták buzgólkodása folytán, akik az ókori klasszikusok nyelvhasználatát tették meg kötelező mértéknek. Másfelől, ha kaput tárunk minden egyéni önkény előtt, ez megint szétzilálja a társadalmi tudatban mégiscsak élő rendjét a nyelvnek, és megint érthetatlenné vagy csak valamely csoport számára érthetővé tenné a közléseket.

Ezzel elérkeztünk a *második* ókori stílus-erényhez, amelyet a görögök a világosság, a rómaiak talán még érzékletesebben az átlátszóság vagy átláthatóság szóval jelöltek. Az érthetőségnek azonban természetesen nemcsak a szavak és mondatok, hanem a szöveg egészének síkján, a szöveg gondolatmenetében, szerkezetében is érvényesülnie kell. Ebben a tekintetben a matematikai iskolázottság, azt hiszem, sokat segít, ha ezen nem képletek halmazát vagy azt értjük, amit Platón szatócs-matematikának nevezett: a szűk gyakorlati alkalmazhatóságot, hanem a matematikai gondolkodásmódot. Azt, hogy minden újabb állításnak, lépésnek az előzőből kell következnie; ha az egyes rész kérdések megoldására több módszer kínálkozik, a legegyszerűbbet kell választani, s ha új fogalmat („segéd-tételt”) vezetünk be, azt meg kell magyarázni. Így lesz gondolatmenetünk, állításunk bizonyítása amellet, hogy meggyőző, szép. Ezt fejezi ki a címül választott, egyébként nem ókori szabály: *Clare et distincte* – világosan és tagoltan.

Milyen veszélyek fenyegetnek itt? A sok közül csak kettőt említek. Az egyik, amit különösen nagy tudású, idős tudósok esetében

figyeltem meg: éppen mert sokat tudnak, mindenről sok minden jut eszükbe, s nincs erejük félretolni azt, ami nem tartozik szigorúan a tárgyhoz. A szellemi izmok meglazultak. Ennek folytán a gondolatmenet elveszti szikár célratorését, s a végén az ember esetleg úgy érzi: rengeteget tanult, de a sok fától nem látja egészen az erdőt. Holott éppen a nagy és alapos tudás teszi képessé birtokosát arra, hogy egyszerűen szóljon, hiszen olyan alaposan ismer minden részletet, hogy tudja, mi az a leglényegesebb, amit ki kell emelni. Tud a bonyolultról is egyszerűen beszélni. A másik mintegy az ellenkező véglet, amikor a szerző úgy ír, mintha az olvasó mindazt tudná, amit ő, s a bizonyításhoz elég csak utalni dolgokra. Ilyenkor a gondolatmenet megint homályos marad a beavatatlan előtt, vagy legfeljebb második olvasásra világosodik meg, amikor az olvasó már tudja, hova is akart a szerző kilyukadni.

Az eddig mondottakból következőleg az érthetőség sem mindentől független tényező, hanem csak a közlő és a befogadó viszonyában értelmezhető, vagyis megint egy viszonylagosság, megint egy természetüdtől kedélyeket borzoló érték-kategória. Erről szól a *harmadik* stíluserevény. Eszerint a beszédnek illenie kell ahhoz, aki beszél, ahhoz, amiről beszél, és ahhoz, akiről beszél. Ezt a szempontrendszert a szónoki gyakorlat számára dolgozták ki, de hamarosan ez lett az irodalmi alkotások megítélésének alapja (ott az alkotásban szereplők „beszédére”, ill. beszédhelyzetére alkalmazva), de a modern kommunikációelméletnek is ez az alapja. Így talán szakírók számára sem egészen érdektelen. Mit jelenthet ez?

Jelenti azt, hogy amit írunk, méltó kell, hogy legyen hozzánk. Tudásunk, rangunk kötelez. Sosem mondhatjuk: ennek a közönségnek ennyi is elég, elég, ha „odakenek” valamit. Lehet, hogy a közönségnek elég, de magunknak nem lehet elég, ha keveseb-

bet adunk, mint amire képesek vagyunk. – Jelenti a tárgy iránti alázatot. Megismertem vagy éppen felismertem valamilyen igazságot, a világrendnek egy darabját, a történelmi folyamatok egy szakaszát, egy műalkotás belső szerkezetét, és most másokkal is közölni akarom. Attól, hogy miképp közlöm, függ, hogy mások mit fognak fel belőle, megnyilatkozik-e előttük valami az igazságból. Nem lehet ezt a feladatot félvállról venni, nem lehet nem szabatosan, félig-meddig közölni, hiszen nem én vagyok a fontos, hanem a közlendő. – És jelenti azt, hogy amit írunk, mondunk, megfeleljen a közönségnek, pontosabban az adott, a megcélzott közönségnek, érthető legyen a számára. Másképp kell vagy lehet írni egy szakfolyóiratban (bár a tudományok szakosodása mellett ott sem árt a „közérthetőség”), és másképp a szélesebb olvasóközönségnek. Hadd emeljem ki ebben az összefüggésben különös nyomatékkal a tankönyveket, kivált az iskolaiakat. Nem lehet jól tanulni az olyan tankönyvekből, amelyekben az egyes fejezetek felépítése nem szigorúan logikus, avagy új fogalmak jelennek meg megmagyarázatlanul. A közérthetőség nem elprimitívizálását jelenti az ismereteknek, nem „leguggolást”, hanem fokozott lényegre összpontosítást, világosságot, áttekinthetőséget, tagoltságot, magyarosságot (idegen szavak!).

De hát az érthetőség az egyetlen ismérv, amelynek alapján meghatározhatjuk, miképp kell írni? Még ha pontosítjuk is és hangsúlyozzuk is a félreérthetetlen egyértelműséget és a tartalmi szabatoságot – nem kevés ez? Nyelvhelyességről tovább nem kell beszélnünk? Ez a nagy vitakérdés a társadalmi nyelvészet és a nyelv művelés között. A társadalmi nyelvészek azt mondják: a nyelv változik, a társadalmi használhatóságon kívül nincs más tárgyi ismertetőjel, aminek alapján meghatározhatjuk, hogy mi elfogadható, mi nem. A nyelv művelők azt mondják: a nyelv története folyamán mutatkoznak bizonyos

irányzatok, ezek figyelembevételével kell a változásokat kellő mederben tartani, s ami a nyelv régi fejlődési irányaival nem egyezik, azt kellő megfontolás alapján ki kell küszöbölni. Ha gazdagítja a nyelvet, maradjon, ha szegényíti, fel kell venni a harcot ellene.

Nem akarom a vitát eldönteni, nem is tudnám. Csak tovább lépek eggyel az ókori stíluserények sorolásában. A *negyedik* az ékesség. Értették ezen a jóhangzást, a szó- és gondolatalakzatokat. Hogy egy szakírónak feltétlenül ilyenekkel, alliterációkkal, chiasztikus vagy párhuzamos szóelhelyezésekkel, fokozásokkal, metaforákkal kell-e szövegét meghintenie, abban nem vagyok biztos. De hogy a szabatoság mellett a nyelv színességére, a stílus szépségére, gyönyörködtető voltára törekedni célszerű, mert a tartalom is jobban hat így, sőt kell is, mert az emberre mint emberre az ősemberi kortól kezdve, amikor tárgyaira teljesen szükségtelenül, teljesen „haszontalanul” valami kis mintát karcolt, jellemző volt az, hogy örömet lelte a szépségben, s hogy ezt az emberi jellemvonást a 21. században sem kell feladni, abban bizonyos vagyok. Szomorú lenne, ha a 21. század embere csak a hasznosság, a használhatóság alapján akarná berendezni életét.

Mármost azt, hogy mi szép, éppoly változó korok és körök szerint, mint az, hogy mi

helyes nyelvileg, és csakugyan nehéz olyan tárgyilagos fogódzókat találni, amelyek segítségével ezt személytől függetlenül meghatározhatnók. De minden tudatos író többé-kevésbé valamilyen stílus-mintát követ, persze mindegyik más-mást, aszerint, hogy mit tart szépnek, nyelvileg helyesnek. Jó ez, így lesz az írásbeliség sokszínű. Lehet követni a Magyar Narancsot és lehet követni, mondjuk Kosztolányit. Csak kötelezővé nem lehet tenni valamelyiket. Befolyásolni azonban lehet a nyelvhasználatot, és nem is eredménytelenül. A sportnyelv pl. a harmincas években megmagyarosodott, a -tatik, -tetik pedig kiveszett. Lehet befolyásolni, ha valamely csoport példát mutat és következetes marad esetleges gúnyolódásokkal, lekicsinyléssel szemben is.

A magyar nyelv sokféle tényező hatása alatt erjedő, forrongó korszakában van. Hogy mivé forrja ki magát, nem utolsó sorban függ éppen a szakíróktól. Miért? Mert – jó ez, vagy nem, más kérdés – a szakismeretek fontosságának növekedése folytán az emberek egy része, talán nem is kis része, több szakirodalmat olvas, mint szépirodalmat. Igen nagy a felelősség, amely a szakírókra nehezedik. „Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek, és áhítattal ejtsétek a szót” – mondta Reményik Sándor, és ez a figyelmeztetés az írásra is érvényes. Ma is.

A ROMÁNIAI MAGYAR TUDOMÁNYOS SZAKIRODALOM*

Nagy-Tóth Ferenc

az MTA külső tagja, kut. prof (Kolozsvári Biológiai Kutató Intézet)

A Magyar Szakírók Szövetsége megalakulásának kezdeményezői nemzeti önazonosságunk legfőbb tényezője, anyanyelvünk megőrzésének és korszerű fejlesztésének fontosságát a legválságosabb időszakban ismerték, fel és annak megfelelően cselekedtek. Jelen korunkban ugyanis anyanyelvünk általában (a beszélt, az írott, főleg pedig a számítógépes), a tudományos-szakirodalmi nyelv pedig különösen nagy megpróbáltatásnak (kihívásnak) van kitéve. Sürgősen és folyamatosan sajátjává kell áthasonítani azt az irdatlan mennyiségű jel- és fogalomrendszert, amelyet az információs forradalom szakadatlanul áraszt, szinte percről-percre.

A magyar nyelv *első* nagy válságát az első évezred fordulóján vívta meg eredményesen, amikor „a keresztény vallás, a földművelés és kézművesség fogalmait és tárgyait kellett magyarul elnevezni” (Szily K., 1879). *Második* nagy megpróbáltatását a magyar nyelv a XIX. század második felében élte meg, amidőn a „tudomány, művészet és technikai ipar körébe tartozó témék sok műnevet és műszót kellett nyelvünkben megpolgárosítani” (Szily K., 1879). A jelenlegi szakismerteink 99 %-át eredményező utóbbi fél évszázad robbanásszerű tudományos fejlődése (Vizi Sz., 2001) állította a *harmadik* kihívás elé a magyar nyelvet és annak felelős művelőit. Az információs forradalom követelményeinek csak a tudásalapú társadalom képes eleget tenni. Még képzelgésnek is kétségbeejtő jövőkép, hogy a tudományos ismeretek megszerzése közép- és felsősinten ne az új követelményeknek megfelelően finomí-

* A nagyváradi előadás rövidített változata.

tott anyanyelven, hanem „akár angolul is folyhatna” (Balázs G., 2001). Az információáramlás ugyanis nem élettani szabályok szerint, hanem „agysejjeinkben rögzült tudás ... nemzedékről nemzedékre, mesterről tanítványra terjedve öröklődik”, továbbá „nemzetünk jövőjét a természettudományos műveltségre és annak logikájából fakadó értékre kell alapozni” (Vizi Sz., 2001). Végül, mert „a XXI. században az Európai Unióhoz csatlakozott országokban is a nemzeti összetartozás érzése, a nemzeti kultúra és a nyelv tisztelete egyre erősödik” (Orbán V., 2001).

A Magyar Szakírók Szövetségének alakuló ülése a legmegfelelőbb alkalom annak megítélésére, hogy a beszélt nyelvet megörökítő, a nemzetet a leghatásosabban alakító és megtartó anyanyelvű írásbeliségből mennyi volt a részesedése, és milyen volt a szerepe a természettudományos szakirodalomnak. Az írásbeliségből mindaz, ami nem társadalomtudományi, illetve nem szép- és közirodalom (Nagy Cs., 2000), a természettudományi szakirodalom körébe tartozik. Ennek nagyobb ágazatai: a biológiai, mezőgazdasági és orvosi, valamint a földtani, matematikai, fizikai, csillagászati és műszaki-mérnöki szakirodalom (Balogh E., 1981). A kör beláthatatlanul bővül valamennyi ágazat határterületeivel, a korszerű műszerezettség és a gyors adatközlés és általában a nemzetközi elismertségre törekvő tudományos kutatás robbanásszerű fejlődésével.

Ebben a helyzetben a régmúlt idők egy nyelvűségéből kiszabadult anyanyelvű természettudományos szakirodalmat ismét az egynyelvűség (ezúttal az angol) veszélyez-

teti. A tudomány eredményeinek pontos és gyors elsajátítása, a felelősen gondolkodó és cselekvő, nemzetközileg versenyképes új társadalom megteremtése és működtetése megköveteli az anyanyelvű szakirodalom általánosan elfogadott és megbecsült művelését. A kutatások eredményeit pontosan, szabatosan, közérthetően, szellemesen és megragadóan, anyanyelvünket is őrizve és szépítve, Erdélyben és az anyaországban is, úgy közvetíteni, ill. közreadni, hogy az a tudományos ismeretek mellett még szépirodalmi élménnyel is jutalmazza a szakembert.

Az erdélyi tudományos szakirodalomban is elkerülhetlenné vált az idegen szavak özöne. A számítógépes közlésekből tájékozódó (elektronikus információ) fiatalabb nemzedék nem pazarol *némi többletgondolkodást* megfelelő anyanyelvi kifejezés keresésére, hanem gépiesen veszi át a könyvnyelvből, kényelmesebben, s főleg gyorsabban használható idegen fogalmakat. A terepen nem mintákat, hanem „próbákat” gyűjtöttek, a laboratóriumban nem elemeznek vagy vizsgáltnak, hanem „analizálnak”. Vita tárgyát nem az elkerülhetetlen szókölcsönzés vagy a nyakatekert magyarítás képezi, hanem a nyelvünkbe már jól áthasonult és pontos értelmű fogalmak tudatos használatának szorgalmazása, a szöveg könnyebb és gyorsabb megértése, s nemkülönben az anyanyelvű gondolkodás fejlesztése céljából. Mindeképpen veszélyesen félrevezető és hamis az az állítás, mely szerint „egy nyelv elsődleges szerepe inkább a gondolatátvitel lehetővé és hatékonyabbá tételében, mintsem a nemzeti öntudat ápolásában, vagy a

másoktól való elkülönülésünk kifejezésében rejlik” (Furdek L. T., 2001).

Társzerkezetileg, és ebből következően gazdaságilag léteztek bizonyos feltételek sajátos erdélyi természettudományi szakirodalom kialakulására. Ez azonban sohasem következett be, miként szépirodalmi „szizma” sem volt valójában. Volt viszont erősza- kos elszakítottóság. A nép ösztönösen és tudatosan együvé tartozóként élt és viselkedett mindig. Ez az évszázados magatartás határozza meg a jövőben is az erdélyi magyar tudományos szakirodalomnak az anyaországgal azonosuló sajátos szerepét. Az erdélyi magyar tudományos szakirodalomra is érvényesnek kell lennie annak, amit az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990. október 27-én, immár harmadszori megalakulásakor, cselekvési irányként meghatározott: „Mi az erdélyi magyarságot mindig a magyar nemzet, műveltségét pedig az egyetemes magyar műveltség szerves részének tekintettük és tekintjük ezután is” (Benkő S., 1993/a).

A legfontosabb közös feladat a magyar szaknyelv csiszolása (pallérozása), s ezáltal harmadik válságából való sikeres kiemelése mellett, minél színvonalasabb tudományos alkotások kidolgozása és elterjesztése, a tudás alapú társadalom megteremtése és e nemzetközi versenyképesség elérése céljából. Hassa át a Magyar Szakírók Szövetségének jövődöbeli, gyümölcsözőnek remélt tevékenységét a nagy törvényalkotó anyanyelvünkbe igen szépen átültetett áldása: „Esőként szitáljon tanításom, harmatként hulljon mondásom, mint permet a zsenge fűre, záporosó a pázsitra” (Mózes V, 32:2).

IRODALOM:

- Balázs G.: *Műnyelvi válság egykor és most*. Természet Világa, 2001. május, 201. o.
 Balogh E. (Főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981.
 Benkő S.: *A romániai magyar tudomány helyzete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület feladatai*. Bp., 1993/a
 Furdek L. T.: *Varietas mégsem delectat? Szabadság* (Kolozsvár), 2001., 13., 58.

- Nagy Cs.: *A magyar emigráns irodalom lexikona*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2000.
 Orbán V. országértékelő beszéde a pesti *Vigadóban*, 2001. február elsején.
 Szily K.: *A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban*. Természettudományi Közlöny, 1879, 132. évf., 5. füzet, 199–201.
 Vizi E. SZ.: *A tudás Magyarországa*. Természet Világa, 2001. május, 194.

AZ IDEGEN NYELVEK OKTATÁSA, ISMERETE ÉS HASZNÁLATA MAGYARORSZÁGON – A NYELVPOLITIKA TÜKRÉBEN

Földes Csaba

a nyelvud. kand., tszkv. egy. tanár (Veszprémi Egyetem) foldes@almos.vein.hu

A tanulmány áttekintést ad a magyarországi idegennyelv-tanítás valamint az idegen nyelvek ismeretének és használatának aktuális helyzetéről. Az elemzés központjában az angol és a német nyelv áll. A dolgozat megállapítja, hogy a két nyelv között az utóbbi időben sajátos presztízs- és munkamegosztás alakult ki: a német – a nyelvet beszélők és tanulók számát tekintve – mennyiségi szempontból (még mindig) igen kedvező helyzetben van, a minőségi paramétereket (mint például az elért nyelvtudás szintjét, a nyelvhasználat területét) is vizsgálva viszont egyértelmű az angol nyelv egyre erősödő dominanciája.

Az idegen nyelvek szociokulturális kontextusa

Csak igen ritkán adatik meg a lehetőség alapvető nyelvpolitikai átalakulásokra, vagyis arra, hogy valamely fennálló szociokulturális keretben újradefiniálhassuk az egyes nyelvek funkcióját, szerepét és helyiértékét. Ilyen korszakos esély nyílt – ami egyúttal páratlan kihívást is jelentett – az 1990 körüli rendszerváltozás kapcsán a közép- és kelet-európai országokban, így hazánkban is. Ennek folyamányaként az idegen nyelvek területén azóta is sok minden mozgásban van: a „vasfüggöny” leomlásával markánsan átrendeződött a nyelvpolitikai erőter, a politikai, gazdasági és kulturális átalakulás a nyelvi szektort merőben új helyzet elé állította. Az orosz nyelv – legalábbis hivatalos – hegemoniájának felszámolása után, azaz a

kötelező orosznyelv-oktatás 1998/99-es megszüntetését követően, a közvélemény gyorsan és radikálisan elfordult ettől a nyelvtől, mialatt szünni nem akaró roham indult meg a „nyugati” nyelvi kínálatok, főleg az angol és a német irányában (vö. Földes 1994: 3 f.). Egy rendszeresen Magyarországon is oktató amerikai vendégtanár ebből az időből kissé poentírozottan így foglalja össze benyomásait: „More McDonald’s [..] More English. And more toilet paper”¹. Az idegen nyelvek és közvetítésük egész problematikája és teljes vertikuma tehát mind szervezési, mind tartalmi tekintetben ultimatív átalakulási folyamaton esett át. E helyütt csak néhány lényeges momentumot emelek ki:

(1) A lényegében feleslegessé vált orosz tanárok tömegeit Közép- és Kelet-Európa-szerte, így nálunk is, angol- vagy némettanárokká (valamint jóval kisebb mértékben franciatanárokká) „képezték át”², igaz, ezeket a programokat országról országra bizonyos sajátosságok, eltérések jellemezték.³ Mindazonáltal mindegyik országban közös volt az, hogy ez a – nálunk már az

¹ forrás: *Commonweal*, 1997/14

² Szerencsésebbnek tartom a „továbbképzés” terminust, hiszen az „átképzés” szó *át*-elötagja azt suggerálja, mintha valamiféle diplomacseréről vagy -váltásról lenne szó, holott az orosz tanárok új képzésüket természetesen nem az orosz szakos oklevél helyett, hanem a mellé, annak kiegészítésére szerezték.

³ Egyes szomszédos országokban, pl. Szlovákiában, nem csak az orosz tanárokat, hanem más, problematikus tantárgyak (pl. világnézetünk alapjai/állampolgári ismeretek) oktatóit is kezdettől fogva szervezetten bevonták az átképzésbe.

1997/98-as tanévben lezárult, és már másutt is befejezés előtt álló – projekt posztgraduális kiegészítő képzés formájában a gyakorló orosz tanárokat a lehető rövidebb idő alatt egyik nyelvről a másikra igyekezett átirányítani. Magyarországon ennek a programnak a keretében 14 felsőoktatási intézményben 4900 tanár szerzett nyugati nyelvszakos oklevelet, zömük (több mint 2500 fő) németből.⁴ A koncepció középpontjában az a törekvés állt, hogy a tanárok meglévő nyelvtanítási kompetenciájára és tapasztalataira, valamint idegennyelvoktatás-módszertani ismereteikre és jártasságukra támaszkodjanak és erre a bázisra építve közvetítsék az új nyelv gyakorlati ismeretét és természetszerűleg a nyelvspecifikus elméleti-filológiai szakmai alapműveltséget.⁵

(2) A kvalifikált nyelvpedagógusok hiánya a legtöbb régióbeli országot a graduális képzésben is gyakorlati orientáltságú és mindenekelőtt rövidebb időtartamú tanárszakok tervezésére és megvalósítására ösztönözte. A tanárhiányon túl Paul (2001: 1545) nem hallgatja el azt a motívumot sem, hogy ezen intézkedés hátterében nem utolsósorban a Világbank elvárásai is meghúzódtak, amely Magyarországnak számára az oktatási szektor reformjára szolgáló kölcsönfelvételt

⁴ Más lapra tartozik, hogy a mintegy 15 ezer orosz tanár közül csak kb. 3200 vett részt az átképzési kurzusokon, és az állam által (pénzügyi tekintetben is) nagyvonalúan támogatott program kedvezményezettjeinek harmada gyakorlatilag nem orosz tanár volt (vö. Halász/Lannert 2000: 205). Ennek egyik oka, hogy a program utolsó éveiben a részvételt lehetővé tették valamennyi pedagógus számára, így akkorra az orosz tanárok kisebbségbe kerültek.

⁵ Csak lábjegyzetben említem meg, hogy ezzel az intézkedéssel az „átképzési inga” visszautótt, hiszen Magyarországon néhány évtizeddel ezelőtt ellenkező irányú átképzés zajlott. Ugyanis ismert politikai-ideológiai okokból az orosz a gimnáziumokban 1949-től 1956-ig, az általános iskolákban pedig egészen 1965-ig egyedüli idegen nyelv volt. Ahhoz, hogy e hatalmas oktatási feladattal hamarjában meg lehessen birkóznai, már akkor is nyelvtanárokat – elsősorban némettanárokat – kellett átképezni orosz tanárokká.

ilyen nyelvpolitikai programhoz és annak keretében „gyakorlatorientált” (értsd nyelvpedagógiai irányultságú) nyelvtanárképzés bevezetéséhez kötötte. Így jöttek létre nálunk az egyetemek és a főiskolák keretein belül a hároméves egyszakos nyelvtanárképzési szakok,⁶ melyek 2002 őszétől – az új bölcsészettudományi képesítési követelmények életbelépésével – e formában megszűnnek.

(3) Nemcsak új képzési formákkal, hanem számos új intézményalapítással (vagy reaktiválással) igyekeztek a nyelvtanárhiányos helyzetet enyhíteni. Így új egyetemek és főiskolák jöttek létre (pl. a Kodolányi János Főiskola⁷ Székesfehérvárott), másokat újrászerveztek (pl. a Pázmány Péter Katolikus Egyetemet Piliscsabán). Sok esetben már meglévő, de ezelőtt más szakmai irányú intézményeken alapítottak filológiai tanszékeket, pl. a Veszprémi Egyetemen egyetemi szinten angolt, németet és franciát, a Miskolci Egyetemen főiskolai szinten angolt és németet.

(4) További fontos ösztönzést jelentett a német nyelv tekintetében a germanisztika és a német nyelvtanárképzés számára a német kisebbség, amely egyre szabadabban artikulálhatta nyelvi és kulturális igényeit is.

(5) Mindezekén kívül valamennyi „nyugati” nyelvnek jól jött az az új motivációs háttér, amely abból adódott, hogy a tanulók a látványosan megnövekedett nyugati utazási és kapcsolatépítési lehetőségek (ösztöndíjak, külföldi munkavállalás) vonzerejét érezve – különösen kezdetben – óriási tanulási kedvet tanúsítottak.

A kilencvenes évek első felében fellépő robbanásszerű nyelvi keresletnövekedést itt csak egyetlen kiragadott példán szemlélte-

⁶ Hasonló stúdiumok indultak pl. Szlovákiában, míg Lengyelországban inkább önálló nyelvtanárképzési „kollégiumokat” (főiskolákat) alapítottak.

⁷ Neve kezdetben Kodolányi János Tanárképző Főiskola volt.

tem: míg a budapesti Goethe-Intézet 1988-ban 224 német nyelvórát tartott, ez a volumen nyolc év alatt, 1996-ig, igen látványos módon több mint meghússzorozódott, azaz 5 ezerre emelkedett (vö. Sietz adatait 1996: 58).

A nyugati nyelvek közül Kelet-Közép-Európában a németnek vannak a legrégebb, legszerteágazóbb és legmélyebb tradíciói, és ezáltal máig érezhető tartalékai. Az alábbi 1. táblázatszámadatok segítségével szemlélteti, hogy Kelet-Közép-Európában – Csehországban, Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában – valamint Kazahsztánban ma (még) a német a leginkább ismert nyelv⁸. Ezek az adatok azonban nem árulják el azt, hogy a német nyelv kedvező számértéke mindenekelőtt az idősebb generációk körében elterjedt német nyelvtudásból adódik, vagyis hogy néhány év múlva már valószínűleg más statisztikai adatokkal – vagyis az angol nyelv irányába történő eltolódással – kell számolnunk.

	angol		francia		német	
	EB	IMAS	EB	IMAS	EB	IMAS
Albánia	22	-	7	-	2	-
Belarusz	5	-	0	-	4	-
Bulgária	11	11	4	5	4	8
Csehország	16	21	2	3	33	33
Grúzia	2	-	0	-	5	-
Horvátó.	24	-	2	-	16	-
Kazahsztán	2	-	0	-	8	-
Lettország	18	-	1	-	15	-
Lengyelo.	11	25	3	5	13	27
Magyaró.	6	14	1	2	8	21
Oroszo.	23	23	3	3	12	12
Örményo.	13	-	3	-	3	-
Románia	10	5	10	10	2	8
Szlovákia	12	16	2	3	19	23
Szlovénia	31	-	3	-	30	-
Ukrajna	3	-	0	-	1	-

1. táblázat • Az idegen nyelvet beszélők százalékos aránya Közép- és Kelet-Európában

⁸ forrás: IMAS International, Linz 1997 és EB = Central and Eastern Eurobarometer, Nr. 6

A 2. táblázat hazánk vonatkozásában még részletesebb, és ezáltal informatívabb.

A német nyelv tanulására, használatára és ápolására Magyarországon hagyományosan több – köztük igen aktuális – okot felsorolhatunk, közülük csak néhányat említek:

Németország messze a legfontosabb gazdasági és kereskedelmi partnerünk, de Ausztria és Svájc is a jelentősebbek között található. A külföldi befektetők tekintetében úgyszintén a német, osztrák és svájci cégek állnak vezető helyen. Egyes területeken (idegenforgalom) a német nemcsak az egyik, hanem jóformán az idegen nyelv Magyarországon. A német nyelvű média nálunk kimagasló népszerűségnek örvend. A televíziózásról készült egyik felmérés kimutatta, hogy a 14 legkedveltebb tv-csatorna közé csak magyar és német nyelvűek kerültek⁹.

A magyar kultúra egy évezrede szorosan összefonódott a némettel. Mivel ezen a helyen nem célozom ennek részletes kifejtése, csak két aspektusra utalnék: (1) Magyarországnak a német nyelvterülettel kialakított sokrétű kapcsolatrendszerén túl a magyarországi németek is – a legnagyobb hazai nemzeti kisebbség – jelentős szerepet töltenek be. (2) II. József 1784-ben – az addigi latin helyett – a németet vezette be hivatalos és oktatási nyelvként. Egyik korábbi munkámban idevágó tények egész sorának alapján úgy fogalmaztam, hogy a magyar – és nyilván a kelet-közép-európai – szellemtörténet a német nyelv közreműködése nélkül csaknem elképzelhetetlen (Földes 1998: 68).

A német – mint fentebb említettem – Magyarországon a leginkább ismert nyelv; a brüsszeli Eurobarometer 1995-ös reprezentatív felmérése szerint a lakosság 6,1 százaléka rendelkezik német, 5,1 százaléka angol, 2 százaléka orosz, 0,9 százaléka francia és 1,4 százaléka egyéb nyelvismerettel.¹⁰

⁹ forrás: tvr-hét, 1996/34, 16. old.

¹⁰ forrás: Budapesti Zeitung, 2000/6, 10. old. és <http://europa.eu/int/comm/dg10/epo/eb.html>

ÉLETKOR	ÖSSZLAKOSSÁG	BESZÉLT NYELV										
		angol	cigány	francia	horvát	német	olasz	orosz	román	spanyol	szerb	szlovák
- 14	2 130 549	13 793	22 059	1 632	2 460	19 954	492	12 344	2 820	317	733	1 996
15 - 39	3 687 555	146 288	33 339	23 358	9 190	166 505	8 687	91 500	17 320	5 180	3 480	12 082
40 - 59	2 596 873	49 622	11 791	12 443	10 770	132 977	3 939	40 022	9 911	1 922	4 140	21 278
60 -	1 959 846	19 610	3 816	15 771	13 430	142 781	3 419	13 553	19 304	773	8 246	33 496
összesen	10 374 823	229 313	71 005	53 204	35 850	453 217	16 537	157 419	49 355	8 192	16 599	68 852

Ebből: nem anyanyelvként

	941 340	228 931	22 933	52 957	18 297	416 182	16 373	7 137	40 625	7 137	13 646	56 107
--	---------	---------	--------	--------	--------	---------	--------	-------	--------	-------	--------	--------

2. táblázat • A magyarországi lakosság nyelvtudása (az 1990. januári népszámlálási adatok alapján)

	ált. iskola (első idegen nyelv)	szakmunkás- képző	szakközép- iskola	gimnázium	idegen nyelv -tanítás a felsőoktatásban	nyelvszakos hallgatók
angol	331 602	18 950	127 211	128 601	36 480	6 415
francia	6 174	1 442	7 287	19 628	3 828	1 429
német	347 802	40 098	105 541	103 456	19 946	4 746
orosz	5 248	1 475	1 468	3 088	1 569	706

3. táblázat • Idegen nyelv-oktatás Magyarországon az 1999/2000. tanévben (a tanulók száma szerint)

	angol	francia	német	orosz	egyéb
Állami ált. iskolák	158 776	13 193	197 988	36 242	169
Speciális nyelvi programot kínáló állami ált. iskolák	22 605	1 390	20 605	519	—
Műszaki iskolák	32 843	2 842	69 161	24 507	375
Kéttannyelvű gimnáziumok	57 232	6 808	47 126	8 584	2 234
Nyelvtanulók összlétszáma	370 411	33 785	423 039	82 459	7 047

4. táblázat • Idegen nyelv-oktatás Szlovákiában

A német nyelv tradíciói sokrétűek úgy is, mint közvetítő nyelv, mint kisebbségi nyelv, mint művelődési nyelv, mint oktatási nyelv¹¹ és mint iskolai idegen nyelv is.

A továbbiakban ez utóbbi területre összpontosítok valamennyi idegen nyelv vonatkozásában.

Az idegen nyelvek kvantitatív helyzete

Bizonyos tekintetben néhány kelet-közép-európai államban, így Magyarországon, Cseh-

¹¹ Például a német az oktatás médiumaként is szolgál számos ún. kéttannyelvű iskolában.

országban és Szlovákiában – megelőzve az angolt! – a német nyelv áll az első helyen.¹² Így például a statisztikákból kideríthető, hogy Magyarországon (vagy akár Szlovákiában) az első idegen nyelvet tekintve a néme-

¹² A korábbi „keleti blokk” országait illetően a német például Kazahsztánban és Grúziában szintén első helyen szerepel, igaz, holtversenyben az angollal (vö. Davidheiser 1998: 194). A legtöbb másik államban az angolé a vezető szerep, míg a németé a második hely. Örményországban, Azerbajdzsánban, Bulgáriában, Jugoszláviában, a Moldova-Köztársaságban és Romániában viszont az angol elsősége mellett a francia is megelőzi a németet, sőt Moldovában és Romániában még az orosz is.

tül tanulók részaránya az általános iskolákban az angolul tanulókéét 5 (Szlovákiában 25) százalékkal meghaladja¹³ (vö. a 3. és a 4. táblázatot). Továbbá Magyarországon (de pl. Szlovákiában vagy Lengyelországban is) a szakmunkásképzőkben a német aránya több mint a duplája az angolénak (lásd a 3. és a 4. táblázatot).¹⁴

Az eddigi „állami nyelvvizsgák” megosz-lása is a német nyelv mennyiségi erősségét támasztja alá. Ugyanis mind a honosított nyelvvizsga-bizonyítványok, mind a Rigó utcában (Idegennyelvi Továbbképző Köz-pont) sikeresen letett nyelvvizsgák száma németből magasabb, mint angolból (vö. Paul 2001: 1548).

A fenti helyzettel szemben sok nyugati szakmai tudósítás más – sőt ezzel ellentétes – nyelvi konstellációról, ill. erőviszonyokról számol be azért, hogy a német nyelv helyzetét pesszimistább, a többiekét (főleg az oroszét és a franciáét) optimistább beállításba helyezi. Például Paulston (1998: 3) úgy látja, hogy Közép- és Kelet-Európában jelenleg az angol váltja fel az orosz. Ezzel a mondatával áttételesen azt a látszatot kelti, mintha az orosz nyelv a régióban bármikor is valódi elterjedtségnek és népszerűségnek örvendett volna. Glüek, a neves bambergi nyelvészprofesszor így vélekedik: „Közép- és Kelet-Európában és a FÁK tagországaiban mindenütt stagnál a németoktatás iránti érdeklődés, míg az angol és a francia iránti még mindig dinamikusan fejlődik” (1996: 11).¹⁵

¹³ Hogy a német értékei Szlovákiában magasabbak, mint nálunk, az azzal magyarázható, hogy azok régebbiek (1994-ből valók), mint a magyarországiak (2000-ből). 1994-ben Magyarországon is hasonló arányokról számolhattunk volna be.

¹⁴ A tanulmányban felhasznált számadatok – amennyiben másként nem jelölöm – az Oktatási Minisztérium évenként megjelenő Statisztikai tájékoztatójából származnak. Mivel az idegen nyelvek a téma, az idézett számadatokban nincs benne a német mint nemzetiségi (kisebbségi) nyelv oktatása. A szlovákiai adatok Kern cikkéből származnak (1997).

¹⁵ A cikkben szereplő valamennyi idegen nyelvű idézet magyarra fordítása tőlem származik: F. Cs.

Ehhez azt fűzhetnénk hozzá, hogy a francia Kelet-Közép-Európában hagyományosan meglehetősen alárendelt szerepet játszik és ezért marginális pozícióját a német (és az angol) centrális helyzetével aligha lehet egy napon említeni (vö. pl. a 2. és a 3. táblázatot). Csupán Délkelet-Európa néhány régiójában van a franciának többé-kevésbé stabil pozíciója. Más írásaimban már kifejtettem azt a nézetemet, hogy az orosz mellett a francia tekinthető – az angol és a német árnyékában – a rendszerváltozás kapcsán kialakult új nyelvi „lapleosztás” vesztesének (Földes 1994: 5).¹⁶

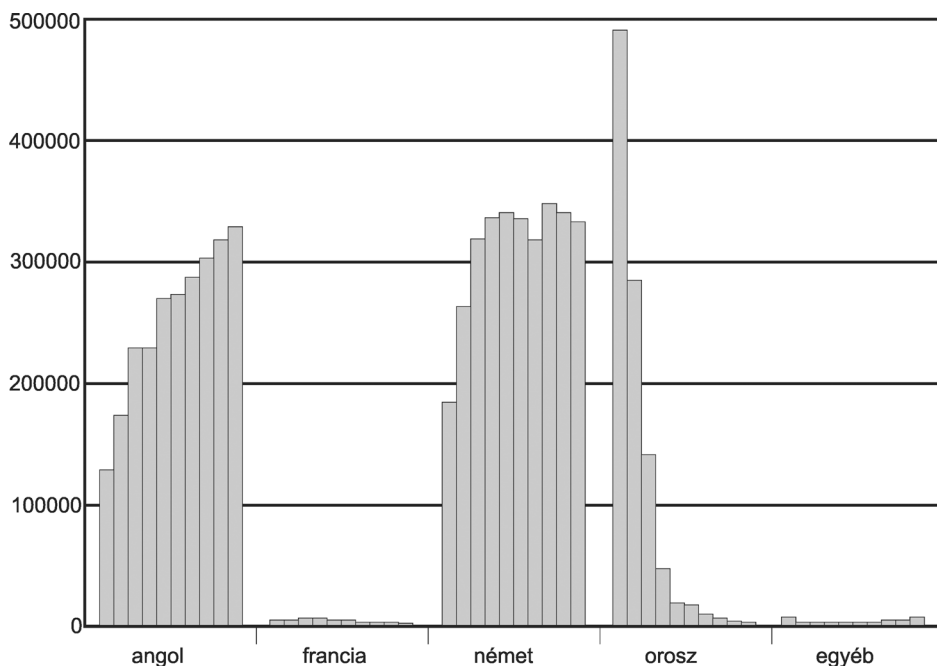
A számok ismeretében összefoglalható, hogy a kelet-közép-európai országokban – így Magyarországon is – kvantitatív tekintetben a német nyelv dominál. Bár fontos a mennyiség, nem mindig döntő! Ezért vizsgáljunk meg az idegen nyelvek erőterében néhány idevágó aktuális fejlődési irányt és tendenciát.

Az idegen nyelvek az oktatás közegében

Az 5. ábráról leolvasható a magyarországi általános iskolai nyelvtanításban részesülő tanulók impozáns száma (ismét nem számítva a német, mint kisebbségi nyelv adatait).

Világosan látható, hogy az 1990/91-es tanévtől az orosz nyelvtanítás volumene drámaian csökken, mialatt egyre több gyerek tanul németül és angolul. (Ennél az iskolatípusnál különösen jól megfigyelhető a francia elenyészően csekély részesedése.)

¹⁶ Mindazonáltal az utóbbi egy-két évben némileg növekszik a francia nyelv iránti érdeklődés az EU-tagjelölt országok némelyikében, így Magyarországon is, mivel számos polgár gyakran nem kis meglepetéssel kénytelen tapasztalni, hogy a francia az európai hatóságok és szervezetek munkanyelveként sokkal fontosabb szerepet játszik, mint azt Kelet-Közép-Európából szemlélve feltételezni szokták. Ezt példázza többek között a gráci székhelyű Európai Modern Nyelvi Központ, amelyben a rendezvények munkanyelve dominánsan az angol és a francia.

5. ábra • A tíz-tíz oszlop az 1990/91 és 1999/2000 közötti tíz tanévet jelöli

Az alapvető átállás rendkívül gyorsan történt, alig három év alatt: míg az 1989/90-es tanévben nem kevesebb, mint 928 ezer gyerek tanult orosz és mindössze 275 ezer „nyugati” idegen nyelvet, addig 1992/93-ban már csak 200 ezren tanultak orosz és már 975 ezren „nyugati” nyelveket.

Az adatokat közelebbről megvizsgálva feltűnik, hogy az egész megfigyelési periódusban a német megőrzi ugyan vezető státusát, de fejlődési dinamikája nem olyan töretlen, mint az angolé. Az is megállapítható, hogy 1998/99 óta az angol növekedése lényegében a német kárára történik. Hogy ebből prognosztizálható-e az angol élre kerülése, az, ha még nem is abszolút biztos, de megítélesem szerint igen valószínű.

Glück (1996: 11) azon előrejelzéséhez, hogy a közeljövőben az orosz iránti kereslet a német kontójára fog emelkedni – legalábbis Magyarország és Kelet-Közép-Európa esetében – nem csatlakozom. Már csak azért

sem, mert a közvetlen szomszédos állam nem is Oroszország, hanem Ukrajna és a Szovjetunió utódállamaiban a kelet-közép-európaiakkal folyó kommunikációban tapasztalataim szerint lehetőleg kerüljük az orosz és nyomatékosan az angolt (ritkábban a németet) forszírozást. A Társadalomkutatási és Informatikai Egyesülés (Tárki) felmérése alapján az orosz a megkérdezettek kevesebb, mint egy százaléka tanulná szívesen, szemben pl. az 1972-ben és 1982-ben kimutatott 17 százalékkal¹⁷. Úgyszintén sokatmondó egy most lezárult tízéves hazai neveléstudományi kutatási projekt azon eredménye, mely szerint a nem-roma osztályokban mindenekeelőtt angolt vagy németet választanak, míg a roma osztályokban gyakran csak orosz lehet tanulni; egyrészt, mert az orosztanároknak sok esetben csak így tudnak munkát biztosítani, másrészt, mert a ro-

¹⁷ Heti Világgazdaság, 1999/34, 59 ff.

mák esetében vélhetően kevésbé kell tartani a szülők tiltakozásától.¹⁸

A tanulók egyre növekvő számának árnyékában a nyelvtudás szintje már problematikusabb. E tekintetben Magyarország a nemzetközi összehasonlításban szégyenteljes helyezéssel kénytelen szembenézni:¹⁹ egy EU-tanulmány szerint azoknak a száma, akik egy idegen nyelven sem beszélnek, egész Közép- és Kelet-Európában állítólag hazánkban a legmagasabb (a lengyeleknél és a cseheknél az eredmény legalább kétszer ilyen kedvezően alakult, de a románok is jobban szerepeltek nálunk; a legszebb bizonyítványt Lettország, Szlovénia és Litvánia kapta). Az osztrákok körében, akik pedig anyanyelvük révén a nemzetközi „nyelvi piac” *ab ovo* előnyösebb helyzetben vannak – Terestyéni (1999: 170) kutatási eredményei szerint – a „jó” idegen nyelvismeret kétszer olyan gyakori, mint a magyaroknál. A kimutatott 4,6 százalékos nyelvtudási aránnyal a magyarok egész Európában – Albánia előtt – az utolsó előtti helyet foglalják el (vö. *Central and Eastern Eurobarometer* Nr. 6, 1996, *Budapester Zeitung*, 2000/6, 10. old. és Manherz/Knif/Hajdú/Árkossy et al. 1999: 156)²⁰ Ami még szomorúbb, hogy a Magyarországon végzett felmérések alapján az érettségizettek 90 százaléka nem rendelkezik használható idegennyelv-ismerettel (vö. Terestyéni 1999: 169). Ha az elért kompetencia-szintet is figyelembe vesszük,

vagyis, hogy melyik nyelven teszünk szert leginkább funkcionális ismeretekre, úgy – mint a 3.2. pontban látható lesz – különösen nyilvánvaló az angol irányába történő elmozdulás.

A népszámlálási adatokból kiderül, hogy 1941-ben tizenkétszer többen tudtak németül, mint angolul, míg 1990-ben a némettudás nagyságrendje már a kétszeresét sem érte el az angolénak, pontosabban már csak 84 százalékkal volt magasabb annál (Földes 1998: 69f). A másik oldalról nézve: az 1941. évihez viszonyítva 1990-ig 30 százalékkal csökkent a németül tudók száma, míg az angolul tudóké rendkívül impozáns módon 350 százalékkal nőtt. Vagyis a tendencia a napnál is világosabb.

A nyelvek nálunk kialakuló/kialakult szociolingvisztikai profilja tekintetében tanulságos korrelációk figyelhetők meg (vö. már a korábbi munkáimban megfogalmazott felvetéseimet is, pl. Földes 1994: 5 ff.).²¹ Először is pregnáns kelet-nyugati területi preferencia-különbség áll fenn: a német nyelvterület közelében, azaz az osztrák határ mentén a német dominál, keletre haladva viszont az angol erősödik. (Ugyanez a helyzet például Csehországban, Szlovákiában és Lengyelországban is.) Ennek fényében nehezen értelmezhető Barabás László, a Nyelvvizsgákat Akkreditáló Testület elnökének kijelentése, mely szerint „Kelet-Magyarországon” a német „az első”, „az ország középső és nyugati részén” viszont „az angol vezet”²², hiszen éppen fordítva igaz. Az egyes nyelvek megoszlásában természetesen a kulturális hagyományok és az etnikai viszonyok is nem lebecsülendő szerepet játszanak. Így nyilvánvalóan a német kisebbségek által lakott területeken a németet (a nemzetiségi

¹⁸ Magyar Nemzet, 2000. dec. 9., 1. és 5. old.

¹⁹ Mi a helyzet a Nyugat-Európában olyan gyakran és szívesen emlegetett Magyarország-képpel, amely bennünket poliglott országként és páratlan nyelvtelenséggel megáldott lakosokként tart nyilván? Mára csak egy klisé?

²⁰ Mivel ezek a felmérések gyakorlatilag az adatközlők önbevallásán alapulnak, eredményeinek véleményem szerint csak korlátozott a validitása. Hiszen minden köznapi tapasztalat eklatánsan ellentmond a fentebbi lesújtó ítéletnek: e sorok írója aligha tudja elképzelni, hogy az idegennyelv-tudás mondjuk Londonban, Párizsban vagy Madridban elterjedtebb lenne, mint nálunk.

²¹ Terjedelmi okokból eltekintek a számszaki adatok felsorolásától, és kimondottan az eredmények bemutatására és következtetésem megfogalmazására szorítokom.

²² forrás: *Budapester Zeitung*, 2001/13, 17. old.

oktatáson kívül idegen nyelvként is) általában többen választják, mint az angolt.²³

Vizsgálataim szerint mélyebb kutatásokra érdemes szociolingvisztikai implikációkat is felfedezhetünk. Az adott település típusa és a választott iskolai idegen nyelv között összefüggés mutatkozik; minél kisebb a helység (község, kisváros), annál inkább németül tanulnak és fordítva, minél nagyobb városról van szó, annál erősebb az angol helyzete. A képzési szint (alsó, felső tagozat, középiskola stb.) és az iskolatípus (gimnázium vagy szakmunkásképző) is minden bizonnyal korrelál a nyelvi preferenciával. Így az általános iskolákban a német egyértelműen vezet, a szakmunkásképzőben közel azonos a két nagy nyelvet tanulók aránya (bár az utóbbi időben az angolé kicsit nagyobb), a gimnáziumokban viszont már érezhetően többen tanulnak angolul, miközben a felsőoktatást az angol nyelv szinte elsősorú dominanciája jellemzi. Ehhez a megfigyeléscsoporthoz tartozik az is, hogy ugyanazon képzési szakaszban, pl. a középfokú oktatásban, a német részaránya a szakmunkásképzőkben a legnagyobb és a gimnáziumokban a legkisebb (vö. a 3. és a 4. táblázatot).

A fentebb vázolt tendencia, vagyis hogy a németet inkább (a) vidéken kis településeken, (b) alacsonyabb osztályfokozatokban és (c) a kevéssé műveltségorientált iskolatípusokban (mint pl. a szakmunkásképzőkben, már amennyiben ott egyáltalán van nyelvoktatás) tanulják, míg az angolnál ez éppen fordítva alakul, érdekes módon az egész közép- és kelet-európai térségben kimutatható.

²³ Más országok tapasztalatában is akadnak hasonló (pl. Romániában a hagyományosan „szász” és „sváb” régiókban), sőt ennél érdekesebb jelenségek is, pl. Észtországban, ahol Mohr (2001: 1685) meglátása szerint az észt gyerekek zöme az angol után második helyen, de a franciát nagyságrendekkel megelőzve németet választ, ugyanakkor az orosz anyanyelvű/nemzetiségű tanulók sokkal gyakrabban tanulnak franciául, mint németül.

A szociális rétegződés szempontjából is figyelemreméltó összefüggéseket lehet feltárni: az ún. „egyszerűbb” családok gyermekei – statisztikailag szemlélve – jobbára németet tanulnak, ugyanakkor az iskolázottabb szülők a gyerekeiket inkább az angolos csoportokba iratják.

Amennyiben tehát a nyelvoktatás tekintetében a – bárhogyan is értelmezett – minőség egyes indikátorait figyelembe vesszük, az eredmény hátrányos a németre nézve, míg kedvezőbb képet kapunk az angol esetében. Itt csak három szemléltető példát emelnék ki: bár a szakközépiskolákban az 1999/2000-es tanévben csak 19 százalékkal többen tanultak angolt, mint németet, a speciális tantervű (azaz emelt óraszámú) osztályokban tanulók száma az angol esetében 27 százalékkal haladta meg a németül tanulókat. A gimnáziumokban az angoltanításnak a németoktatással szembeni számbeli fölénye 24 százalékra tehető, viszont az 1999/2000-es tanévben az angoltól érettségizők száma nem kevesebb, mint 45 százalékkal szárnyalta túl a németből érettségizőket (vö. *Magyar Nemzet*, 2000. máj. 18., 2. old.). Ha az adott nyelvben elért kompetencia-szintet is vizsgáljuk, kiderül, hogy az angolosok lényegesen előbbre jutnak, mint a németesek. Ezt legszemléletesebben a Terestyéni-féle kutatás (1999: 167) eredményei demonstrálják (lásd az 5. táblázatot).

Az angol nyelvnek – mint a nemzetközi tudomány nyelvének – felsőoktatásbeli széleskörű dominanciája a 6. és 7. táblázatból világosan kiderül.

A 6. táblázat egyrészt az angol fokozatos és folyamatos térnyerését, másrészt az orosz visszaszorulását mutatja.

A 7. táblázat jól szemlélteti, hogy ma már jóformán valamennyi intézménytípusban a legtöbb hallgató angolt tanul. Az 1998/99-es akadémiai évben egy intézmény volt, amelyben a német – ha csak egy fővel is – megelőzte az angolt: éspedig a Rendőrtiszt

	angol	francia	német	olasz	orosz	egyéb
szinte semmit	9	16	6	9	30	26
nagyon keveset	39	32	47	43	44	43
tűrhetően	28	32	27	26	13	5
jól	20	18	17	13	12	10
kiválóan	4	2	3	9	1	16
összesen	100	100	100	100	100	100
a megkérdezettek száma	208	36	270	22	148	57

5. táblázat • Az elért nyelvi szint
(mennyire tudja az adott nyelvet – önbecslés alapján, százalékban)

	1990/91	1993/94	1996/97	1998/99	1999/2000
angol	23 922	30 502	34 935	36 772	36 480
francia	2 494	3 394	3 797	3 506	3 828
német	13 760	17 316	20 358	20 210	19 946
orosz	7 275	4 226	2 696	1 966	1 569

6. táblázat • Az idegen nyelv-oktatásban résztvevők számának alakulása
a magyarországi felsőoktatási intézményekben
(a bölcsész- és a nyelvtanári szakok nélkül)

Intézménytípus	angol francia latin német olasz orosz spanyol							összesen
	nyelvet tanulók száma							
Tudományegyetemek	3 710	942	1 504	2 252	584	292	527	9 811
Műszaki egyetemek	4 647	488	3	841	136	98	212	6 425
Műszaki főiskolák	4 646	198	0	2 751	81	85	16	7 777
Tanárképző főiskolák	1 905	136	386	948	25	129	3	3 532
Tanítóképző főiskolák	2 974	434	0	2 079	179	130	4	5 800
Óvóképző főiskolák	404	0	0	444	0	48	0	897
Közgazdasági főiskolák	4 453	637	0	3 024	394	406	369	9 283
Művészeti intézmények	694	49	30	325	123	1	4	1 226
Agrártudományi egyetemek	2 547	179	178	1 951	105	108	34	5 102
Mezőgazdasági főiskolai karok	1 522	76	0	1 042	15	85	8	2 748
Orvostudományi egyetemek	1 232	80	966	288	28	20	24	2 638
Egészségügyi főiskolai karok	1 975	14	977	899	0	0	0	3 865
Hittudományi egyetemek	787	152	1 109	524	130	20	69	2 791
Hittudományi főiskolák	1 354	146	279	765	130	45	11	2 730
Alapítványi főiskolák	2 430	139	0	1 217	121	14	183	4 104
Katonai főiskolák	307	32	0	125	28	19	0	511
Magyar Testnevelési Egyetem	173	0	0	81	0	0	0	254
Államigazgatási Főiskola	201	69	0	107	0	0	0	377
Rendőrtisztai főiskola	200	26	0	195	26	35	0	482
Zrínyi M. Nemzetv. Egyetem	318	31	0	88	16	34	0	487
összesen	36 480	3 828	5 432	19 946	2 121	1 569	1 464	70 840

7. táblázat • Idegen nyelvet tanulók a magyarországi felsőoktatási intézményekben
1999/2000 (a bölcsész- és a nyelvtanári szakos hallgatók nélkül)

		H	PL	RUS	F	NL	J	USA
		angolul						
olvasok	gyakran	65	51	16	79	93	85	[100]
	néha	11	21	34	12	3	7	-
publikálok	gyakran	40	42	2	51	59	49	[100]
	néha	9	5	5	16	30	21	-
levelezek	gyakran	41	42	8	61	68	34	[100]
	néha	12	12	7	9	21	31	-
előadásokat hallgatók	gyakran	43	40	2	66	79	31	[100]
	néha	19	14	6	11	17	32	-
előadásokat tartok	gyakran	25	23	-	48	52	22	[100]
	néha	14	14	3	15	25	23	-
		németül						
olvasok	gyakran	32	33	7	7	37	9	5
	néha	17	30	13	23	34	24	22
publikálok	gyakran	14	5	2	2	8	1	-
	néha	7	14	1	4	15	1	8
levelezek	gyakran	22	16	3	4	15	5	5
	néha	15	19	2	6	24	9	3
előadásokat hallgatók	gyakran	21	16	-	3	22	-	2
	néha	14	14	5	11	31	6	8
előadásokat tartok	gyakran	12	9	1	1	9	-	-
	néha	10	7	-	4	12	4	3

8. táblázat • A kutatók nyelvhasználata a vizsgált országokban (százalékosan)

Főiskola, ahol 193 fő tanult németül, míg 192 angolul. Az 1999/2000-es évben a német csak az óvóképző főiskolákon vezet. Ez a táblázat is megerősíti a 3.2. pontban kifejtett tézisémet az angol és a német nyelv között egyre markánsabban kialakuló presztízs-, imázs- és munkamegosztásról. Ennek jegyében megállapítható, hogy az angol számszaki előnye a némethez képest az egyetemeken nagyobb, mint a főiskolákon. Így pl. az orvostudományi egyetemeken (újabbban centrumokban) több, mint négyszer annyi hallgató tanul angolt, mint németet, míg az egészségügyi főiskolai karokon az angolul tanulók száma csak bő kétszerese a németül tanulóknak. Analóg a helyzet a pedagógusképzésben is, hiszen a tanárképzésben az angolul tanulók aránya jóval nagyobb mértékben haladja meg a németül tanulókéét, mint a tanítóképzésben, míg az óvóképzésben a német áll első helyen. Mindez azt mutatja, hogy az angol mindenütt úgymond a magasabb minőség indikátoraként is felfogható. Poen-

tírozva azt is mondhatnánk: a tudományos csúcsteljesítmények nyelve az angol!

Az idegen nyelvek használata a tudományos élet példáján szemléltetve

Az alábbiakban az egyes idegen nyelvek használati megoszlását vizsgáljuk meg, különös tekintettel a tudományos publikációk elkészítésének és azok recepciójának nyelvére.

A nemzetközi egybevetés azt mutatja, hogy Magyarországon az angol előretörése mellett a német nyelv hagyományosan e területen is fontos szerepet játszik. Ammon (1998: 120) néhány ország – Magyarország, Lengyelország, Oroszország, Franciaország, Hollandia, Japán és az USA – viszonylatában százalékosan kifejezve összehasonlította, hogy milyen mértékben, ill. gyakorisággal használják a kutatók az angol és a német nyelvet.

A német nyelvhasználat Magyarország (és Lengyelország) esetében felderített rela-

	H	PL	RUS	F	NL	J	USA
angoltudás (%)	87	84	77	98	100	99	100
némettudás (%)	69	84	46	47	97	67	67

9. táblázat • A kutatók nyelvismerete az egyes országokban

publikációk nyelve	1960	1970	1980	1990	1992	1994	1996	1998
a könyvpublikációk száma								
angol	38	106	384	277	239	223	140	143
francia	22	25	39	23	17	24	14	14
német	81	109	115	146	105	105	72	71
orosz	29	28	82	23	5	6	12	10
példányszám (ezer)								
angol	84	199	400	1380	733	438	296	276
francia	48	49	65	50	27	59	34	16
német	318	507	776	1338	399	379	226	305
orosz	216	229	456	40	6	9	21	20

10. táblázat • A Magyarországon megjelent könyvek – nyelvek szerint

tíve magas arányának magyarázatára spontán az a feltevés kínálkozik, hogy e nyelv itt talán elterjedtebb, mint a többi vizsgált államban. A 9. táblázatból (Ammon 1998: 113) kiviláglik, hogy ez korántsincs így. A százalékos arányokból arra következtetek, hogy a németet a magyarországi kutatók nem azért használják a nemzetközi átlagnál gyakrabban, mert azt jól beszélik, hanem azért, mert annak a valóságosnál (azaz a nemzetközi átlagnál) nagyobb kommunikatív szerepet és határfokot tulajdonítanak a nemzetközi porondon.

A fenti adatok arra engednek következtetni, hogy az angol a publikációk nyelveként is élre tör, míg a német visszaszorul.²⁴ Kutatásaim alapján azonban a kép tovább árnyalható, mint azt a 10. táblázat is mutatja a magyarországi legfontosabb publikációs nyelvek alakulásáról (könyvek esetében):²⁵

²⁴ Glatz (2001) kifejti: „a diszkriminatív magatartás a német nyelvvel szemben 1945 után [...] deformitást idézett elő több tudományág és több szakma művelésében, ahol a német nyelvű hagyomány vagy a német szakirodalom alapvetőnek számított”.

²⁵ Köszönöm szépen a Központi Statisztikai Hivatalnak, hogy az adatokat rendelkezésemre bocsátotta.

Látható, hogy a mennyiségi tendencia 1990-ig mindkét nagy nyelv – főként az angol – esetében emelkedő volt, míg 1990 óta mindkét nyelv esetében csökkenő. Ma az a jellemző, hogy angolul több tétel jelenik meg, németül viszont magasabb példányszámú kötetek látnak napvilágot. Feltételezem, hogy ez a különbség az eltérő szövegfajtákból adódik, vagyis abból, hogy nem ugyanolyan jellegű könyveket adnak ki a két nyelven. A 11. táblázat²⁶ ezt bontja ki:

A hipotézis beigazolódni látszik, hiszen az angol a szaktudományos publikációk (és a szakkönyvek) terén vezet, míg a német a tudományos-népszerű könyveknél áll első helyen. Ezzel a látélet is a két nyelv korábban felvázolt eltérő szerepét támasztja alá.

Attitűdök és beállítódások

Vizsgálataimból arra következtetek, hogy az egyes nyelvek tanulása iránti motiváció egyrészt egymástól is igencsak elkülönül, másrészt a motiváció erőssége, iránya és jellege

²⁶ Ezekért az adatokért is a KSH-nak és a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének tartozom köszönettel.

	db.	pld.	db.	pld.	db.	pld.	db.	pld.	db.	pld.	db.	pld.
angolul												
	1980		1990		1995		1996		1997		1998	
szaktudományos	241	118	34	27	21	9	8	4	9	4	5	2
tudományos-népszerű	88	151	82	1043	16	76	17	89	31	82	50	192
szakkönyv	105	88	168	204	128	155	108	180	112	96	69	61
franciául												
	1980		1990		1995		1996		1997		1998	
szaktudományos	7	6	1	1	2	1	-	-	-	-	-	-
tudományos-népszerű	15	38	2	17	6	38	4	17	6	14	7	11
szakkönyv	15	17	15	26	4	1	9	14	2	1	2	2
németül												
	1980		1990		1995		1996		1997		1998	
szaktudományos	36	31	8	15	4	5	1	1	-	-	1	1
tudományos-népszerű	37	363	59	823	21	141	17	75	25	84	45	282
szakkönyv	21	19	41	133	32	44	39	77	42	41	16	11
oroszul												
	1980		1990		1995		1996		1997		1998	
szaktudományos	14	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tudományos-népszerű	21	103	-	-	3	6	1	3	2	4	3	15
szakkönyv	99	64	14	16	-	-	10	13	1	1	3	2

11. táblázat • A Magyarországon megjelent publikációk darab- és példányszáma (ezrekben)

ma más, mint korábban volt. Például a németet egyre kevésbé szellemi és kulturális jelenségekkel történő intellektuális találkozások nyelveként érzékelik és választják, hanem gyakorlati kommunikációs eszközként, melynek birtoklása a beszélőt szakmai és gazdasági előnyökhöz juttathatja. Ennek fényében csak részben érthetők egyet Náray-Szabó Gábor oktatási minisztériumi államtitkárral, aki egyik konferencia-előadásában a némettanulás „leggyakoribb okai-ként” Magyarországon „történelmi, kulturális, turisztikai és gazdasági okokat” nevez meg.²⁷ Vagyis megítélésem szerint a németnek ma Magyarországon (valamint Közép- és Kelet-Európa-szerte) más a státusa és presztízse, mint Nyugat-Európában sokhelyütt. Míg pl. a német Franciaországban vagy Belgiumban igényes és nehéz szelekciós tárgynak minősül, amelyet főként a műveltségorientáltabb családok gyermekei nem utolsósorban kulturális motivációk által vezérelve tanulnak (vö. pl. David 1993: 242f), addig ugyanezen nyelv Európa keleti térfelén fo-

kozatosan elvesztette korábbi kultúrahordozó, illetve műveltségközvetítő funkcióját, és mindinkább pragmatikus-rationális okokból vonzza a tanulókat, akik azt gyakorlati kommunikációs nyelvként kívánják maguk számára definiálni, és így azt későbbi szakmai előmenetelük, határon átnyúló regionális mobilitási lehetőségeik²⁸ reményében és mindennapjaikban a jobb élet- és kereseti esélyekben bízva tanulják. Az angol nyelv viszont a nemzetközi kommunikáció, a tudomány, a számítógép és nem utolsósorban a modern „életérzés” nyelveként egyre emelkedő népszerűséggel, tekintéllyel és presztízzsel bír.

Mindazonáltal érdekes adalékokkal szolgál a nyelvek tanulók általi megítélésének érzelmi dimenziója is. Terestyéni (1996: 10 ff.) magyar fiatalokat kérdezett meg az egyes idegen nyelvek tanulási motivációiról. Akármennyire divatos nyelv is az angol, egyedül a német esetében kerültek napvilágra olyan emocionális indítékok, mint a nyelvországok – itt: a németek és az osztrákok – iránti

²⁷ forrás: Der neue Pester Lloyd, 2001/13, 5. old.

²⁸ Pl. munkavállalás vagy tanulmányi lehetőségek Ausztriában.

szimpátia, például olyan formában, hogy „ők a barátaink és szövetségeseink”. Sokkal több magyar fiatal tartja a németet könnyűnek (9 %) mint pl. az angolt (4 %) – vö. Terestyéni (1996: 14f). Ezt a megelőlegezett szimpátiát a hatékonyabb németoktatás szolgálatába lehet állítani, hiszen olyan tartalékokra utal, amelyekre a jövőben céltudatosabban építhetünk.

Összefoglalás

Megállapítható, hogy Magyarország idegen nyelvi térképe a rendszerváltozás óta alapvetően átalakult. Az orosz nyelv térvesztésével párhuzamosan a „nyugati” nyelvek oktatása, ismerete és használata sokoldalúan megerősödött. Az idegen nyelvek tanulása és tudása határozottan felértékelődött, a megnövekedett és átstrukturálódott munkaerőpiaci igényekre reagálva évről évre több és alaposabb nyelvtudású fiatal kerül ki az iskolák padjaiból valamint a főiskolákról és egyetemekről. Az egyes nyelvek súlyát, rangját és szereposztását tekintve sajátos helyzet van kialakulóban. Az angol és a német nyelv Magyarországon (éppúgy, mint Közép- és Kelet-Európa-szerte) az elmúlt bő évtizedben – legalábbis numerikus tekintetben – egyaránt számottevő konjunktúrának örvend. Egyidejűleg értelmezve a számokat, jól látható, hogy az angolnak dinamikusabb a növekedési üteme, és mint „univerzális nyelvnek” a pozíciója egyre gyorsabban, szélesebb körben és tartósabban megszilárdul. Ez nemritkán a többi idegen nyelv rovására történik. A tágabban értelmezett régióból számos kutató is hasonló – sőt radikálisabban megfogalmazott – aggályokat lát, pl. Djukanovic (2001: 1661), a jugoszláviai nyelvész úgy véli, hogy az angol terjedése és favorizálása más nyelvek, főleg a német létét veszélyezteti. Ilyen diszkriminatív lépésnek tekinthető szerintem az a rendelet, amely Lettországból az angolt írja elő kötelező első idegen nyelvként. (vö. Mohr 2001: 1684).

A rendszerváltozás utáni években a nemzetközi szakirodalomban számos nyelvész, nyelvpolitikus és nyelvpedagógus (pl. Pfeiffer 1992: 94) mélyen gyökerező a kelet-közép-európai tradíciók fényében és a hirtelen újból fellendülő dinamikus és széleskörű érdeklődés láttán túlértékelte a német nyelv potenciálját, és alábecsülte az angol nemzetközi hátszelét (melyet akarva-akaratlanul maguk a németek és osztrákok is táplálnak). Akkor Scheuringer (1993) egyik tanulmányát optimistán *A német mint régi és új kelet-közép-európai Lingua franca?* címmel jelentette meg. Ma már világos, hogy az angol Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is, egyre megkerülhetetlenebbé válik és nyelvi tekintetben e régió is felzárkózik az angol nyelv nemzetközi diadalmenetéhez, sőt hegemoniájához, holott a történelmi-kulturális hagyományok és a földrajzi fekvés a német nyelv mellett szólnának.

Kitekintés

Az idegen nyelvek és oktatásuk mindig is különféle nyelv- és művelődéspolitikai aspirációk, ill. döntések és társadalmi interakciók erőterében mozogtak. Ennek megfelelően a fejlődési tendencia korántsem egyenes vonalú. Ma is nagyon kedvező befolyást gyakorol számos politikai-adminisztratív és szociális tényező az idegen nyelvi szektorra (pl. az európai és világméretű mobilitás új lehetőségei, a nyelvtanulás és a nyelvtudás megnövekedett presztízse stb.), míg egyes intézkedések a 90-es évek kezdetén elindult fellendülés ellen hatnak. Az utóbbiak közé tartozik pl. a 269/2000 (XII. 26.) számú kormányrendelet, amelynek 6. paragrafusa 4/a pontja értelmében 2001-től az egyetemi és főiskolai felvételi vizsgákon már csak egy nyelvvizsga után adható pluszpont. Ez aligha fogja az ifjúságot második és további idegen nyelvek intenzívebb tanulására ösztönözni.

Különösen az EU-csatlakozás fényében a jövőben a felhasználható és több nyelvre

kiterjedő idegennyelv-ismeretet mint alapvető kvalifikációt a nyelvpolitika valamennyi résztvevője remélhetőleg elismeri valamint értékeli és a jövő nyelvpolitikájának az lesz majd a sarkalatos pontja, hogy minél többen sajátíthassanak el minél több nyelvet. Hiszen meggyőződés szerint csak így lehet az

Európa-Tanács és az Európai Unió által „a nyelvek évének” deklarált 2001-ben és azután is kellően megfelelni a „globális”²⁹ politikai, gazdasági és nem utolsósorban intellektuális kihívásoknak.

²⁹ A *globális* és a *lokális* melléknév összevonása.

IRODALOM:

- Ammon, Ulrich: *Ist Deutsch noch internationale Wissenschaftssprache?* Englisch auch für die Lehre an den deutschsprachigen Hochschulen. Berlin/New York 1998.
- David, Jean: *Die Rolle des Deutschen im französischen Bildungswesen*. In: Born, Joachim/Stickel, Gerhard (Hrsg.): *Deutsch als Verkehrssprache in Europa*. Berlin/New York 1993. p. 26-37.
- Davidheiser, James C.: *Die auswärtige Sprachpolitik der Bundesrepublik Deutschland aus der Sicht eines amerikanischen Germanisten*. In: *Muttersprache* 108. 1998. p. 193-206.
- Djukanovic, Jovan: *Deutschunterricht und Germanistikstudium in der Bundesrepublik Jugoslawien*. In: Helbig, Gerhard/Götze, Lutz/Henrici, Gert/Krumm, Hans-Jürgen (Hrsg.): *Deutsch als Fremdsprache. Ein internationales Handbuch*. 2. Halbband. Berlin/New York 2001. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; 19.2). p. 1659-1666.
- Földes Csaba: *Deutsch als Fremdsprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa*. Überlegungen zu Bestand und Bedarf. In: *Deutsch als Fremdsprache* 31. 1994. p. 3-12.
- Földes Csaba: *Deutschunterricht und Germanistik in Ungarn*. Geschichte – Stand – Ausblicke. In: Grucza, Franciszek [in Verbindung mit Namowicz, Tadeusz/Wiktorowicz, Józef/Kolago, Lech](Hrsg.): *Deutsch und Auslandsgermanistik in Mitteleuropa*. Geschichte – Stand – Ausblicke. Warszawa 1998. p. 66-79.
- Glatz Ferenc: *Hét tézis az Európai Unióról és a nyelvtanításról. Lingua frankák, regionális lingua frankák, anyanyelvek és a német nyelv*. In: Magyar Tudomány 161. 2001. (az internetes változat alapján: www.matud.iif.hu/01jul/glatz/.html).
- Glück, Helmut: *Es fehlt nicht nur an Geld. Die Schwächen der auswärtigen Kulturpolitik*. In: Frankfurter Allgemeine 14.12.1996. p. 11.
- Halász Gábor/Lannert Judit (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról* 2000. Budapest 2000.

- Kern, Rudolf: *Deutsche Sprache in der Slowakei*. In: Germanistische Mitteilungen 45/46. 1997. p. 155-161.
- Manherz Károly/Kniph Erzsébet/Hajdú Erzsébet/Árkossy Katalin et al.: *Expertise Ungarn*. In: Krumm, Hans-Jürgen [in Zusammenarbeit mit Bundesministerium für Unterricht und kulturelle Angelegenheiten] (Hrsg.): *Sprachen – Brücken über Grenzen. Deutsch als Fremdsprache in Mittel- und Osteuropa*. Dokumentation der Wiener Konferenz 17.-21.2.1998. Wien 1999. p. 153-171.
- Mohr, Annette: *Deutschunterricht und Germanistikstudium in Estland*. In: Helbig, Gerhard/Götze, Lutz/Henrici, Gert/Krumm, Hans-Jürgen (Hrsg.): *Deutsch als Fremdsprache. Ein internationales Handbuch*. 2. Halbband. Berlin/New York 2001 (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; 19.2). p. 1683-1690.
- Paul, Rainer: *Deutschunterricht und Germanistikstudium in Ungarn*. In: Helbig, Gerhard/Götze, Lutz/Henrici, Gert/Krumm, Hans-Jürgen (Hrsg.): *Deutsch als Fremdsprache. Ein internationales Handbuch*. 2. Halbband. Berlin/New York 2001 (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; 19.2). p. 1544-1551.
- Paulston, Christina Bratt: *Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe: An Introduction*. In: Paulston, Christina Bratt/Peckham, Donald (Eds.): *Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe*. Clevedon/Philadelphia/Toronto/Sydney/Johannesburg 1998 (Multilingual Matters; 109). p. 1-17.
- Pfeiffer, Waldemar: *Aktuelle Probleme der Sprachpolitik und des Sprachunterrichts: Beispiel Polen*. In: Gnutzmann, Claus/Königs, Frank G./Pfeiffer, Waldemar (Hrsg.): *Fremdsprachenunterricht im internationalen Vergleich: Perspektive 2000*. Frankfurt a.M. 1992. p. 90-101.
- Scheuringer, Hermann: *Deutsch – alte und neue Lingua Franca in Ostmitteleuropa?* In: Germanistische Mitteilungen Nr. 37. 1993. p. 69-92.
- Sletz, Barbara: *Bemutajuk a Goethe Intézetet*. In: *Modern Nyelvtanítás* 2. 1996. p. 56-61.

MI LEGYEN A MAGYAR NYELVÉSZET SZÉCHENYI-PROGRAMJA?

É. Kiss Katalin

a nyelvtud. dokt., tud. tanácsadó (MTA Nyelvtudományi Intézet) ekiss@nytud.hu

A nyelvtörvény tervezetének vitája során az Országgyűlés Oktatási és Kulturális Bizottságában hangot kapott az a nézet, miszerint a magyar nyelvészetnek ma is ugyanazok lennének a feladatai, mint amelyek ellátására Széchenyi István a Magyar Tudományos Akadémiát 1825-ben megalapította. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében ma elsősorban nem ezeknek a feladatoknak a megoldásán dolgoznak, következésképp nem is magyar nyelvészetet művelnek – az alapító szándékaival ellentétesen. Valóban ez volna a helyzet? Írásommal arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a magyar nyelvet ma másfajta kihívások érik, és másfajta veszélyek fenyegetik, mint a XIX. század elején, s az a hagyomány, melyet a közvélemény egy része a magyar nyelvészettel azonosít, az újfajta kihívásoknak már nem tud megfelelni. Pontosán azok az új, természettudományos módszereket alkalmazó irányzatok járnak el Széchenyi szellemében és a magyar nyelv fennmaradása érdekében, amelyeket egyes vitatkozók a magyar nyelvészetből kizárni igyekeznek.

Ismét nyelvújításra van szükség?

Széchenyi István 1825-ben a Magyar Tudós Társaságot elsősorban a magyar nyelv ápolása, a tudományok és művészetek magyar nyelven való művelése céljából hozta létre. Azt akarta elérni, hogy a magyar nyelv használata ne korlátozódjék a családi életre, a családi körben végzett mindennapi tevékenységre, hanem a nemzeti lét közösségi szinterein: a politikai, tudományos, kulturális, gazdasági életben, a felsőfokú oktatásban is

a magyar legyen a gondolatközlés nyelve. Sürgető feladattá vált a tudományok, a politika, jog, a pénzügyek, a technika szókincsének magyarítása, s ezt az Akadémia a grammatikai kutatások ösztönzésével, egy- és kétnyelvű szótárak kiadásával, az elvi kérdéseket és a gyakorlati problémákat tisztázni hivatott nyelvészeti folyóiratok indításával segítette elő. Megindult a nyelvjárások feltérképezése, a nyelvemlékek kiadása, s a népnyelv és a régi magyar nyelv is a szókincs bővítésének gazdag forrásává vált. Szabályozták a helyesírást, és normák megfogalmazásával, valamint a normákat érvényesítő könyv- és folyóirat-kiadással igyekeztek egységesíteni a köznyelvet. E törekvések azért lehettek olyan sikeresek, mert a XIX. század nyelvészeti korok nyelvtudományának nemzetközileg elfogadott eszközeivel, módszereivel láttak munkához. A XIX. század folyamán sorra készülő akadémiai leíró nyelvtanok, szótárak, nyelvtörténeti munkák a korabeli nemzetközi leíró nyelvészet, lexikográfia és nyelvhasználati kérdéskutatását, megoldásait, módszereit tükrözték.

A kívülállók úgy látják, a magyar nyelv-tudomány most is hasonló feladatok előtt áll, mint a reformkorban. Az új tudományágak szakszókincsé erősen elangolosodott, s a nagy tömegben megjelenő technikai újdon-ságok jó részére sincsenek magyar szavak. A Magyarországon működő vállalatok nagy részének angol neve van, s külső környezeti-ünket is angol nyelvű cégek, feliratok, hirdetések uralják. A közvélemény úgy hiszi, a magyar nyelvészeknek az a feladatuk, hogy e jelenségek ellen fellépjenek. Valójá-

ban azonban a magyar nyelvet nem ez irányból fenyegeti a legnagyobb veszély, s a magyar nyelvészetet nem ez irányból éri a legnagyobb kihívás. Kell küzdeni a szókincs és a külső környezet elangolosodása ellen is, mert az idegen szavak, szövegek áradata rontja az emberek nagy részének közérzetét, s gyakran gátja a megértésnek. Véleményem szerint azonban e küzdelem nem elsősorban a nyelvészek feladata. A nyelvészeknek nincs külön jogosítványuk arra, hogy a városokat, falvakat előzőnlő angol feliratok ellen tiltakozzanak. Erre az állampolgárok önkormányzatai jogosultak, s ha közakaratot fejez ki a fellépésük, bizonyára eredménnyel is fog jární. Egy-egy szaknyelv szókincsének megmagyarosítására pedig elsősorban az adott szakma, tudományág művelői hivatottak, és elsősorban ők is képesek rá.

Az idegen szavak beáramlása önmagában még nem veszélyeztet egy nyelvet. Széchenyi is abban látta az igazi veszélyt, ha a nyelv kiszorul a kommunikáció különféle színtereiről. Ez a veszély ma is fennáll.

A XXI. század kihívása: korlátozatlan természetes nyelven folyó kommunikáció az ember és a számítógép között

Napjainkban zajlik a kommunikáció forradalma; belátható időn belül a hétköznapi élet legtöbb területén, az államigazgatástól az egészségügyig, a kereskedelmi, közlekedési szolgáltatásoktól az oktatásügyig számítógépek közvetítésével fogunk információhoz jutni, számítógépek közvetítésével fogjuk ügyeinket intézni. Számítógépen keresztül intézzük az adónkat, a biztosításunkat, számítógép tartja majd számon az egészségünkkel kapcsolatos információkat, számítógépen tudakoljuk meg a menetrendet és rendelünk repülőjegyet, számítógéppel kérdezzük rá a színház- és hangversenyműsorra, az utazási irodák programjára, számítógépen keresztül rendelünk könyvet és autót, és szakmánkban is számítógépes adatbázisokra támaszko-

dunk. A számítógépek fogják értelmezni írásban vagy élőszóban közölt gondolatainkat, s a beléjük táplált információk alapján ők fognak kérdéseinkre választ fogalmazni. A számítógépek képesek lesznek (sőt jó hatásokkal már ma is képesek) az információt egyik nyelvről a másikra lefordítani, tehát egy *A* nyelven feltett kérdésre egy *B* nyelvű adatbázisból választ keresni, majd ismét *A* nyelven válaszolni. Az Európai Unió határozatait, sokmillió szavas jogi, műszaki, környezetvédelmi, kereskedelmi stb. előírásait számítógépes rendszerek fogják egyidejűleg az Unió valamennyi nyelvére áttenni. A ma használt számítógépek (a fordító rendszereket kivéve) még jórészt előregyártott nyelvi sablonokat használnak az ember-gép, gép-ember kommunikációban, de a jövő a korlátatlan természetes nyelven – írásban és szóban – folyó kommunikációé.

Algoritmizálható-e az emberi nyelvek működése?

Az az igény, hogy a számítógépek értelmezni tudják a természetes nyelvi megnyilatkozásokat, és maguk is képesek legyenek egy-egy nyelven szövegeket létrehozni, az emberi nyelvek mélyebb elemzését, működésük természettudományos egzségtségű leírását, algoritmizálását tette szükségessé. A XX. század második felétől a nemzetközi nyelvtudományban fokozatosan uralkodóvá váltak a nyelvet természettudományos, deduktív módszerekkel vizsgáló irányzatok. A természettudományos jellegű új nyelvészeti paradigmák képesek rá, hogy az emberi nyelvek hangtani, alaktani, mondattani jelenségeit kivételt nem ismerő, formalizálható törvényekre vezessék vissza. (Egy-egy nyelv szókészletének vannak rendhagyó tulajdonságú elemei, de a nyelv törvényei általános érvényűek. Ha látszólag nem teljesül egy-egy nyelvi törvény, akkor egy másikkal lépett interakcióba: az fedte el a hatását. A rendszereszerűtlennek látszó jelenségek esetében

még nem ismertük fel a törvényt.) A természettudományos jellegű nyelvészeti alapkutatásokra épülnek a mai számítógépes beszédértő és beszédlétrehozó rendszerek.

A nyelvek beható elemzése azt is nyilvánvalóvá tette, hogy az emberi nyelvek egységes rendszert alkotnak; ugyanazon struktúrák szövedékei – ha a felszínen más-más mintázatot alkotnak is. Az egy-egy nyelvre irányuló kutatások tehát valamennyi emberi nyelv megismeréséhez közelebb visznek, s így anyanyelvünk kutatásában a más nyelvek kutatása során elért eredményeket is felhasználhatjuk. A nemzeti nyelvtudományok tehát csak tárgyukban nemzetiek; így a magyar nyelvészet is csak annyiban lehet önálló tudomány, amennyiben például a magyar növénytan vagy a magyar földrajz az.

Természetesen a magyar nyelv számunkra, magyar anyanyelvűek számára évezredek hagyományaink és sajátos értékeink hordozója is; akár egy-egy szava is verssorokat, helyzeteket, eseményeket, jellemeket, hangulatokat idézhet fel, érzelmeket válthat ki bennünk. E minőségében azonban a magyar nyelv nem a szorosan vett nyelvészeti, azaz grammatikai kutatások tárgya, hanem a stilisztikáé és az irodalomé.

A hagyományos leíró nyelvészet már nem aktív tudományos paradigma

A laikus közvélemény, sőt, a tudományos közvélemény jelentős része is úgy véli, hogy a magyar nyelv művelésére, a magyar nyelv életünkben betöltött szerepének őrzésére a magyar nyelvészetnek nevezett hagyományos nyelvészeti irányzat hivatott. Ez az irányzat látszik a nemzeti kultúra érdekében tevékenykedni – hiszen ez az irányzat gyűjt és tesz közzé nagy számban magyar nyelvi adatokat, különösképp a népnyelvből és a régiségből; ez az irányzat rendszerezi, kategorizálja újra meg újra a magyar nyelv elemeit; ez az irányzat ad nyelvművelő és helyesírási tanácsokat; ez küzd az idegen sza-

vak, idegenszerű nyelvtani fordulatok ellen. Ez az a nyelvészeti irányzat, melyet a magyar szakos egyetemi hallgatók túlnyomó többsége egyetemi tanulmányai során elsajátít.

Léteznek másfajta magyar nyelvészeti irányzatok is, melyek a magyar nyelv művelését természettudományos módszerekkel, a nemzetközi nyelvészettel kölcsönhatásban, az egzaktáagnak sokkal magasabb szintjén végzik – ezek azonban ma nálunk általános nyelvészetnek minősülnek.

A ma magyar nyelvészetnek tekintett taxonomikus nyelvészeti irány a XIX. században alkalmas volt rá, hogy a Széchenyi megfogalmazta feladatoknak eleget tegyen, a mai kihívásoknak azonban már nem tud megfelelni. A nyelvi tények leltározásától és induktív rendszerezésétől, kategorizálásától már nem várhatunk jelentős új eredményeket. Hogy példákat is említsek, hiába osztályozza a magyar nyelvészet ma esetleg pontosabban a névmásokat, mint egy száz évvel ezelőtti magyar nyelvten, hiába alapul az osztályozás sok száz oldalnyi irodalmi szöveg kicédulázásán – a nyelv működésének mélyebb megértése szempontjából nem az a lényeges, hogy például a kölcsönös és a visszaható névmásokat vagy az általános és a határozatlan névmásokat egy-egy közös kategóriába vagy külön osztályokba soroljuk-e, és hogy hogyan definiáljuk őket. Ahhoz, hogy a nyelvi megnyilatkozások megértését és létrehozását modellálni tudjunk, a névmásokkal kapcsolatban olyan kérdésekre kell választ találnunk, hogy például miből következik az, hogy *A lányokat kifaggattam egymásról* mondat lehetséges, **A lányokról kifaggattam egymást* mondat pedig nem. (A * szimbólum a helytelen mondatok jele a nyelvészetben.) Honnan tudjuk, milyen törvény alapján állapítjuk meg, hogy a *János ismeri őt* mondatban az *őt* nem vonatkozhat Jánosra, a *János ismeri az őt támadó írásokat* mondatban viszont igen? Milyen törvényekből következik, hogy a *Mindenki magával*

vitte valamennyi ingóságát mondat *valamennyi* összetevője kétértelmű (hangsúlyosan ejtve általános névmás, az *összesszínónímája*, hangsúlytalanul ejtve határozatlan névmás, a *néhány* megfelelője), a *Senki sem vitte magával valamennyi ingóságát* mondat *valamennyi* névmása viszont csak *összes* jelentésű általános névmás lehet?

A mondatot alanyra, állítmányra, tárgyra, határozókra, jelzőkre felbontó mondattani elemzés sem vitt az elmúlt száz évben közelebb annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy hogyan, milyen algoritmus szerint kell a szavakat összerakni ahhoz, hogy minden elvileg lehetséges jó magyar mondatot elő tudjunk állítani, rosszat pedig egyet sem. *A Minden gyerek telefonált* és a *Minden gyerek született* egyaránt alany-állítmány szerkezetű mondatok. Vajon milyen törvényt sért az utóbbi? Milyen szórendi szabály az, amely a *Mindenki Marit hívta fel* és a *Mindenki felhívta Marit* mondatot megengedi, a *Mindenki Marit felhívta* mondatot azonban nem? Miből következik a *Marit felhívta mindenki* és a *Marit hívta fel mindenki* mondatok jelentéskülönbsége? Vagy – hogy az egyéb nyelvi szintekről is hozzak példákat – mi tiltja meg, hogy kitegyük a *-k* többes számú birtokos toldalékot *A fiúk könyveit elveszték* mondat *könyveit* elemén, és mi oldja fel ezt a tilalmat *A fiúknak a könyveik veszték el* esetében? E jelenségek némelyikére a hagyományos, taxonomikus nyelvészet is felfigyelt, azonban nem volt rá képes – és eszközei korlátozottságánál fogva nem is lehet képes rá, hogy a nyelvi jelenségek felszíni sokféleségét egy formalizálható komplex rendszerre vezesse vissza. Erre csak a nyelvet deduktív, természettudományos, kísérletező-modellalkotó módszerrel vizsgáló irányzatok képesek.

A deduktív, kísérletező nyelvészet

A nyelvi kísérletezés hasonlít a fizikai, kémiai kísérletezéshez. Lényege, hogy valamely

megfigyelt jelenség magyarázatára olyan hipotézist állítunk fel, melyből az adott jelenség levezethető. Majd a jelenségek szélesebb körén is megvizsgáljuk, hogy azok a predikciók, melyek hipotézisünkől adódnak, teljesülnek-e. Ha nem, akkor a hipotézis módosításra, pontosításra szorul. Íme egy nagyon leegyszerűsített példa. Tegyük fel, hogy arra vagyunk kíváncsiak, mikor vonatkozhat egy személyes névmás és egy személynév azonos megnevezettre, és mikor nem, azaz, a *János ismeri őt* és a *János azt hiszi, hogy Péter ismeri őt* mondatok közül miért csak az utóbbiban utalhat az *őt* Jánosra. Az első hipotézisünk az lehetne, hogy a név és a személyes névmás akkor vonatkozhat azonos megnevezettre, ha különböző tagmondatban található. A hipotézis ellenőrzése során bizonyára felfigyelnénk rá, hogy *Jánosnak elég az ő baja* típusú példák esetében nem teljesül a hipotézisből adódó predikció: e mondatban a név és a névmás tagmondattársak, így teóriánk – helytelenül – kizárná, hogy azonos megnevezettre vonatkozhatnak. Következő kísérleti lépésként azt a javított hipotézist ellenőriznénk, hogy igaz-e, hogy egy név és egy személyes névmás akkor nem utalhat azonos személyre, ha ugyanazon predikátum vonzatait képviselik. Módosított hipotézisünk az *Ő azt hiszi, hogy Péter ismeri Jánost* típusú mondatok esetében mondana csődöt. Az ilyen mondatokban sem vonatkozhat a név és a személyes névmás azonos megnevezettre, pedig nincsenek azonos tagmondatban, és nem is azonos ige vonzatai. Azi is meg kell tehát vizsgálnunk, befolyásolja-e az értelmezést a névmás és a név sorrendje és/vagy szerkezeti hierarchiája – és így tovább, míg csak teóriánk következményei nem fedik teljes mértékben a tapasztalt nyelvi tényeket.

A nyelv működését algoritmizálni képes deduktív, modellalkotó-kísérletező magyar nyelvészeti kutatások több évtizede folynak nálunk is – elsősorban az MTA Nyelvtudo-

mányi Intézetében. E kutatások eredményeiről tanulmányok százai, könyvek tucatjai tanúskodnak. A közvélemény és a tudományos közélet egy része azonban legfeljebb strukturális vagy generatív általános nyelvésztként vesz róluk tudomást. Ismertségük és megbecsültségük, hatásuk és idézettségük nagyobb a nemzetközi nyelvtudományban, mint itthon. A magyar szakos egyetemi hallgatók diákköri dolgozatai, konferenciaelőadásai, disszertációi alapján arra következtethetünk, hogy a mai magyar szakosok túlnyomó többsége – a doktorandusokat is beleértve – nem sajátítja el a magyar nyelv formális leírásának módszertanát, terminológiáját, valamint felhalmozott ismeretanyagát. Ennek hiányában az egyetemről kikerülő magyar nyelvészek épp úgy nem képesek az úgynevezett strukturális vagy generatív magyar nyelvészeti szakirodalom megértésére, a magyarra is érvényes nemzetközi tudományos eredmények megismerésére, a nemzetközi folyóiratok olvasására, ahogy egy newtoni mechanikán nevelkedett fizikus sem volna képes a kvantummechanikai szakirodalom követésére. Ez a tény azzal a következménnyel is jár, hogy a magyar nyelvvel formális keretben foglalkozó, „általános” nyelvésznek nevezett doktorandusok, kutatók úgy érzik, munkájuk olyan korlátozott körben kelt csak visszhangot idehaza, hogy műveiket nem is érdemes magyarul közzétenni. E területen újabban már a magyar nyelvészeti tárgyú doktori disszertáció-

kat is gyakran angolul írják, hiszen nemzetközi olvasóközönségük, visszhangjuk jóval nagyobb, mint az itthoni – tehát lassan azokhoz az állapotokhoz térünk vissza a felsőoktatásban, amelyeken Széchenyi változtatni akart...

Perspektívák

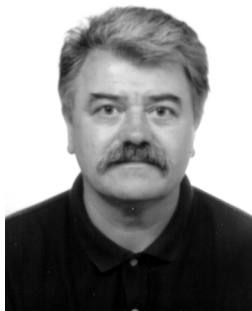
Ha a magyar nyelvészet előtt álló feladatok megoldását továbbra is a hagyományos, taxonimikus magyar nyelvészettől várjuk, akkor egy-két évtized múlva az a helyzet is előállhat, hogy Magyarországon a magyar állampolgárok még a magyar hatóságokkal, például adóhivatallal, földhivatallal, egészségbiztosítóval stb. kapcsolatos ügyeiket sem fogják tudni magyarul intézni. Előre látható, hogy az efféle ügyek nagy részét számítógépekkel folytatott párbeszéd útján intézzük majd, természetes nyelvi kommunikációra képes programok segítségével. Ha a magyar nyelv leírásában megrekedünk a jelenségek osztályozásánál, az osztályok definiálásánál, akkor angol nyelvet használó számítógépes rendszereket lesznek kénytelenek majd nálunk is alkalmazni. Meggyőződésem szerint a Magyar Tudományos Akadémiának ma azt a fajta nemzeti nyelvtudományt kell szorgalmaznia, mely hozzájárulhat ahhoz, hogy a magyar a következő századfordulóra se degradálódjék csupán a családi érintkezés nyelvévé; hogy az Egyesült Európának magyarul megszólalva is teljes értékű állampolgárai lehessünk.

Az MTA új levelező tagjai

Folytatjuk az Akadémia új levelező tagjainak szeptemberi számunkban elkezdett bemutatását, illetve a szerkesztőség következő három kérdésére adott válaszok közlését:

- Milyen körülmények játszottak szerepet pályaválasztásukban, és befolyásolták későbbi életútjukat?*
- Vannak-e kapcsolódásaik messzebb álló tudományterületekkel?*
- Milyen terveik vannak további tudományos munkásságuk tekintetében?*

Ezúttal Csörgő Sándor, Faigel Gyula, Kara György, Kosztolányi György, Mészáros Rezső, Schmidt János, Szabó Miklós és Závodszy Péter válaszait közöljük.

CSÖRGŐ SÁNDOR

1947-ben, Egerfarmoson született. A Szegedi Tudományegyetem Bolyai Intézetének Sztochasztikai Tanszékén tanszékvezető egyetemi tanár.

• Külföldi pályatársaink gyakran faggatnak bennünket a magyar matematika titkáról, arról, hogy ez a kicsi ország miként lehet egyfajta matematikai nagyhatalom, és adhat a világnak aránytalanul sok kiemelkedő matematikust. A jelenséget legtöbbször a matematikai tehetséggondozás hosszú időre visszanyúló magyarországi hagyományával magyarázza, nevezetesen a 108 éves Középiskolai Matematikai Lapok állandóan folyó feladatmegoldó versenyével, az általános és középiskolai versenyrendszerrel, a versenyeken feltűnő tehetségek speciális gimnáziumi osztályokban történő képzésével, majd egyetemi matematikaoktatásunk mindezek eredményeül adódó hagyományos kiválóságával. Ehhez tehető még a tudós önmagában nehezen magyarázható, de szintén hagyományos társadalmi megbecsültsége, és persze ezzel kombinálva az a körülmény, hogy a vasfüggöny jó harmincéves bezártságában politikamentes, nemzetközi természetű pályafutásra hovatovább csak a nemzeti tizenegy csatáraként vagy számottevő matematikusként volt lehetőség; nyugati kollégáink számára természetesen nehezen hihető, hogy az egyetlen televízió-csatornán egy ország figyelte

odaadó szurkolói lelkesedéssel a Lovász-Pósa meccset.

Amennyiben magamra is vonatkoztathatom a kérdést – már persze a „kiemelkedő” jelző megfelelő redukciójával – akkor a szabályt erősítő kivételek egyikeként vagyok kénytelen bemutatkozni, minthogy az egyetem előtt engem elkerült az ilyenfajta kiválóságú magyar matematikaoktatás. Egerfarmos Heves megye délkeleti részén van, ahová a hegyek már csak messziről látszanak; az ottani, részben osztatlan általános iskolába jártam, ahol két osztály volt egy tanteremben. Részben nyilván saját hibából, de egeri gimnáziumi éveim alatt nem találtam rá a fenti értelemben vett matematikára. Feltehetően a hrucscsovi politika rovására – ami egyébként legtöbbször nem zavart, hiszen kapálni már otthonról kiválóan tudtunk –, egy később fontossá lett dolgot szorgalmasan és élvezettel csináltam ezekben az években: egy tanárral történt összeütközés kellemetlen helyzetéből dacosan kiindulva, önerőből megtanultam angolul. Minden tárgyban jeles tanuló és eléggé érdeklődő voltam, végül egyfajta sorozatos kizárás eredményeként matematika-fizika tanárszakra jelentkeztem és nyertem felvételt a Szegedi Tudományegyetemre. Azt már Szegeden tudtam meg, hogy matematikus szak is van (1965-ben már harmadszorra indult), kollégiumi szobatársaimtól itt hallottam először a Középiskolai Matematikai Lapokról is.

Csak pár elemi iskolai osztályt végzett szüleim nagy intelligenciával és önfeladózással támogatták, hogy egyetemre menjek, annak ellenére, hogy parasztcsaládból indulva én csak az ötödik egyetemista voltam a faluból, és az első három egyike éppen a nálam tizenöt évvel idősebb bátyám, Csörgő Miklós volt. Ő még a paraszti tehetségmentő akció keretében került ösztöndíjasként nyolcosztályos gimnáziumba 1944-ben, és közgazdász végzettséggel 1956-ban Kanadába „disszidált”, ott lett belőle némi késéssel

matematikus; 1995 óta az MTA külső tagja. Pályája természetes inspiráció volt, persze meglehetősen távoli az akkori világban. A bátyám tette lehetővé, hogy a világból valamennyit megláthassak, 1965 nyarán meglepetésre kiengedtek öt hétre Angliába.

Az egyetem valódi reveláció volt. Rédei László, Kalmár László, Csákány Béla, Tandori Károly és Szőkefalvi-Nagy Béla előadásai az első három évben teljesen lenyűgöztek, és arra a merész gondolatra vittek, hogy megpróbáljak olyan lenni, mint ők: kutató matematikus. Elsőként Kalmár professzor figyelt fel rám, ő intézte el, hogy három félév után átkerülhettem a matematikus szakra. Utólagos megítélésem szerint, tekintve a szegedi adottságokat, rendes körülmények között az analízis valamelyik területén kellett volna kikötnöm. Azonban még 1965 októbere sem múlt el, amikortól kezdve bizonyos belügyi szervek, amelyeknek a III római számmal ellátott osztályneveiről csak az utóbbi években szereztem tudomást, találkozókra kezdtek citálni: azzal vádoltak, hogy angol kém vagyok, és változatos eszközökkel azzal sa nyargattak, hogy csak egy módon bizonyíthatom, hogy mégsem. Egy kikényszerített spicliség rémképével szemben a „kutató matematikus” álma bennem hovatovább morális kategóriává emelkedett, a matematika egyfajta mentsvárammá kezdett válni. Minthogy a kutatói pálya lényegében egyetlen akkori lehetőségének – hogy majd a saját egyetemem ott tart végzés után – esélyt nem adhattam, egy, a bátyám által levélben felvetett probléma kapcsán valószínűség-számítással kezdtem foglalkozni. Pragmatikusan az MTA SZTAKI megfelelő osztályát néztem ki magamnak, ahol még tudományközeli maradhatnék, és ahová talán nem jönnének utánam. A választott tárggyal szerencsém lett, a sztochasztikát a Bolyai Intézetben kutatóként senki sem művelte, úgyhogy ötödév elején mentorom, Tandori professzor támogatásával Szőkefalvi-Nagy

professzor gyakornoki állást ajánlott fel tanszékén. Az irányomban akkor már jó éve pihenő szervek újra mozgásba lendültek a háttérben, mígnem undorító játékaiknak a felszínen is látható fodrozódását Csákány professzor tiszteletreméltó bátorsággal leállította. Majd két év után ugyanakkor még egy kellemetes személyes találkozást elengedhetetlennek tartottak velem 1970 júniusában, amikor is annak feltételeként, hogy „gyakornokságom elé ne támasszanak akadályt”, aláírtam az azt tudomásul vevő gépelt nyilatkozatot, miszerint „a belügyi szervek működéséről birtokomba jutott állami titkok bárkivel történő megosztása esetén öt év börtönnel sújtanak”.

Egyetemi pályafutásom ezt követően már egészen normálisan alakult, amibe még egy meghatározó erejű aspirantúra is beleért Kijevben, a sztochasztika (és az ukrán ellenállás) egyik legnagyobb alakja, A. V. Szkorohod vezetésével. 1979-től már nyugatra is engedtek, de az 1989-et követő, majd tízéves Michigan egyetemi professzorkodásom után is úgy látom, hogy igen szerencsésnek mondható tudományos pályámnak végül is két pillére van: a Bolyai Intézet és a magyar sztochasztikus iskola.

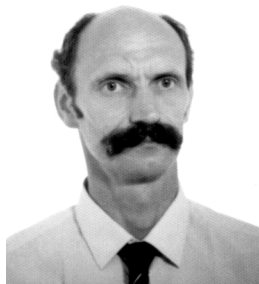
- Eddigi munkásságom legnagyobb része a valószínűség-elmélet és a matematikai statisztika határeloszlásait kutatja. Ennek közel fele esik a nagymintás statisztika módszereinek körébe, és így számos nem matematikai tudományterülettel kerültem kapcsolatba. Azonban annak ellenére, hogy még a tisztán valószínűségelméleti munkáimban is szeretem, ha valami életből jött motivációt az absztrakt formalizmus mögé képzelhetek, ezek a kapcsolatok felszínesek maradtak.

- Más irányú munkáim mellett tizenkettedik éve dolgozom egy monográfián, amely a valószínűség-számítás egyik legrégibbi problémájának, az úgynevezett szentpétervári paradoxonnak feloldásáról szól. Az erre vezető kérdést Nicolaus Bernoulli vetet-

te fel 1713-ban: Ha Péter 2 vagy 4, vagy 8, vagy 16, vagy 32, ... dukátot ad Pálnak aszerint, hogy egy szabályos pénzérmét dobálva elsőre vagy másodikra, vagy harmadikra, vagy negyedikre, vagy ötödikre, ... jön ki a fej először, akkor mennyit kell ezért Pálnak fizetnie, hogy a játék egyenlő és igazságos legyen? Játéztársra várhatóan végtelen nagy nyeresége miatt Péter akármilyen nagy összeget is kevesellhet, azonban „még egy féleszű Pál is örömmel adná el a játékhoz való jogát negyven dukátért”, ahogy ezt Bernoulli írta. Unokatestvére, Daniel Bernoulli 1738-ban megjelent munkája nyomán a kérdés, az aszimmetrikus kockázatvállalás tanpéldájaként az utilitárius közgazdaság-elmélet kialakulására vezetett. Befejezendő könyvem ezzel szemben azt fogja bizonyí-

tani, hogy szentpétervári játékok elég hosszú sorozatai értelmesen játszhatók tiszta, névszerinti tétekekkel úgy, hogy egyenlőség ugyan nincs, de igazság még lehet.

Több más területen is szeretném eddigi kutatómunkámat folytatni, munkatársaimmal és esetleges újabb tanítványokkal együtt, vagy őket egyéni munkára motiválva. Ugyanakkor, mint minden matematikusnak, nekem is van egy-két nagyon nehéz kedvenc problémám eldugva, amelyekkel vissza-visszatéőren foglalkozom remény és kétely között ingadozva, esetenként sok-sok év óta. Az öregkor felé haladva gond nélkül szeretnék még ezek némelyikének újra nekimenni, a dolog természetéből következően vállalva azt a kockázatot, hogy nagy eséllyel semmi se jön ki; se fej, se írás.

FAIGEL GYULA

1954-ben született, Ormosbányán. Az MTA Szilárdtest-fizikai és Optikai Kutatóintézetnek tudományos tanácsadója.

• Már kora gyerekkoromtól érdekelték a különböző kísérletek. Kb. második általános iskolás koromban raktam össze első detektoros rádiómat, majd ötödik osztály körül a kémiai kísérletek érdekelték jobban. Mindig rakétahajtóművet tervezgettem, néhányszor sikerült is „felrobbanom”. Nem tudom, hogyan terelődött az érdeklődésem ilyen irányba. Szüleim egyike sem volt kutató, fizikával sem foglalkoztak. Az biztosan segített, hogy hagytak szabadon kísérletezni,

és minden rossz elektromos berendezést nekem adtak javításra, vagy egyéb felhasználásra. Ezek szétszereléséből és javításából sokat tanultam. A gimnázium elején még nem tudtam, hogy a fizikát, vagy a kémiát szeretem-e jobban. Aztán a gimnázium alatt egyértelművé vált számomra, hogy a természet „végső működésére”, legalapvetőbb szabályaira vagyok kíváncsi. Ekkor barkácsolási hajlamomat a gitárokon és erősítőkön éltem ki. Tanáraim és szüleim egyaránt valamilyen gyakorlati szakmát ajánlottak, mint pl. vegyész vagy programozó matematikus, de végül tiszteletben tartották döntésemet, hogy fizikus szeretnék lenni. Az egyetem alatt nem volt se lehetőségem, se időm kísérletezni. A következő fontos pont a diplomamunka volt. Ezt az MTA KFKI-SZFKI-ban készítettem, Vincze Imre vezetésével. Itt tanultam meg keményen dolgozni, és kritikusan szemlélni mások munkáját. Az egyetemi doktori munkásságomat is az SZFKI-ban végeztem, ismét kiélhettem építő hajlamom, mert egy új röntgen mérést (EXAFS) kellett összeállítani. Röviddel ezután Zawadowski Alfréd professzor úr ajánlásával a

Brookhaven National Laboratoryban töltöttem két évet, ahol szinkrotron-sugárzás nukleáris Bragg-szórását valósítottuk meg. Ez annyira megkapott, hogy azóta is visszavisszatérek hozzá. Hazaérkezésem után építettük fel Oszlányi Gáborral az azóta is egyre bővülő röntgen laboratóriumot. Ma már nyolcan vagyunk, és a művelt témák köre is bővült. Nukleációval, fullerénekkal, röntgenholográfiával, nukleáris szórással és még más témákkal is foglalkozunk.

- Igen, vannak. Bár szeretném, ha több lenne. Jelenleg egy olyan kérdéssel foglalkozunk, amit a biológusok vetettek fel: mi az a legkisebb egyedi részecske, amelyről még atomi felbontású képet alkothatunk. Ha sikerül ezt elméletileg megbecsülni, akkor a következő lépés annak megadása, hogy hogyan tudunk egy ilyen képet kapni a gyakorlatban. E probléma jelentősége igen nagy, hiszen így lehetővé válna vírusok és más, nem kristályosítható szerves anyagok, molekulák szerkezetének meghatározása. Természetesen a szervetlen anyagok körében is igen sok új eredmény, ismeret származna egy ilyen módszerekből.

- Általánosságban: szeretnék minél több érdekes kísérletet összeállítani, és ezekkel olyan méréseket végezni, amelyek alapján

a természet törvényeit mélyebben, pontosabban megérthetjük. Ehhez szeretnék egy olyan, jó munkatársakból álló csoportot, mint amilyenben most is vagyok. A közeljövő konkrét tervei az atomi felbontású holográfia területén: kifejleszteni a párhuzamos detektálást, és ezzel a hazai laboratóriumi méréseket versenyképesé tenni a szinkrotronokkal folytatott kísérletekkel. Felhasználni az atommagokból jövő gammasugárzást hologramok készítésére, és ezzel vizsgálni a szilárd testekben létrejövő mágneses vagy egyéb rendeződést. A holográfián kívül a véges kis objektumok röntgensugárzással való leképzése általánosságban is foglalkoztat. Ezzel kapcsolatban három kérdésre keresünk választ: 1. Hogyan viselkedik egy néhány ezer atomból álló részecske nagyon intenzív és rövid röntgenimpulzus hatása alatt? 2. Mi a feltétele annak, hogy egy ilyen impulzus után elégséges szórt foton gyűjtünk ahhoz, hogy a szórásképből meghatározható legyen az atomi szerkezet? 3. Hogyan valószínűsíthetjük meg a gyakorlatban egy ilyen mérést? Mindkét témához kapcsolódik a szórásképek kiértékelésével foglalkozó munkám. Szeretném alkalmazni az úgynevezett hibacsökkentő és maximum entrópia algoritmusokat a fenti mérések analizálására.

KARA GYÖRGY

Budapesten született, 1935-ben. Az ELTE professzora, a Belső-ázsiai Tanszék, az MTA Altajisztikai Tanszéki Kutatócsoport és a Kínai és Kelet-ázsiai Tanszék vezetője.

- A mongol világ, Belső-Ázsia és tágabb környéke nyelveit és műveltségeit kutatom, ahová az írásként révén jutottam. Még iskoláim előtt ellestem az írás-olvasás tudományát, ami baj volt, egyik oka annak, hogy az elemi népiskola első osztályában megbuktam. Néhány évvel később titkosírást szerkesztettem magamnak, amelyre a székely rovásoknak is volt hatásuk. Sok-könyvű sütömester öregapám egy világtalaszában minden akkori ország neve szerepelt eredeti nyelven és írással. Abban láttam először kínai, mongol és arab jeleket, görög és cirill betűt. 1944-ben kezembe került egy magyar kiadású, kárpátaljai ukrán ábécéskönyv. Később egy magyar

zsidó imakönyvecske jiddisül, héberül s magyar átírással. Középiskolás koromban igen csak bibliás ember voltam, s azt hittem, ha kapok egy kínai bibliát s valamilyen szótárt hozzá, hát biztos el tudom olvasni. A Széchenyi Könyvtárnak volt kínai Bibliája, meg orosz-kínai kéziszótára. Egy órába tellett, míg rájöttem, hogy fejjel lefelé tartom a könyvet, melynek lapjai, amint függőleges sorai is, jobbról balra sorakoztak. Akkor már kőnnyekben ment; jó pár írásjegyet sikerült „megfejtennem”. A gimnáziumhoz közeli Széchenyiben tanultam meg a tibeti írást is, Csoma Sándor könyveiből. Az egyetemen Csongor tanár úr vezetett Ligeti Lajos akadémikushoz, aki dicsérte kínai igyekezetem, de hozzátette, hogy mongolt is kell tanulnom (az volt a fő szakja), s kérdéseimre, hogy milyen az, kezembe nyomott egy nyelvkönyvet. Kinyitottam a szójegyzékét, s rábukantam a sereg és bátor szavunk mongol testvéreire, kettőre abból a százból, amelyek a mongol s a magyar nyelv (és műveltség) közös török örökségéből valók. Orientalista „inaséveimben” aztán tanultam kínai, török és belső-ázsiai filológiát, de legtöbbet mongolt és tucatnyi írásrendszert, amellyel Dzsingisz-kán előtt és óta mongol vagy mongollal rokon nyelveket írtak. Az írások titkai, köztük

a máig sem egészen megfejtett kitaj írásoké, azóta is kísértének. Időközben az egyik élő mongol nyelv családi nyelvemmé vált, a régi belső-ázsiai török és a kelet-szibériai tunguz kedves kenyeremmé.

- A társadalomtudományokon – mint a nyelv, a népköltést is felölelő irodalom és a történelem – túl nincsen sűrű kapcsolatom, bár időről időre szükségem van a földrajz, a növénytan, az állattan, a csillagászat és más természettudományok segítségére.

- Folytatom a középkori ujjur-török emlékek, főképp kínai vagy tibeti kapcsolattal buddhista írások kutatását a berlini Peter Zieme úr társaságában; hamarosan illik befejeznem a Pétervárothoz kötött, ugyancsak középkori, mongol kézirat- és ősnymtatványtöredékek új kiadását, a mongol pásztorok könyveiről (a múlt században, Moszkvában) kiadott orosz könyvem amerikai megjelenésének gondozását. Vannak Ligeti Lajostól örökölt adósságaim, ilyen az ómandzsudzsucsi nyelvről és írásáról írt munkájának befejezése, az arab Raszulida Szótár mongol részének megfejtéséről szóló fontos cikkének közzététele és – sok más mellett – a közép-mongol szókincs feltárása, és további fejtérés a kitajok írásai és nyelve ügyében, amíg időből s erőből futja.

KOSZTOLÁNYI GYÖRGY

1942-ben, Szekszárdon született. Jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Orvosi Genetikai és Gyermekejlődéstani Intézetének tanárszékvezető egyetemi tanára.

- Pályaválasztásomban bizonyára meghatározó szerepet játszott, hogy édesapám orvos volt, noha tizenévesen jobban vonzódtam a fizikai-műszaki területek felé, ráadásul ezekben az években intenzíven sportoltam (rövidtávfutásban országos bajnokságot is nyertem), s így a sport/testnevelési karrier is csábított. Végül mégiscsak a Pécsi Orvostudományi Egyetemre felvételiztem, amiben a szilárd erkölcsi alapot adó, de ugyanakkor teljesen szabadszellemeű családi háttér semmiféle pressziót nem fejtett ki. E döntésben alig volt tudatos elem, így a húszas éveim első felében szembe kerültem azzal a kérdéssel, hogy vajon rátaláltam-e a nekem legin-

kább megfelelő pályára (kételyeimben a régészet bukkant fel többnyire alternatívaként). De aztán jöttek azok az élmények – egy-egy oktatóm kiválósága, majd maga a szakma, az orvostudomány csodálata, szépsége –, amelyek hatására egyre ritkábban vetődtek fel kételyek. Visszagondolva erre az időszakra úgy látom, hogy a látszólag nem tudatos döntésben a szülői neveltetés mégiscsak meghatározó volt. Később is tapasztaltam, hogy az ember életét többnyire nem tudatos, esetleg apró napi döntések viszik ebbe vagy abba az irányba, s a visszafordíthatatlan eltévelyedéstől az véd meg, ha ezeket az apró döntéseket időtálló értékekre épülő alap orientálja. Ezek az apró döntések talán fontosabbak – mert mindennapos kényszerek –, mint az embert élete során néhányszor érő sorsfordító nagy döntések.

Akkoriban ilyen aprónak tűnő, de a későbbiek tekintve mégis lényeges döntéssel választottam – több lehetőség közül – a Kőrönczani Intézetet tudományos diákköri munkára. Voltaképpen Jobst Kázmért választottam, volt gyakorlatvezetőm, ami el is döntötte sorsomat. Mellette nemcsak a tudományos kutatómunka nagyszerűségére, élvezhetőségére lehetett rálátni, időtálló értékrendet tanulni, hanem emberi, baráti kapcsolatrendszerén keresztül olyan egyéniségekkel kapcsolatba kerülni, akik későbbi szakmai pályámat alakították. Közvetlen környezetében ott volt Kellermayer Miklós, általa bepillantottam az alapkutató közvetlen műhelymunkájába. Rendszeres vendég volt az intézetben Jobst Kázmér volt munkatársa, barátja, Kádas István, akihez ily módon kerültem friss diplomával patológusként, s akitől szakmai alaposítást, igényességet, humánusot tanulhattam. Jobst Kázmér köréhez tartozott volt munkatársa, Méhes Károly is, aki – amikor 5 év után a Pécsi Gyermekklinikára kerültem – a genetika felé fordította érdeklődésemet. Méhes Károly röviddel ezt követően elhagyta Pécsset, de 15

év múlva visszatért, s a Gyermekklinika igazgatójaként főnököm lett. Az élet nagy ajándékának tartom, hogy közvetlen közelségben jelent meg előttem egy olyan személyiség, akinek egyénisége és életpályája irányt mutatott számomra mind szakmailag, mind emberileg.

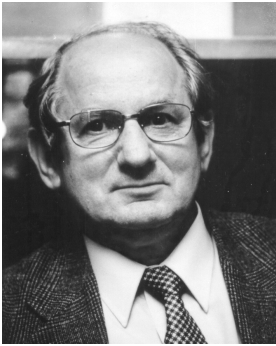
- Némi töprengést okozott ennek a kérdésnek a megválaszolása. Ha a kapcsolódást aktív, elmélyült „belemerítkezésnek” fogom fel, akkor semmiféle távoli tudományterülettel nincs kapcsolat. Ha a kívülről megnyilvánuló érdeklődésnek, rácsodálkozásnak, akkor is jóval kevesebb és lazább, mint szeretném, és sajnos egyre kevesebb és lazább. Húszas-harmincas éveimben sok filozófiai könyvet vettem (van ebben a korban vásárolt zene-, filmtudományi, sőt matematikai és fizikai mű is), de ezeket jó pár éve alig vettem elő. Ezt a módszert követve (hogyan ti. milyen könyvet vásárolok más tudományterületről): az utóbbi 15 évben néhány agrártudományi és aerodinamikai munka került a könyvespolcomra, de ez az érdeklődés már voltaképpen sokkal inkább hobbi.

- Ha valaki genetikával foglalkozik, nem nehéz tudományos tevékenységre vonatkozó terveket szöni. A biotechnológiai fejlődés olyan eszközt adott a kutató számára, hogy csaknem kimeríthetetlen lehetőségek nyíltak meg előtte. Rövid idő alatt, viszonylag kis ráfordítással hajszálpontos adatok nyerhetők az emberi örökítő anyag, a genom szerkezetének részleteiről. Nagyon keveset tudunk viszont arról, hogy az egyes elváltozások mit okoznak a fenotípusban – okoznak-e egyáltalán rendellenességet vagy csupán polimorfizmusok –, ill. ha okoznak, akkor milyen folyamatok során jön az létre. E nélkül pedig nem tudjuk ezeket gyógyítani, megelőzni. Véleményem szerint felerősödött az igény arra, hogy a genomra vonatkozó adatokat tudományos igénnyel folytatott, ugyancsak hajszálpontos fenotípus-elemzéssel vessük egybe. Tudományos tevé-

kenységemben ezt az alapgondolatot szeretném konkrét eredményekkel megtölteni, elsősorban a korai gyermekkor történéseinek elemzésével.

Az előző gondolathoz kapcsolódik tudomáspolitikai, közéleti munkatervem is. A biotechnológiai fejlődés azt is eredményezte, hogy aránytalanság alakult ki a genom részleteinek megismerése és az eredmények orvosi, etikai, jogi értelmezése közt. Nem tudunk egyelőre mit kezdeni a gene-

tika prediktív jellegével, azzal, hogy a feltárt adatok előre jelzik az egyén, sőt az utód majdani betegségeit, egyediségét, s különösen nem azzal a lehetőséggel, hogy az ember bele is tud avatkozni a genetikai programba. Meg kell fogalmazni tehát azokat a szabályzókat, amelyek révén a társadalom megvédelheti önmagát a lehetőségek helytelen irányú felhasználásától. Ehhez igen alapos és körültekintő tudományközi egyeztető, tudomány-szervezési, oktatói munkára van szükség.

MÉSZÁROS REZSŐ

1934-ben, Budapesten született. A Szegedi Tudományegyetem rektora.

- A földrajz iránti érdeklődésemet szüleim ébresztették fel bennem azzal, hogy általános iskolás koromban szinte minden karácsonyra, névnapra, születésnapra útleírást kaptam. Kora ifjúságomat így Kittenberger Kálmán, Molnár Gábor, Hanzelka és Zsigmond kalandjai töltötték ki, sőt a sarkkutató Amundsen története úgy „megfertőzött”, hogy elhatároztam, sarkkutató leszek, és felkészülésként rendszeresen megfürödtem a hóban makói kis házunk kertjében.

A földrajz iránti hajlamomat tovább erősítette középiskolai tanárom, Bábonyi Tóth István, akinek hatására végül is jelentkeztem a Szegedi Tudományegyetem földrajz-biológia szakára. Viszonylag későn, egyetemi

tanulmányaim vége felé érintett meg a kutatás varázsa, elsősorban Krajkó Gyula körzetkutatása révén, de kutatói pályám alakulására a legnagyobb hatással az volt, hogy Enyedi György aspiránsa lehettem. Ő alapozta meg azt a szemléletet és gondolkodásmódot, amely máig is elkísér.

- A második kérdésre a választ egy kis kitéréssel szeretném kezdeni. A társadalomföldrajz gyűjtőfogalom, sok ágazatot, irányzatot, témakört foglal magába. Ezáltal természetesen számos más tudományterülettel van kapcsolódási pontja. Peter Hagget, a földrajztudomány egyik nagy teoretikusa azt állítja, hogy a földrajz olyannyira függ más tudományterületekből származó koncepcióktól, technikáktól, hogy ezek jelölik ki azt az utat, amely kifejezi a kölcsönhatást a földrajz és más tudományterületek között. Ezen a megállapításon persze jól el lehet vitatkozni, de az kétségtelen, hogy az interdiszciplinaritás erősödése a földrajz társtudományi kapcsolatrendszerét is erősítette. A társadalomföldrajzot tekintve kézenfekvő a kapcsolat a szociológiával, a történelemtudománnyal, de pl. a térelméletek művelése komoly matematikai és geometriai tudást is szükségessé tesz a geográfus számára. A földrajzi információs rendszerek, amelyeket egyre gyakrabban alkalmaznak a társadalomföldrajzban is, informatikai ismereteket igényelnek. A messzebb álló tudományterületek közül én a néprajztudománnyal kerül-

tem közelebbi kapcsolatba. Faluföldrajzi vizsgálataim során ugyanis szerettem volna alaposabban megismerni a falusi ember élet-szemléletét, történelemtudatát, életvitelét.

- Számomra a földrajzi világ az emberi tevékenységek és a természeti jelenségek olyan összessége, amelyek egymásra hatásából különféle, időben változó térbeli eloszlások alakulnak ki. A földrajzi vizsgálat célja nem más, mint ezen eloszlások belső szerkezetének és hatásmechanizmusának feltárása, értelmezése. Általánosabb értelemben a cél valójában az emberi tevékenységek és a ter-

mészeti környezet egyensúlyállapotainak megismerése, rendszerbe foglalása, hasznosíthatóvá tétele. Vagyis a földrajz igyekszik újabb és újabb megközelítésekkel alkalmasnak mutatkozni a változások térbeli összefüggéseinek elemzésére. Ezért a földrajz kutatójának is szembe kell néznie az újabb és újabb kihívásokkal. Kutatói terveim fő vonalát tulajdonképpen ezen kihívások felismerésére és bemutatására való törekvés jellemzi. De a nagy tervem az, hogy könyvet írok a társadalomföldrajz aktuális alapkérdéseiről.

SCHMIDT JÁNOS

Feketeerdőn született, 1935-ben. Jelenleg a Nyugat-Magyarországi Egyetem Mezőgazdaság-tudományi Karának (Mosonmagyaróvár) egyetemi tanára.

- A biológia már korán, középiskolás éveimben megérintett. Úgy gondolom, ezt az is segítette, hogy családomban (nagyapám, apám, három testvérem) mindenki az erdőhöz kötődött, erdész vagy erdőmérnök volt. Minden érdekelt, ami a természettel kapcsolatban állt. Vonzott a madárvilág, a vizek világa (a Duna mellett nőtem fel). Az már tudatosodott bennem, hogy jövődő munkám bizonyosan a biológiával lesz kapcsolatos, de konkrét elképzelésem még nem volt. A pályaválasztás nagy dilemma volt számomra, végül „hűtlen” lettem a csalá-

di hagyományokhoz, nem az erdész, hanem az agrár pályát választottam, s Gödöllőn, az Agrártudományi Egyetemen folytattam tanulmányaimat. Pályaválasztásomat ma sem tudom igazán indokolni. Talán a fiatal-ságnak az a törekvése vezetett, mely mindig valami mást, újat szeretne a hagyományos, kítaposott út helyett. Döntésemet mindmáig nem bántam meg. Ebben nagy szerepe volt annak a kiváló professzori karnak, amely akkor, az 50-es évek végén Gödöllőn az agrármérnöki pályára felkészítő legfontosabb tanszékek élén állt. Kuthy Sándor professzor biokémiai, Juhász Balázs professzor állatételtani, Horn Artúr professzor genetikai, Baintner Károly professzor takarmányozástani előadásai élményszámba menőek, szemléletformálóak voltak, maradandó nyomokat hagytak sokunkban. Jórészt ezeknek az élményeknek a hatására kapcsolódtam be a Takarmányozástani Tanszéken, Baintner professzor vezetésével működő tudományos diákkör tevékenységébe. Ő azt javasolta, hogy foglalkozzak a kérődzők fehérjeellátásának egy akkor aktuális problémájával, az NPN anyagok takarmányozási hasznosításával. Tanácsát olyannyira megfogadtam, hogy kutatómunkám gerincét több évtizeden át a kérődzők energia-, fehérje- és aminosav-ellátásának kérdései, a bendőben zajló fermentáció tanulmányozása, szabályozása

képezte. Ebben bizonyára az is közrejátszott, hogy Baintner professzor pályakezdő tanárségédként is nyomon követte munkámat, sőt, több témában együtt is dolgoztunk, ami számomra az alkotómunka legfontosabb elemeinek elsajátítását, az eredményes kutatómunka örömeinek megízlelését jelentette.

Pályám szerencsés és eredményes alakulásában minden bizonnyal annak a kedvező, alkotószellemnek is része volt, amely első munkahelyemen, Mosonmagyaróváron, a Mezőgazdasági Akadémia Állattenyésztési Tanszékén fogadott. A Szajkó professzor vezette tanszéken a pályakezdő is kapott önálló kutatási feladatot és hozzá segítséget is. Aki szeretett és akart dolgozni, az előtt nyitva állt a pálya.

A pályakezdés éveit követően megszorodtak a felelősséggel járó feladatok, az egyetemi katedra átvétele, a több ciklusra kiterjedő dékáni és tudományos rektorhelyettesi megbízások. Szerencsére ezek mellett – bár igen sok többletmunkával – mindig maradt idő választott tudományos szakom, a takarmányozástan aktív művelésére.

• A takarmányozási szakterület nagymértékben támaszkodik a biokémia és az állatélettan tudományára, és minthogy az állati termékek egy része emberi élelmiszer, szoros kapcsolatban áll a humán táplálkozástudománnyal is. Szakmai kapcsolataim ennélfogva döntően az említett szakterületek

képviselőivel vannak. Tekintettel arra, hogy az állati eredetű élelmiszerek minősége, táplálkozási értéke takarmányozás útján jelentősen befolyásolható, meggyőződésem szerint a jövőben még szorosabb együttműködést kell kialakítani a humán diétetika és a takarmányozási szakterület művelői között.

• Kutatómunkám túlnyomó részét a kérdőző állatok takarmányozásának fejlesztése, azon belül is elsősorban a bendőfermentáció törvényszerűségeinek megismerése képezte. A bypass energia- és fehérjekészítmények kifejlesztésével jelentősen sikerült a nagy tejtermelésű tehének táplálóanyag-ellátását javítani. A termelés további növelését a jövőben a tehének glükóz-ellátása fogja limitálni. Ezért a következő években elsősorban a bendőben csak kis mértékben lebomló, és inkább az emésztőtraktus poszt-ruminális szakaszában emésztődő bypass szénhidrát-készítmények kialakításával szeretnék foglalkozni.

Az egészséges táplálkozás szempontjából nagy jelentőségű lenne olyan állati eredetű élelmiszerek előállítása, amelyek összetétele (pl. zsírsavösszetétele) jobban megfelel a humán igényeknek. Ma már jórészt ismertek azok az élettani alapok, amelyek ilyen élelmiszerek előállítását lehetővé teszik. Ilyen élelmiszerek előállítására alkalmas speciális takarmányok (készítmények) kifejlesztése ugyancsak terveim között szerepel.

SZABÓ MIKLÓS

1942-ben született Tiszadorogmán. Egyetemi tanár, nyugállományú vezérőrnagy, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem rektora.

• Nagyapai-apai „örökségem” volt már gyermekkoromban a történelem és a földrajz szeretete, illetve az ilyen témájú, több száz kötetes könyvtárunk. Másrészt már hivatásos katonai pályám legelején bekapcsolódtam a TIT-munkába. Az egyik előadásomat – tudtomon kívül – meghallgatta Dr. Nagy Gábor ezredes, a TIT Országos Hadtudományi

Választmányának elnöke, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Hadművészet története tan-székének vezetője, aki néhány hónappal később meghívott oktatónak. Az ő javaslatára kezdtem foglalkozni a légierő-elmélettel, majd a Magyar Királyi Légierő történetével.

- E kérdés korrekt megválaszolásához előbb azt kellene tisztázni, mi értendő „meszsebb álló” tudományterület alatt. A hadtudomány ugyanis eleve interdiszciplináris tudomány. Mivel én hadtörténész vagyok, objektíve nagyon közel áll hozzám a történelem. Annak következtében viszont, hogy a magyar légierő technikai és szervezeti fejlődését is vizsgáltam, óhatatlanul foglalkoznom kellett gazdasági, hadiipari, külkereskedelmi, szervezési kérdésekkel is. Nos, hát akkor mi is a közeli, vagy távoli?

- Mint rektor és mint a Nemzetvédelmi Egyetem létrejöttének egyik irányítója, az

új intézmény megszilárdításának-továbbfejlesztésének első számú felelőse, a múltból merítve „erőt” próbálom felvázolni a magyar nemzetvédelmi felsőoktatás közeljövőjét. Ezért ezekben az években a II. világháború utáni magyar katonai felsőoktatás történetét kutatva, tudományos alapossgal feldolgozva törekszem bemutatni az elmúlt, közel ötven évben megtett hatalmas utat, miközben igyekszem levonni a ma is hasznosítható, alapvető következtetéseket. Ezt követően részben a történelmi tapasztalatok, részben – s leginkább – a jelen illetve a belátható közeljövő egyre növekvő igényei alapján megkísérlem meghatározni a Nemzetvédelmi Egyetem továbbfejlesztésének fő irányait, azok tartalmát kb. 2010-ig. Némi szerénytelenséggel talán erre is vonatkoztatható József Attila csodálatos sora, miszerint „ez a mi munkánk; és nem is kevés.”

ZÁVODSZKY PÉTER

1939-ben született, Debrecenben. Az MTA SZBK Enzimológiai Intézetének tudományos tanácsadója, az ELTE TTK és a Kaliforniai Egyetem (UCLA) egyetemi tanára.

- Nagyon korán, még az általános iskolában elhatároztam, hogy fizikus leszek, atomfizikus. Tetszett nekem ez a szó, imponált. Tanáromtól, Hamza Józseftől hallottam, valamikor a hatodik elemiben, hogy ez a jövő tudománya. Debrecenben kezdtem az iskolát a Fűvészkert utcában, a Református Kollégium

elemi iskolájában. Később ez állami iskola lett, de csak a névtábla változott, a falak, a tanárok és a szellem maradt – nagyjából érintetlenül. Én nem sok változást vettem észre az iskolában, inkább otthon hallottam gyakran, hogy csak arra számíthatok, amit megtanultam. Láttam a család körül tornyosuló bajokat, társbérlet, B-listázás, kitelepítés. Gondoltam, legalább velem ne legyen baj, tanultam, először jobbára becsületből, majd egyre inkább érdeklődésből. Sok időt töltöttem a kémia- és fizikaszertárban, a szakkörökben. Tanáraim elláttak szakkönyvekkel. Ezeket a megsárgult egyetemi jegyzeteket ma is őrzöm. Azt hiszem, ekkor dőlt el a sorsom. Reálgymnáziumba jelentkeztem, a „Fazekasba”, ahol jó osztályba, jó tanárok keze alá kerültem. 1954-ben az ország másik végébe, Győrbe költöztünk szerencsét próbálni. Itt szintén meghatározó évek következtek. A Révai Gimnáziumban Maróth Rezső lett az osztályfőnököm, matematika- és fizikatanárom, az antivilágból itt maradt nagyszerű tanár és nevelő, de ilyen ember volt

történelem-, magyar-, latintanárom is. Itt már nem volt kérdéses, hogy fizikus leszek, persze ha felvesznek az egyetemre, ami nem tűnt biztosnak, hisz akkoriban a származási kategóriák sokat számítottak. Ekkor kezdett tudatosodni bennem az ország, s benne a magam helyzete. Azt gondoltam, csak azért is megmutatom: tanultam és sportoltam keményen. Ötvenhatban a család egyhangúan a maradás mellett döntött. Az osztály fele világgá ment, Győrből ez nem volt nehéz. Debrecenbe jelentkeztem fizikusnak, Szalay Sándor iskolája és a kísérleti irányultság miatt ide, s nem Budapestre. Időm nagy részét az Atommagkutató Intézetben töltöttem, innen jártam egyetemre és sportolni. Munkáimmal a tanulmányi versenyeken jól szerepeltem, s innen számítható kutatói életmódom kezdete. Amikor végeztem, a „Karolina úton” fizikust kerestek. Straub F. Brunó beszélgett velem, azóta itt dolgozom. Amikor döntöttem, nem témát, hanem iskolát, szemléletet választottam. A Karolina úton mindig tudták, hogy mi van a világban, s az elszigeteltségben ez nagy érték volt. Első és utolsó főnököm, Elődi Pál akkor is a *Nature*-ben akarta és tudta közölni munkáját. Straub elintézte, hogy a „Caltech”-re menjek posztdoktornak akkor, amikor Pozsonynál messzebb még soha nem jártam, s a Szovjetunióból is a legjobbat kaptam, ahol – megint csak Straub személyes kapcsolatai révén – Breszlerral (a hidrofób hatás felismerője), Frenkellel, Volkensteinnel, Engelhardtal dolgozhattam. 1972-ben lettem önálló, de egészen 1989-ig a keretek merevek és szűkre szabottak voltak. A pályázati rendszer, Friedrich Péter igazgatósága és a „szabad verseny” még épp időben jött, hogy kialakítsak egy nemzetközileg is versenyképes, interdiszciplináris műhelyt. Azóta döntően itthon dolgozom.

Általában szerencsém volt, kitűnő egyéniségekkel hozott össze a sors, és persze később már a személyes választás is. Dolgoztam Pasadenában Richard Dickersonnal,

Oxfordban a Nobel-díjas Rodney Porterrel. Regensburgba, Rainer Jaenicke intézetébe három éven át „ingáztam”. Los Angelesbe 1985 óta járok vissza dolgozni és tanítani, ahol Verne Schumaker, David Eisenberg és Paul Boyer a kollégám. Azt hiszem, ha valamit elértem, azt annak köszönhetem, hogy mindig az élenjárók után loholtam, s a lemaradás nem kedvetlenített el, inkább sarkallt.

- Ha társaságban vagy hivatalban kérdezik, hogy mivel foglalkozom, fizikusnak szoktam mondani magam. S ezt komolyan is gondolom, annak ellenére, hogy biokémiai intézetben dolgozom, s fizikai folyóiratban nem sok munkám jelent meg. A fizika nálam a szó klasszikus értelmében természettudományt jelent, s úgy gondolom, amit csinálók, az fizikai kutatás biológiai objektumokon. Körülöttem fizikusok, biológusok és vegyészek dolgoznak, s egyre inkább rájövök, hogy ezeket a tudományokat egymástól inkább a szaknyelv, mint a lényeg választja el. Szerencsére beszélem mindhárom szakma tolvajnyelvét, így egyformán eszmét cserélhetek ezek képviselőivel, hallgathatom és hallgatom előadásukat. Terveztem analitikai ultracentrifugát és akusztooptikai deflektort, de elkalandoztam már a virológia területére is.

- Ha eléggé komplex feladatot választunk, az sokáig kitart. Az én fejemben, szinte amióta a Karolina útra beléptem, az a kérdés motoszkál, hogy miként érthetjük meg az enzimek működését az atomi kölcsönhatások szintjén, s miként tervezhetünk a fehérjék példáján okulva hatékony, molekuláris méretű „gépeket”. Számomra mindig is nyilvánvaló volt, hogy a mikrofizika alapjain nyugszanak az élet jelenségei is. Tettem is néhány kísérletet a hatvanas években ezen összefüggések megvilágítására, nem sok visszhangot kiváltva. Az akkori, nem ortodox gondolatok némelyike mára magától értetődőnek számít. Azóta ismeretekben és mérés-technikában sokat gyarapodott a tudomány. A kifinomodott, érzékeny módszerek, a nano-

technológia megjelenése új lehetőségeket nyújt a biológiai makromolekulák működési mechanizmusának megértéséhez. Ezeket a lehetőségeket kihasználva szeretnék közelebb jutni a régi kérdések megoldásához, és hozzájárulni a mikrofizika és a biológia nyilvánvalóan létező, de számunkra sok ponton feltáratlan kapcsolatának megértéséhez. Ha értjük a jelenségek fizikai alapját, akkor ma már megvannak az eszközeink, hogy ezek alapján előre meghatározott célokra tervezünk és termeljük fehérjéket. Kapcsolódik ehhez a felfogáshoz az a már megvalósulás stádiumában lévő terv, hogy a Pázmány Pé-

ter Egyetemen elinduljon a biológiai és mérnöki ismereteket kombináló informatikus-képzés, vagyis a számítógépek területén is tanuljunk az élettől mind az anyagok kiválasztásában, mind a működési elvekben. Szeretnék ebben a képzésben aktív részt vállalni, mert ebben látom a jövőt. S van még egy tervem. Szeretném mindazt a komplex molekuláris biológiai és biokémiai tudást, ami körülöttem felhalmozódott az évek során, egy sikeres „high-tech” biotechnológiai vállalatban az ország, a tanítványaim és a magam hasznára kamatoztatni. Az első lépések e téren is megtörténtek.

Megemlékezések

PAPP FERENC

(1930-2001)

2001. április 5-én, életének 71-ik évében meghalt Papp Ferenc akadémikus, a magyarországi és nemzetközi russisztika és alkalmazott nyelvészet kimagasló alakja, a magyar számítógépes nyelvészeti kutatások megindítója.

Papp Ferenc 1930. szeptember 19-én született Budapesten. Középiskolai tanulmányainak befejezése után 1948-ban látott hozzá az Eötvös Kollégium diájaként az orosz és a francia nyelv elmélyült tanulmányozásához olyan tanárok irányításával, mint Gyergyai Albert, Gáldi László, Hadrovics László, Tamás Lajos, Kniezsa István. Szakmai pályafutását az Eötvös Loránd Tudományegyetem Orosz Intézetének aspiránsaként kezdte meg, *A jelzős szerkezetek főbb kérdései az orosz irodalmi nyelvben* című kandidátusi disszertációját 1956 őszén védte meg.

1955-ben lett a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem oktatója, ahol hamarosan megbízást kapott az Orosz Nyelvészeti

Tanszék vezetésére. Nem kevesebb, mint harminc évet töltött a debreceni egyetemen, ahol tudományos tevékenységével és oktatói munkájával elérte, hogy Debrecen nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi russisztikának is központjává vált. 1975-ben szervezte meg az első országos russisztikai konferenciát, és ezzel a magyar tudomány életében páratlanul hosszú életű konferencia-sorozatot indított el, amely 25 év elteltével ma is folytatódik. Iskolateremtő egyénisége ezeken a konferenciákon bontakozott ki igazán, itt nevelte fel a fiatal russzistáknak és alkalmazott nyelvészeknek azt a nemzedékét, amely ma is a tudomány élvonalában dolgozik, és ma is Papp Ferenc-tanítványnak vallja magát. Kandidátusi értekezése után russisztikai munkásságának következő fontos állomása az 1968-ban megjelent (két társszerzővel írt) *Kursz szovremennovo russz-kovo jazyka* című egyetemi tankönyv, amelyből nemzedékek tanulták az orosz nyelv rendszerét. Nyelvtanát nemzetközileg is a legjobb orosz nyelvtanok között tartják számon. Művei közül kiemelkedik a *Könyv az orosz nyelvről* című, 1979-ben megjelent munkája, amely az orosz nyelv rejtelseibe vezeti be az olvasót. Ez a könyv iskolapéldája annak, hogy hogyan lehet eredeti tudományos eredményeket magas színvonalon, és mégis közérthető, élvezetes stílusban kifejteni. Néhány évvel később, 1984-ben látott napvilágot az általa vezetett orosz–magyar kontrasztív nyelvészeti munkálatok eredményeként a *Contrastive Studies Hungarian - Russian* c. tanulmánygyűjtemény. A tanulmányok a magyar és az orosz nyelv

összehasonlítása alapján vonnak le nyelvelvadásgógi következtetéseket. Utolsó műve, a *Moszkvai szemantikai iskola* című tanulmánykötet 2000-ben jelent meg. Ez a kötet áttekintést ad az orosz szemantikai iskola nagy alakjainak jelentéstani munkásságáról, akikhez személyes barátság is fűzte.

Papp Ferenc magyar nyelvészeti kutatásai is jelentősek. Munkássága fordulatot hozott a magyar leíró nyelvészetbe – elsősorban a morfológiába, a morfofonológiába és a lexikográfiába – mind szemléletmódját, mind módszereit, mind eredményeit illetően. A magyar leíró nyelvészethez azok a megállapításai jelentik a legfontosabb hozzájárulást, amelyeket az *Értelmező szótár* teljes főnévanyagának, több mint 31 000 főnévnek a számítógépes feldolgozása alapján fogalmazott meg. Már a hatvanas években lyuk-kártyákra rögzítette az *Értelmező szótár* szavait, majd URAL 2 és ODRA típusú számítógépeken rendszerezte az adatokat. Ezt az anyagot azóta egyre újabb és újabb adathordozókra konvertálják, és ma is ezek szolgálnak mindenféle számítógépes szótárkészítői tevékenység alapjául. Papp Ferenc 60-as évekbeli magyar leíró nyelvészeti tevékenységével a lexikográfiát is forradalmasította Magyarországon. Maga a melléktermékként elkészült, 1969-ben megjelent szóvégműtató (*a tergo*) szótár is halhatatlan ötlet. A szótár újabb és újabb kiadásokban jelenik meg, és a műfordítóktól a reklámszakemberekig egyre többen forgatják. A szóvégműtató szótárt hamarosan újabb könyv követte, az 1975-ben megjelent *A magyar főnév paradigmatis rendszere (Leírás és automatikus szintézis)* c. akadémiai doktori értekezése. Ez a munkája a magyar nyelv alaktanára vonatkozó leíró és elméleti kutatásoknak ma is nélkülözhetetlen forrása. Ebből a munkából a magyar főnév ragozására vonatkozó minden fontos adatot megtudhatunk, azonban nemcsak adatforrásról van szó: a könyv számos elméleti megállapítása ma is megállja

a helyét. Számítógépes nyelvészeti oldalról nézve pedig ebben a munkájában találjuk az első, a magyar főnévi alakokra vonatkozó generáló (szintetizáló) szabályokat. A számítógépen levő adatok megkönnyítették a statisztikai jellegű vizsgálatokat is. Alapvetően új és korszerű felfogást tükröznek ide vonatkozó művei. Azt, hogy az etimológiát is fontos kutatási területnek tartotta, bizonyítja az 1973-ban megjelent *Töszökincsünk etimológiai rétegenkénti hangstatisztikája* c. munkája. A költői nyelv iránti érdeklődését mutatja az 1974-ben megjelent (társszerzőként írt) *Ady Endre költői műveinek fonémastatisztikája* c. könyve, amelyben példát nyújt a számítógép hasznosítására a stílus és a költői nyelv megismerésében.

Cikkeiben, tanulóiraiban (számuk meghaladja a kétszázat), akárcsak könyveiben, eleinte orosz filológiával illetve a transzformációs elemzés orosz nyelven történő alkalmazásával foglalkozik, később azonban általános és magyar nyelvészeti kérdések felé is fordul, s egyidejűleg a matematikai nyelvészetre specializálódva megveti a hazai számítógépes kutatások alapját. Igen értékesek azok a kezdeményezései is, amelyek a gépi nyelvészetnek a nyelvtörténetben való alkalmazását illetik. Tanulóiraiban a nyelvtudomány legkülönbözőbb kérdéseire szolt hozzá: foglalkozott hangtannal, alaktannal, mondattannal, a gépi fordítás kérdéseivel, a nyelvoktatás különböző szempontjaival, lexikográfiai kérdésekkel, orosz-magyar kontrasztív nyelvészettel, és korát megelőzve már a 70-es években a mindennapi nyelvhasználat pragmatikai elemzésével.

Papp Ferenc 1982-től, megosztva idejét Debrecen és Budapest között, a Budapesti Közgazdasági Egyetem Nyelvi Intézetét vezette, 1985 és 1988 között pedig az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének volt a vezetője. 1985-ben végleg Budapestre költözött, és az MTA Nyelv-

tudományi Intézetének kutatóprofesszora-ként megszervezte és elindította az Akadémiai Nagyszótárral kapcsolatos számítógépes munkálatokat. 2000-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig ezeket a munkálatokat irányította.

Papp Ferenc tudományszervezőként nagy szerepet játszott a magyarországi alkalmazott nyelvészeti kutatások koordinálásában. Több akadémiai ciklusban volt elnöke az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának, illetve Munkabizottságának. Tudományos felkészültsége és személyisége rendkívül alkalmas volt arra, hogy az alkalmazott nyelvészet legkülönbözőbb területein dolgozó kutatók tevékenységét összefogja és irányítsa: a fordításelmélettől a gyermeknyelv-kutatásig, a szótárkészítéstől a nyelvpedagógiáig. Vérbeli alkalmazott nyelvész volt, aki a nyelvtudomány minden területén az elméleti eredmények gyakorlati alkalmazhatóságát is szem előtt tartotta.

A bölcsészettudományok művelői akadémikussá választásának átlagéletkorát tekintve Papp Ferenc fiatalon, 46 éves korában lett az MTA levelező, majd kilenc évvel később az MTA rendes tagja. Az elismerés mind a russzisztika, mind az általános és

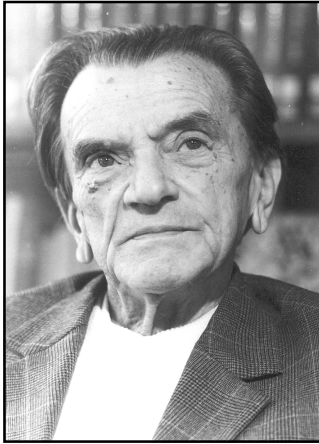
alkalmazott nyelvészet terén végzett kutatásainak szült. Akadémiai székfoglaló előadását *Magyar és orosz nyelvű szövegek számítógépes vizsgálata* címmel tartotta meg 1978-ban. Az MTA Nyelvtudományi Bizottságában, illetve Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságában betöltött tisztségén kívül választmányi tagja volt a Nyelvtudományi Társaságnak, szakosztályelnöke a Neumann János Számítógép-tudományi Társaságnak, a *Studia Slavica* felelős majd tiszteletbeli szerkesztője, több nyelvtudományi és számítástechnikai folyóirat szerkesztőbizottságának tagja.

Papp Ferenc halálával az általános és alkalmazott nyelvészet, a magyar nyelvészet, a russzisztika kiemelkedő alakját, a számítógépes nyelvészet hazai úttörőjét veszítjük el, aki mind tudományos munkásságával, könyveivel és tanulmányaival, mind oktatás- és tudományszervező munkásságával maradandót alkotott, s aki tanítványainak fáradhatatlan mestere volt.

Nyitott szelleme, távlatos gondolkodása, érzékeny problémalátása, embersége mindannyiunknak hiányozni fog.

Kiefer Ferenc

az MTA r. tagja, intézetigazgató
(MTA Nyelvtudományi Intézet)

SIMONYI KÁROLY

(1916 – 2001)

2001. október 9-én, életének 85. évében elhunyt Simonyi Károly, a műszaki fizika és a villamosságban nagyszerű tudósa, mérnök-generációk legendás hírű tanára, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia tagja, Kossuth- és Állami- Díjas, az Akadémiai Aranyérem (2000) és számos más hazai és nemzetközi kitüntetés tulajdonosa. A 20. század magyar szellemi életének kiemelkedő alakja, mérnökök között a legnagyobbak egyike távozott el.

A nagyközönség a könyvek embereként ismerte meg, aki járható hidat épített a „két kultúra” közé. Diákjai számára a katedra „varázslója” volt. Azok, akik nagyon közel álltak hozzá, szerénységével hitelesített lángelméjét csodálták és ezzel párosuló igaz emberségét, melyet az embertelenség éveiben is megőrzött.

Élete utolsó pillanatáig dolgozott. Nemcsak az előadóteremben, írásaival és példájával is mindig tanított. Ötven éven át a Műegyetem katedrájáról, közben öt évig a KFKI laboratóriumából is, majd tizenkét éven át Karvaly utcai otthonából szólt a rá figyelők-

hoz. Írásai a jövő értelmiségének, különösen az ifjú nemzedékeknek szóló fontos üzenet hordozói eltávoztával is.

Életútja a Sopron vármegyei Egyházasközpontból indult – melynek díszpolgárává választották. Tízgyermekes, földműves családba született hetedik gyermekként 1916. október 18-án. A tehetségére felfigyelő plébános közbenjárásával tíz évesen Budapesten élő rokonaihoz került, a Ganz gyár mérnökének, Kandó Kálmán munkatársának otthonába. Serdülő koráig szerzetes pap, később matematika-fizika szakos tanár akart lenni. Nevelőapja, Mayer Miksa beszélt le erről a szándékáról: „Ne jegyezd el magad a szegénységgel. Mérnökként amúgy is akármi lehetsz, akár tanár is” - mondta. Az Árpád Reálgimnázium diákja volt. Hamarosan kitűnt matematikában és fizikában mutatott tehetségével, kiváló nyelvérzékével, de érdeklődéssel olvasta az irodalomtörténeti, a történelmi és a filozófiai műveket is. Szívta magába a kultúrát. A nyugat-európai és a környező ország kultúráját is.

1934-től a Műegyetem hallgatójaként Szentmártony Tibort, Pattantyús Á. Gézát, Pogány Bélát, Verebely Lászlót, Bay Zoltánt hallgatta. A kvantummechanika klasszikusait, közöttük Neumann Jánost olvasta, de közben „mezei jogászként” doktorált a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen is. „Tizennyolc évesen úgy gondoltam – írja visszaemlékezésében –, hogy míg a társadalom rendjét a jogászok szabják meg, a termelési folyamatokat a mérnökök. Nyilvánvaló, hogy az alap és a felépítmény nálunk sehogyan sincs egyensúlyban. Itt rendet kell teremteni. Ezért kell nekem jogot tanulnom és technikát.”

1939-ben jogi doktorátussal és gépészmérnöki oklevéllel a kezében először a Műegyetem Villamos Gépek és Mérések tanszékén helyezkedett el, de atomfizika iránti érdeklődését követve hamarosan Bay Zoltán Atomfizika Tanszékének munkájába kap-

csolódott be. Bay Zoltán egyidejűleg az Egyesült Izzó kutatólaboratóriumának vezetője is volt, ezt a helyet a Honvédelmi Minisztérium a második világháború alatt a katonai radar titokban folyó kifejlesztésére jelölte ki. Simonyi Károly a tanszéken az elektromágneses hullámok elméletével foglalkozott. A gyári Bay-csoportban a mikrohullámú kísérletek nélkülözhetetlen elméleti számításait végezte mindaddig, amíg katonai felmentését a Honvédelmi Minisztériumból biztosítani tudták.

Viharos évek következtek. Munkaszolgálat (1940), katonai szolgálat (1944), hadifogság (1945). Hazatérve az atomfizika tanszéken és a mikrohullámú laboratóriumban is ott folytatta munkáját, ahol a háború előtt abbahagyta. A Bay-csoport tagjaként aktív részese volt az első Föld-Hold radarkísérletnek. 1948-tól négy éven át a Műegyetem soproni karának Elektrotechnika Tanszékét vezette. Itt építette meg az első magyarországi magfizikai részecskegyorsítót, a 750 kV-os Van de Graaff generátort, amelynek segítségével Magyarországon először hajtottak végre részecskegyorsítást és magreakciót. Abban az évben, amelyben Cockroft és Walton Nobel-díjat kapott a majd húsz évvel korábbi atommag-átalakításért (amit ők kaszkádgenerátorral gyorsított részecskével értek el), kapta meg Simonyi Károly a Kossuth-díjat. Ennek köszönhetően 1952-ben Budapestre került, megalapította a Műegyetem Elméleti Villamoságtan Tanszékét és a Központi Fizikai Kutatóintézet atomfizika osztályát. Nagyszerű munkatársak csatlakoztak hozzá.

Teljes állásban tanszékvezető volt a Műegyetemen, félállásban a KFKI Atomfizika Osztályát vezette. A KFKI minden szegletét ismerte ekkoriban. A Csillebércen uralkodó szélirány bemérésének eredményei alapján még azoknak az új épületeknek a tájolását is ő jelölte ki, amelyekbe a sugárzás-veszélyes berendezéseket tervezték. A Sopronból

csatlakozó munkatársak segítségével teljes intenzitással kezdődött meg a soproni gyorsító berendezés újjáépítése, amely 1953-ban már működött, s amellyel 54-ben radioaktív izotópokat állítottak elő. 1955-ben Simonyi Károly „atomdiplomataként” Genfben és a Szovjetunióban is járt.

A Műegyetemen, a megindult önálló villamosmérnök-képzés egyik fontos állomásként, megjelent *Elméleti Villamoságtan* című tankönyvének első kiadása. Simonyi Károly körül ígéretes tudományos iskola alakult ki, jelentős eredmények születtek. A gyorsítókkal és a fűzős energiatermeléssel foglalkozó dolgozatok nemzetközi figyelmet kaptak.

Az alkotás éveit a kirobbanó magyar forradalom törte meg. 1956-ban a KFKI forradalmi bizottságának vezetőjévé választották, amiért egy év múlva el kellett hagynia az intézetet, és fel kellett adnia atomfizikai kutatási céljait. Tanszékére vonult vissza, és a villamosmérnökök nevelésének szentelte életét. Ettől kezdve élete legfontosabb feladatának a tanítást és nevelést tekintette. Tisztelte és szerette hallgatóit. Jellemző epizódja életének a kínai hallgatók és aspiránsok gondjainak felkarolása. Látna nyelvi nehézségeiket, hozzáfogott a kínai nyelv tanulásához. Számára ez már a tizenegyedik idegen nyelv volt, de kítartóan dolgozott, és két év múltán kínai-magyar elektrotechnikai szótárt adott hallgatói kezébe.

Ezekben az években születtek a villamosmérnöki tudományok ma is aktuális megvalósítását adó új tantárgyak. A természettudományok legújabb eredményeire építve a hosszú távon is érvényes alapokra helyezte a hangsúlyt, de a szilárd és invariáns elméleti alapokat a legújabb műszaki alkotások bemutatásával tette mindig aktuálisá.

Felejthetetlen előadásokat tartott. Előadásain a természet titkai a maguk szépségében tárultak fel, a mérnöki alkotás ismereteinek igazsága és hasznossága nyilvánvalóvá

vált. Óráin minden egyszerűvé, a mérnöki hivatás pedig gyönyörűvé lett. *Villamosság-tan, Elméleti Villamosság-tan és Elektron-fizika* tankönyv-trilógiája, mely külföldön is, elsősorban a német nyelvterületen nagy sikert aratott, hidat vert a kortárs fizika-kémia és elektrotechnika-elektronika közé.

Különösen eredeti és jelentős az elektromágneses térelméletet a műszaki tudományok igényei szerint feldolgozó *Elméleti Villamosság-tan* című tankönyve (amely Németországban tizenegy kiadást ért meg, és ma is a doktori iskolák ajánlott irodalma), illetve a mikroelektronikát és az informatika fizikáját megalapozó elektronfizika tárgy felépítése. Utóbbiban a modern természettudományok egészét és mélységeit átlátó géniusza, az atomok és molekulák világát éppúgy közel hozta mérnök hallgatóihoz, mint a villamosmérnöki szakma szilárd megalapozását adó vákuumtechnikára és szilárdtestfizikára épülő mérnöki alkotás metodikáját.

Alkotó szellemű mérnököket nevelt, és fegyelmzettetett, hogy a fontos és hasznos tudományok csak a kultúra egészébe ágyazottan szolgálhatják az emberek közösségét.

1970-ben a Műegyetemen koholt vádak alapján fegyelmi eljárást indítottak ellene. „Aki nem találatott alkalmasnak egy kutatóintézet vezetésére, alkalmas-e politikailag a jövő értelmiségét, mérnökeiket nevelni?” – kérdezték a rosszindulatúak. Az egyre fogyatkozó jégtáblán vívott harc oda vezetett, hogy 1970. december 31-én, 54 évesen lecsavazta névtábláját tanszékvezetői szobája ajtajáról, ezúttal lemondva az általa alapított tanszék vezetéséről is. Tisztázta ugyan magát, mégis el kell hagynia az Elméleti Villamosság-tan tanszékét. A Híradástechnika tanszéken Barta István akadémikus védőszárnyai alatt kapott menedéket, de tantárgyainak még a nevét is megváltoztatták, és a külföldön már akkor (és azóta is) számos kiadást megért, nagy sikerű tankönyveit kivették a magyar hallgatók kezéből.

Laboratóriumától és tanszékétől megfosztva, a tudományos közéletből visszavonultan a híradástechnika szakon fizikát és elméleti villamosság-tant tanít. Egyetlen munkatárs segíti, tartja a gyakorlatokat, ha kell helyettesíti, vizsgáztat, gondozza kéziratait, könyvtárakban gyűjt anyagot, szerkeszti új könyveit.

Szeretett diákjainak meghívására 1973-ban, a Várbeli kollégiumban tart egy nagy-sikerű előadást a számára oly kedves XVII. század, a géniuszok századának fizikájáról. A tapasztalt hihetetlen érdeklődés után eldönti, hogy megvalósítja 1963-ban, Németh Lászlóval elkezdett tervét, amely azonban akkor meghíusult. Kidolgozza egy két-féléves tantárgy tematikáját, *A Fizika Kultúrtörténetecím*mel. 1975-ben, az ELTE központi kollégiumainak keretében tartja meg először az előadásokat, és párhuzamosan készül az azonos című könyv is. Hidat épít a természettudományos és a humán műveltségű kortársak közé. A könyv első kiadása 1976-ban jelenik meg. Hamarosan újabb kiadások követik, és 1990-ben megjelenik az első német kiadás, melyet a német nyelvterület kritikája összeurópai jelentőségű műként méltat.

Simonyi Károly közel harminc éven át dolgozott a természettudományok és a humán műveltség közötti hid építésén. Műve négy magyar és három német aktualizált és átdolgozott kiadást ért meg. A magyar nyelvű CD-változat 2000-ben, a negyedik német kiadás 2001 karácsonyán jelent meg. *A Fizika Kultúrtörténetecím*ű könyvet *Kulturgeschichte der Physik* című fordításával együtt közel százezeren vették kezükbe.

Egy interjúban így ajánlotta a humán értelmiségiek figyelmébe: „...olvassanak bele! Kezdjék Planck, Heisenberg, Einstein és más természettudósok gondolataival. Ezekre minden értelmiséginek rezonálnia kell. Az európai kultúra részei ezek. Az igazsághoz való viszony kifejlődésének tipikusan

európai útját jelzik. Azt a rettentő akarattal való valóság- és igazságkeresést, melyért emberek képesek voltak máglyára menni. S ami a legeurópaibb: a ráció, a gondolkodás és a világra való nyílt szemű rácsodálkozás, a megfigyelés és a kísérlet összhangja - ez legláthatóbban a természettudományos eredményekben öltött testet. Ahogyan Európa eljutott idáig, ezzel a megismerés iránti vágygyal, ezzel a szenvedélyes igazságkereséssel. Ahogyan kitérte kapuit a világra, amiként a külső valóságot akarta megismerni. . . .”

A természetismeret a műveltség nélkülözhetetlen része – tanította. „A műveltség nem statikus állapot, amibe egyszer belekerül az ember és élete végéig abban lelel. A műveltség folyamat, amelynek fenntartása állandó energia befektetést igényel. [...] A műveltség a nagy kapcsolatrendszer ismeretét jelenti. Kapcsolatban állunk anyagi és szellemi környezetünkkel: de a környezetünkhöz tartozik a millió fényévnyi távolságban fellobbant csillag, feleségünk, a közértben dolgozó eladó és a *Halotti beszéd*. Helyünk ismerete az Univerzumban, az élők világában, a társadalomban, a családban. Felismert helyzetünkből fakadó cselekvésünk. Röviden a műveltség: általános viszonylatrendszerünk (mint történelmi folyamatok) ismerete annyi konkrét tényanyaggal, amennyivel az általános elveket a valósághoz lehet rögzíteni. Cselekvési norma, etikai tartás is. [...] A kultúra egésze az, ami »egyik csodától a másik felé tárja fel a nagy titkok kapuját«. Az igazság a sokrétűen adott dolgok koherenciájában, összefüggésében mutatkozik meg.”

Simonyi Károly mindenekelőtt tanár volt. Tanáregyéniség. Szinte nekigyürkőzött, mint amikor testvéreivel – professzorként is – aratni ment. És „iszonyú rendet vágott” az elektrodinamika Maxwell-egyenletei vagy a kvantummechanika Hamilton-egyenlete által leírt rengetegben. Nekigyürkőzött: még 40 év előadói tapasztalattal is – gondolatait

rendezendő – óravázlatot készített. Nekigyürkőzött az előadóteremben is. Nem keltette azt a csalóka látszatot, hogy energia befektetése nélkül is lehet ismeretet befogadni. És mégis, hihetetlenül elegáns könyvedséggel tárta fel a legmélyebb gondolatokat is.

Amint a Maxwell-egyenletek tömbjéből, a különböző peremfeltételek és kezdeti értékek figyelembevételével, az új meg új anyagjellemzők behelyettesítésével kibontotta az elektromágneses tér rejtelseit, Michelangelo szonettjét idézte, Babits Mihály fordításában.

A legnagyobb művésznek sincs oly álma,

*mit ne zárna bármely kocka márvány önnön feleslegébe: míg kitárván,
a lélek által vont kéz megtalálja.*

Soha nem engedte, hogy a szakma aktualitásai uralkodjanak a szakma invariánsai felett. Így tudott mintegy konnektort, biztos csatlakozást adni a szigorúan vett szakmai tárgyakhoz. Tiszta fogalmakkal felépített, szilárd alapról indulva bármilyen aktualitást meg lehet utólag tanulni. Ugyanakkor eddig még járatlan, új fejlesztések útjára is csak biztos háttérből lehet indulni.

1986-ban, hetvenéves születésnapján előadásai stafétabotját is átadta egyik tanítványának. 1989-ben nyugdíjba vonult, de a Karvaly utcai dolgozószerében még tizenkét éven át folytatódott a munka. Meleg és szerető család vette körül. Zsuzsa asszony, Tamás fia családjával és Károly, akit Charles Simonyiként ismer a világ szeretettel teremtették meg az alkotás feltételeit. Néhány tanítványt, szerzőtársat, újságíró, jó barátot és kollégát ajándékozott meg gondolataival.

Talán az a rá legjellemzőbb kép utolsó éveiből, amint ül a Svábhegy oldalában fekvő kert mélyén meghúzódó, többgenerációs otthonában. Nem az íróasztalánál, hanem a kanapén. Mellette kopottas, de kényelmes fotelben egy látogatója, akivel talán éppen

a legújabb fizikai Nobel-díjak mögött álló eredményekről beszélget. Zsuzsa asszony halk Bach zenét tesz fel. Szemközt a fal teljes egészében üveg. A teraszról toszkán hangulat árad. A parasztudvarok megannyi egyszerű virága tarkállik a sok hatalmas cserépben. De egyikben-másikban öklömnyi paradicsom virít, az emeletre meg nagy szemű tarkabab indája kúszik. A „Prof”-fal szemben majd’ méter átmérőjű, hatalmas földgömb áll a padlón. Maga-tervezte, egyedi kivitelezésű könyvvállvány veszi körül a talpazatot, rajta az emberiség 2000 éves kultúrkincsét feltáró 60 „nagy” könyv. Az ember időbeli szerepének rögzítése a könyvekben, és helye a térben a földgömbön.

A „kanapéről” adott egyik utolsó interjújában ezt üzenté: „*A fizika kultúrtörténete* betetőzése pedagógiai munkámnak. Egy tankönyvíró jogosan hasonlíthatja magát az interpretáló művészhez. Ő nem zeneszerző, aki a művet alkotta, de nem vitás, a sikerben neki is része van, és ehhez az is szükséges, hogy bizonyos mértékig ő is alkotó legyen. Ilyennek tekintem én a pedagógiát. A könyvírás is olyan, mint amikor valaki koncertet ad. Lassan-lassan én már búcsúszom tanítványaimtól. [...] Úgy érzem, könyvem egy nekik szóló koncert utáni ráadás.”

Mégsem ez lett az utolsó, még egy „ráadás” követte: a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kiadásában hamarosan megjelenő *A magyarországi fizika kultúrtörténete*.

A fizika kultúrtörténete az egyetemes tudományosság enciklopédikus számbavétele, amely a maguk helyén számot ad a magyar tudósok hozzájárulásairól is. Ebben a könyvben világ szemével nézi a magyar tudósok eredményeit. Az ehhez a műhöz szinte függetlenül csatlakozó magyarországi fizika kultúrtörténetében a saját szívével. Megadja a méltó helyet a magyar természettudósoknak, amint azt vizsgálja, hogy *rajtuk keresztül* mit adott hozzá a *világtudománya* országunk fejlődéséhez, fennmaradásához.

Művekkel hitelesített, elrendezett életből lépett át egy másik valóságba. Ahogy utolsó napjaiban mondta: „Elvartam minden szálát”.

Dániel könyvében olvashatjuk:

Akkor az érteni tudók ragyogni fognak, mint a fénylő égbolt, s akik igazságra tanítottak sokakat, tündökölnek örökkön-örökké, miként a csillagok. (Dán 12, 3)

*

Simonyi Károly publikációi közül:

A magyarországi villamosmérnök-képzést évtizedeken át meghatározó tankönyv-trilógia:

Villamosságtan; Akadémiai Kiadó, Budapest. Az 1. kiadás két kötetben; az első 1954-ben, a második 1957-ben; Az 5. kiadás 1983-ban jelent meg.

Elméleti villamosságtan; Tankönyvkiadó, Budapest; Az 1., kiadás 1952-ben, a 11., átdolgozott kiadás 1991-ben jelent meg. Zombory László társszerzőségével Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2000

Elektronfizika; Tankönyvkiadó, Budapest; Az 1. kiadás 1965-ben, az 5., javított kiadás 1987-ben jelent meg.

Az információtechnika fizikai alapjai - Elektronfizika; Csurgay Árpád társszerzőségével, Mérnöktoábbképző Intézet, Budapest, 1997

Grundgesetze des Elektromagnetischen Feldes; VEB Deutsches Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1963

Foundation of Electrical Engineering; Pergamon Press, Oxford, 1964

Teoreticesznaja Elektroyehnyika, Moszkva, 1964

Teoretische Elektrotechnik 1.-9. Aufl., VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1966 *10. Aufl.*, Verlag Johann Ambrosius Barth, 1993

Elektrotehnica Teoretica, Editura Tehnica, Bukarest, 1974

Physikalische Elektronik; B. G. Teubner Verlag, Stuttgart, 1972
Fizikalnaja Elektronika; Moszkva, 1977

A két kultúra közé hidat verő,
kultúrtörténeti könyvek:

A Fizika Kultúrtörténete; Gondolat Kiadó, Budapest, 3 kiadásban: 1978, 1981, 1986, Akadémiai Kiadó, Budapest, 4., átdolgozott kiadás

A Fizika Kultúrtörténete – a kezdetektől a XX. század végéig (CD-ROM) Teletrió Kft. - BioDigit Kft., Budapest, 2000

Kulturgeschichte der Physik; Akadémiai Kiadó, Budapest – Urania Verlag, Leipzig 1990

Kulturgeschichte der Physik, Von den Anfängen bis 1990; 2., durchges. und erg. Aufl., Verlag Harri Deutsch, Frankfurt am Main - Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995; 3., durchges. Aufl. Verlag Harri Deutsch, Frankfurt am Main, 2001

A Magyarországi Fizika Kultúrtörténete; Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 2002

Csurgay Árpád – Csurgayné Ildikó
az MTA r. tagja.....

Viták – vélemények

A TUDOMÁNYOS SZAKIRODALOM SZABADDÁ TÉTELE AZ INTERNETEN – INTÉZMÉNY-ALAPÚ ÖNARCHIVÁLÁSI KEZDEMÉNYEZÉS

Hernád István

az MTA külső tagja, egy. tanár (Southampton, UK) harnad@cogsci.soton.ac.uk

A referált tudományos folyóiratcikkek szerzői csak a „kutatói hatásra” számíthatnak, szemben a könyvek és magazinok szerzőivel, akik tiszteletdíjért vagy honorárium fejében írnak. Más szavakkal: a honorárium alapú szerzőktől eltérően a lektorált folyóiratok cikkei a szerzők ajándékai. Az olvasók viszont fizetnek mindezért (akár egyéni előfizetők, akár a munkaadó intézményük viseli a költségeket), amiből a szerzőknek viszont semmilyen hasznuk sincs. Épp ellenkezőleg: ez a rendszer akadályozza, hogy a munkájuk hatást gyakoroljon másokra, és így persze saját karrierjük építése is nehezebbé válik.

Ahhoz azonban, hogy idézzék őket, és hogy mások az eredményeket beépíthessék saját kutatásaikba, a felfedezéseiket elérhetővé kell tenniük más felhasználók számára. A szerző szempontjából a hagyományos előfizetéses folyóiratokon alapuló elérés ugyanolyan terméketlen, mint amilyen egy hirdetés lenne, ha a fogyasztóknak kellene fizetniük a megtekintésért.

Az internetes korszak beköszöntével végre lehetőség nyílik arra, hogy a szakirodalmat felszabadítsuk ez alól az akadály alól. A szerzőknek mindössze fel kell helyezniük lektorált cikkeiket intézetük *e-kiadás* archívumába. Ezek az egymással együttműködő archívu-

mok összegyűjthetők egy globális virtuális archívumba, amelynek a teljes tartalma mindenki számára ingyen kereshető és elérhető.

Az összes tudományágot figyelembe véve jelenleg évente legalább 20 000 lektorált folyóirat jelenik meg, összesen több, mint kétmillió lektorált cikkel. A világ intézetei által összesen kifizetett összeg cikkenként nagyjából 2000 dollárt tesz ki. Ezért az összegért azonban csakis azok tudják olvasni a közleményeket, akik az előfizető intézményeknél, többnyire munkahelyükön hozzáférhetnek.

Az egyetemek döntő többségének a szűkös költségvetés miatt korlátoznia kell a megrendelt folyóiratok számát. Azonban még a leggazdagabb egyetemek, mint például a Harvard, sem engedhetik meg maguknak, hogy az összes folyóira-ra előfizessenek. Így a legtöbb lektorált cikk a kutatók számára hozzáférhetetlen. A szerzők szemszögéből ez azt jelenti, hogy a kutatás lehetséges hatásának jelentős része elvész. A fent említett 2000 dolláros cikkenkénti ár pedig kizárólag ezt a megnyirbált kutatói hatást és elérést fedezi.

A múltban nem is történhetett ez másként, hiszen a nyomtatott papír volt az egyetlen közvetítő médium, és a nyomtatás és ter-

jesztés tetemes költségét a kiadóknak vissza kellett kapniuk. Az új, internetes korszak fenyegetést jelenthet a tiszteletdíj alapú irodalom (a könyvek, magazincikkek stb.) számára a digitális kalózkodás révén (mint amit például a Napster is lehetővé tett), de az „ajándék” kutatói szakirodalom esetében végre olyan lehetőséget teremt, amely kiküszöbölheti a szükségtelen elérés/hatás korlátokat.

Természetesen az Internettel nem fog teljesen eltűnni az összes költség. Bár a nyomtatás és terjesztés (és internetes utódaik, mint a kiadók .pdf fájljai) már nélkülözhetők, azonban fizetni kell a minőség ellenőrzésért és hitelesítésért, amelyek megkülönböztetik a lektorált folyóiratokat a szüretlen „hiúság-kiadásoktól”. A papír és .pdf változatok pusztán további választási lehetőségek lesznek azoknak, akik meg akarják fizetni és meg is engedhetik maguknak ezt a költséget. A lektorálás azonban elengedhetetlen.

A lektorálás elengedhetetlen költségei

A lektorálás az értékelés és visszajelzés rendszere, aminek segítségével a szakértők biztosítják egymás kutatási eredményeinek minőségét. A lektorok a szolgáltatásukat szintén ingyen adják. Gyakorlatilag azonban minden tudományos folyóiratnak van valószínű költség a referálási eljárás miatt, amely magában foglalja a beküldött írások archiválását egy webhelyen, a megfelelő referálók kiválasztását, a benyújtott cikkek, a bírálat és a módosítások nyomon követését, a szerkesztői döntések meghozatalát és így tovább.

Az Amerikai Fizikai Intézet a referálás minimális költségét elfogadott cikkenként 500 dollárra becsüli, de ez az összeg tartalmaz néhány kevésbé kikerülhetetlen költséget is (például a kiadó .pdf-jének előállítását). Szerintem az ellenőrzés bármely lektorált folyóirat esetében átlagosan 200 dollárba, vagy talán még kevesebbe kerülhet. Ennél fogva a minőségbiztosítás ma a kifizetett cikkenkénti vámnak csupán 10 %-át teszi ki.

Vegyük észre, hogy ez nem egyszerűen az elérhetőség korlátjainak alacsonyabbra helyezését jelenti. Még ha az elérési költségeket 90 %-kal megkurtítjuk is, a legtöbb kutató még mindig képtelen lenne hozzájutni a cikkek többségéhez. Létezik egy optimális megoldás, amely elkerülhetetlen: a lektorált szakirodalmat az Internet segítségével mindenki számára szabaddá kell tenni. A nem csökkenthető 10 %-nyi, vagy hasonló összegű minőségbiztosítási költséget pedig többé nem az olvasók intézményeinek kellene kifizetniük. Ezt az összeget a szerző intézménye fizetné ki az előfizetési költségek megtakarításából.

A kiadók nem fognak önként kizárólag minőségellenőrző szolgáltatókká válni. A könyvtárak sem tudnak ilyen átmenetet kikényszeríteni, és a szerzők nem fogják a kutatási beszámolóikat a magas minőségi szintet biztosító, nagy hatású folyóiratok helyett új, alternatív folyóiratokhoz küldeni, csak azért, mert azok vállalják a pusztán minőségbiztosítást. A folyóiratok piaca jórészt telített, és a kutatók számára a karrier és az állás sokkal fontosabb, mint a kockázatos áldozatok hosszú távú előnyeinek lehetősége.

A kutatók azonban előmozdíthatják az optimális és elkerülhetetlen végeredményt bármiféle kockázat vagy áldozat nélkül is. Az egész lektorált szakirodalom szabaddá válhatna jóformán egyetlen éjszaka alatt anélkül, hogy a szerzőknek fel kellene adniuk a már bevett folyóirataikat, egy olyan módszer segítségével, amelyet a fizikusok közösségének egy része jó ideje használ.

Ezek a fizikusok már 1991 óta az Interneten archiválják saját cikkeiket – a lektorálás előtt és után is – a fizikusok *e-kiadás archívumában* a <http://www.arxiv.org> címen. Ez az archívum jelenleg 150 000 cikket tartalmaz. Az új cikkek száma évente jelenleg 30 000 körül van, és ez a szám nagyjából 3 500 cikkel nő minden évben. Az archívum 14 tükörsite-jával világszerte 160 000 találatot regisztrt-

rál minden munkanapon. Nem kétséges tehát, hogy az önarchiválás megvalósítható, és miután az írások ingyen elérhetők a hálózaton, a kutatók ezt igénybe is veszik.

A fizikusok ugyan megmutatták, hogy hogyan tehető szabaddá a lektorált szakirodalom, más tudományágak szerzői lassabban jönnek rá, hogy a rendszer az ő esetükben is működhet. Feltételezik, hogy a fizikában van valami egyedi, ami lehetővé teszi az önarchiválást. Ezt a félreértést erősíti, hogy azt gondolják, hogy a fizikusok archívuma mindössze lektorálatlan kéziratokat tartalmaz, és hogy az önarchiválás valamiféle megalkuvás a folyóiratok minőségellenőrzésével szemben.

A fizikában azonban semmi nem változott a lektorálást illetően. Ugyanazok a szerzők, akik archiválják az írásaikat, továbbra is beküldik a cikkeiket a választott folyóiratuknak, mint ahogyan eddig is, és gyakorlatilag minden, az archívumba felkerülő cikk megjelenik a folyóiratban is a beküldés után 12 hónappal. Az egyetlen dolog, ami változott, hogy a lektorált fizikai szakirodalom növekvő hányada érhető el bárki számára ingyenesen a hálózaton. Azonban még a fizikában is túl lassan növekszik az önarchiválás: a jelenlegi lineáris növekedési ütemben még egy évtizedig tartana, amíg az összes fizikai szakirodalom felkerülne a hálózatra, és ingyenes lehetne.

Intézmény-alapú önarchiválás

Van azonban egy másik lehetőség, hogy a fizika önarchiválási ütemét felgyorsítsuk, és hogy gyakorlatát már tudományágakra is kiterjesszük. A lektorált szakirodalom szabaddá tételére irányuló eredeti „felfogató” javaslatom süket fülekre talált, mert az önarchiválás egy névtelen FTP archívumban vagy egy web honlapon nem kereshető, nehezen navigálható, vagyis gyakorlatilag használhatat-

lan. A központosított archiválás sem bizonyult elég gyorsnak: a <http://cogprints.soton.ac.uk> címen három évnek kellett eltelnie, hogy a cikkek száma elérje az ezret.

Az új áttörést az új metaadatjelölő szabvány megjelenése hozta, amely lehetővé teszi, hogy a több helyütt felállított archívumok egymással együtt tudjanak működni, így egy globális virtuális adatbázisba gyűjthetők az anyagok, és az összes cikk elérhető és megszerzhető bárki számára. A Nyílt Archívum Kezdeményezés (Open Archive Initiative) a <http://www.openarchives.org/> címen szolgáltatja a metaadatjelölő szabványt, és a regisztrálási lehetőséget az OAI kompatibilis e-kiadás archívum számára. A kezdeményezés a <http://www.eprints.org/> címen biztosít egy ingyenes programot az intézmények számára, amellyel az OAI szabványnak megfelelő archívumokat létrehozhatják, és amely a kereshető globális adatbázis számára alkalmas a regisztrálásra és a tartalom összegyűjtésére. A már regisztrált adatbázisok jelenleg a <http://arc.cs.odu.edu/> címen kereshetők.

A több helyen felállított, intézmény-alapú önarchiválás három okból is előnyös a kutatóintézetek számára. Először: maximalizálja a saját kutatásai ellenőrzött kimenetének a megjelenítését és hatását. Másodszor: maximalizálja a saját kutatóinak hozzáférését más intézetek teljes lektorált kutatási eredményeihez. Harmadszor: az intézetek maguk segíthetik az önarchiválás felgyorsítását, és így gyorsabban csökkenthetik a könyvtárak éves költségének előfizetésekre fordított hányadát 10 %-ra.

Az intézményi könyvtárak segíthetik a kutatókat, hogy maguk végezzék az önarchiválást, fenntarthatják az intézmény saját e-kiadás archívumát, és hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a kiadók tisztán minőségellenőrző szolgáltatókká váljanak.

Könyvszemle

Olvasónapló

Mostanában jelent meg harmadik, átdolgozott és javított kiadásban Bona Gábor, a Hadtörténeti Intézet éveken át volt parancsnokának első nagy munkája, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc tábormokainak és törzstiszteinek életrajzi adatait összefoglaló kötete. Ezt folytatta a szabadságharc kapitányainak, majd legutóbb három kötetben a hadnagyok és főhadnagyok adatait tartalmazó munka. Sokéves kutatás, ernyedetlen szorgalom, a téma iránti lelkesedés eredménye ez a három mű együtt, ha nem is életmű, mert ahhoz a szerző szerencsére még fiatal. Az első kötetben voltaképpen már fölvezolta a szabadságharc honvédtiszteinek történetét, az előzményekkel, a Habsburg-monarchia seregében való tiszti karrierrel. A tisztikar adatait sok szempontból, és a szabadságharc különböző fontos pillanatainak vonatkozásában is összeállította, a besorolások nehézségei ellenére, különösen ami a nemzeti hovatartozást illeti (a korszakban ez még nem volt egyszerű). Az biztosnak tekinthető, hogy a tisztikar 72,5 %-a magyar volt, 14,6 %-a német, 4,2 %-a lengyel, de egyéb, hazai és külföldi etnikumok képviselői is akadtak köztük. Társadalmi vonatkozásban nem érdektelen, hogy a magyar nemzetiségűek 87,3 %-a volt nemes, a németeknél csak 28,2 %, a lengyeleknél viszont 100 %. A németek 68 %-a aktív vagy nyugdíjazott hivatásos katonatiszt volt, a magyaroknál ez az arány jóval alacsonyabb persze. A ranglétrán lefelé haladva a magyarok aránya csökken. A magyarok nagyobb része a mai, trianoni országterületen

kívül született. Sokan a harcot önvédelemnek tekintették, csak a kisebbség látta forradalmi, netán a világszabadság igézetében. Már a törzstisztek közt is sok volt a fiatal (akárhány tábormok is csak 30 feletti), az alsóbb rangoknál még több, nem egy 14–16 éves hadnagy vagy 17–19 éves kapitány is akadt. A kötetek zömét az egyes (betűrendben felsorolt) tisztek életrajzi adatai jelentik, a felhasznált forrás jelölésével. A tábormokok esetében nyilván ezek az életrajzok bővebbek, az alsóbb beosztásúaknál többnyire csak néhány sorosak.

Ezek a kötetek pontosan azok, amelyeket mindenki használ majd, elévülhetetlenek, hiszen ameddig lesznek magyarok, addig mindig érdeklődni fognak 1848/49 iránt. Az ilyesféle művek sokkal maradandóbbak, mint a nagy monográfiák.

(Bona Gábor: Tábormokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. átdolg. jav. kiadás. Heraldika, Budapest, 2000, 773 o. – Kossuth Lajos kapitányai. Zrínyi, Budapest, 1988, 781 o. – Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. 3 kötet, Heraldika, Budapest, 1998–1999, 531, 745, 564 o.)

*

1875–76 fordulóján kezdődött a diplomácia-történetben nagy keleti válság címen jegyzett eseménysor. 1876/77 fordulóján már eléggé valószínűnek látszott az újabb orosz-török háború (akkor már több mint másfél évszázada átlagban 20–30 évenként követték egymást az ilyen összecsapások). Az 1849-es orosz intervenció meg a magyar-

török kapcsolatokat jegyében (akkor volt éppen divatos elmélet a magyarok török származása) a magyar fiatalok (gyakorlatilag egyetemi hallgatók) az év elején díszkardot nyújtottak át az egyik török főmértősnak. 1877 áprilisában II. Abdül-Hamid szultán a török hódoltság idején Konstantinápolyba került kódexek közül 35 kötetet visszaadott a magyaroknak. Egy küldöttség vitte ezt – de nem Budapestre, hanem Bécsbe, talán a törökök melletti rokonszenvtüntetésétől félve, bár az osztrák-magyar külpolitika ekkor maga is egyértelműen szemben állt az orosz birodalommal. Viszont egy másik küldöttség Szülejmán sejk vezetésével indult Magyarországra, ahol április 29. és május 4. közt időztek. Ezt a küldöttséget az akkori Magyarországon mindenfelé nagy lelkesedéssel köszöntötték. Egy fantasztikusan sokoldalú korabeli tudós, Erödi Béla (1846–1936), aki irodalomtörténészként és nyelvészként sokat tett a törökök magyarországi megismertetése érdekében, de a balkáni egyéb népek is számon tartják ismeretterjesztő munkásságát, díszkötetet adott ki még abban az évben a küldöttség utazásáról, minden nap részletes programjával, a korabeli patetikus stílusú beszédekkel, jó néhány illusztrációval. Az oszmán birodalom megalakulásának 700. és a magyar államiság 1000. évfordulója alkalmából ezt a kötetet most újra kiadták, párhuzamos hasábokon a magyar és török szöveget, az eredeti illusztrációkkal. Dávid Géza, a Magyar–Török Baráti Társaság elnöke írt a kötethez magyarázó bevezetést, a könyv végén pedig Knapp Éva az Egyetemi Könyvtár kéziratárát ismertette, ezen belül az ekkor idekerült 35 kódex, illetve 14 Corvina jegyzékével és néhány oldal színes facsimiléjével. A kötetet Dávid Géza és F. Tóth Tibor szerkesztette. A mű egészében nagyon jól adja vissza a kor atmoszféráját, a többek között Jókai által is tartott, manapság már kissé túlzottan szónokiasnak tűnő beszédekkel. A magyar történeti tudatban igen erős függet-

lenségi szemlélet egyik jelentős megnyilvánulásának is tekinthető az egész ügy. A mai olvasó mintegy első kézből értesülhet az eseményekről.

(Erödi Béla: Csok jása! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve. Magyar–Török Baráti Társaság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001, 131 o.)

*

Hovanyecz László nevezte nemrég a 2001 májusában akadémikussá választott Romsics Ignácot a magyarországi nemzetiségi kérdés egyik legkiválóbb szakértőjének. Legutóbbi könyve a trianoni békeszerződésről újfent igazolja ezt a megállapítást. A szerző megszokott világos, szikár stílusában összegzi a mai olvasó számára ennek a mindmáig indultakat ébresztő nemzetközi szerződésnek az előzményeit, létrejöttét és következményeit. A dualizmus korától vizsgálja az előzményeket – nagyon helyesen – az egész Osztrák-Magyar Monarchia helyzetéből, nemzetiségi összetételéből kiindulva. Utal a nemzeti kérdés rendezésére vonatkozó hazai és külföldi javaslatokra, amelyek zömmel még a Monarchia fenntartásának jegyében készültek. Az első világháború idején a Monarchia legtöbb nemzetisége, pontosabban azok külföldön élő politikai képviselői már egyértelműen a birodalom nemzeti alapokon történő felosztását tűzték ki célul. A nyugati hatalmak azonban sokáig bizonytalanok voltak, csak 1918 nyarára és kora őszére fogadták el a felosztást mint a probléma megoldását.

Eddig Romsics Ignác az egész Monarchiában gondolkodik, de innen kezdve, helyesen, már csak a történeti Magyarország perspektívájában vizsgálódik. Eseménytörténeti vonatkozásban bemutatja ennek a Magyarországnak a háborús vereség nyomán bekövetkező felbomlását, a nemzetiségek elválását, csatlakozását szomszédos, olykor új államokhoz. Beszámol a párizsi békekonferencián a magyar határok megállapítására

vonatkozó tárgyalásokról, amelyek vég-eredménye nagyjából a békeszerződésben kialakult vonal volt. A Tanácsköztársaság megléte és harcai ezeknek a határoknak a kialakulását érdemben már nem befolyásolták. Az 1920 januárjában Párizsba érkező magyar békedelegáció a területi integritást próbálta megtartani, jóval kevésbé hangsúlyozva az etnikai szempontokat. Ezek persze a határok végleges megállapításánál valóban kevés szerepet játszottak, az angol, az amerikai és az olasz delegáció vezetői nem egyszer utaltak a magyar etnikai szempontra, a francia delegáció azonban a legtöbb esetben hajthatatlanul az utódállamok követeléseit hajtotta keresztül. A magyar delegációt vezető Apponyi beszéde a nagyhatalmak néhány képviselőjének érdeklődését ugyan felkeltette, de semmi következménye sem volt, a feltételek megváltoztatására irányuló kísérletek is kudarccal végződtek, az esetleges későbbi változtatásokat homályosan emlegető, ún. Millerand-féle kísérőlevél írott malaszt maradt. Az egyoldalúan diktált békét 1920. június 4-én alá kellett írni, és még abban az évben ratifikálni. A végrehajtás már csak a pontos határok kijelölésére vonatkozott, hiszen a területeket a szomszédok addigra már régen megszállták. A végső határvonal máig ismeretes, a kötet azonban számos térképet közöl a különböző delegációk által javasolt határokról, ahol olykor a magyar szempontból kedvezőbb megoldások is felvetődtek.

A szerző egy epilógusban vonja le a végső tanulságot: a békeszerződés a magyar etnikum szempontjából roppant sérelmes volt, manapság azonban már lehetetlen volna valamiféle változtatás. Ez a józan hang nagyon fontos ebben az érzékeny témában. Romsics ezt mindvégig be tudta tartani, a tények pontossága mellett ez is nagy erénye. A bibliográfia a legfontosabb, elsősorban magyar nyelvű szakirodalmat, és a forráskiadványokat sorolja fel.

(Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris zsebkönyvtár. Osiris, Budapest, 2001, 246 o.)

*

A budapesti egyetem újkori magyar történeti tanszékének halk szavú, szerény, de igen komolyan munkálkodó oktatója nem nagy terjedelmű, de igen fontos kötetben adta ki 1988–1997 közt megjelent, itt átdolgozott és megszerkesztett tanulmányait, cikkeit, könyvismertetéseit, amelyek a magyarországi kisebbségek 1945–1993 közti helyzetéről számoltak be. A könyv első részében források, rendeletek, törvények és rájuk vonatkozó magyarázatok kerülnek elő. Elsőnek az ENSZ 1945. évi Alapokmányához fűzött magyar hivatalos reflexiók, egy 1945-ös magyar törvénytervezet, „A magyarországi nemzetiségek jogi helyzetét szabályozó rendelet alapelvei” című dokumentum, amely az 1968-as nemzetiségi törvényt követően fogalmazódott meg. Mindkettő hazai levéltárban pihent eddig. A német kitelepítéssel foglalkozó korabeli, a baloldalon zömmel gyűlölködő sajtóról szármal be a következő cikk, majd megint ismeretlen levéltári anyag alapján mutatja be a szerző az 1946 szeptemberében jugoszláv részről felvetett önkéntes lakosságcsere-re vonatkozó tervezetet, amely az akkor nyilvános magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény mintájára legfeljebb 40 000 magyar kicserélését tervezte 40 000 magyarországi délszlávval. A vagyoni rendelkezések egyértelműen mutatják, hogy itt is a győztes és a legyőzött nem egyenjogú szerződéséről lett volna szó, a tervezet azonban akkor a kormányok titka maradt. Nagyon érdekes a nemzetiségi közoktatás helyzetét 1945–56 között bemutató tanulmány: egy 1945-ös rendelet az egyes településeken népszavazástól tette függővé, vajon nemzetiségi vagy magyar nyelvű, de a nemzetiségi nyelvet is oktató iskolát kíván-e a lakosság. Végül nem nép-

szavazás alapján, hanem a népesedési adatoknak megfelelően, Tildy Zoltán miniszterelnök 1946 januári rendelete alapján hozták létre a nemzetiségi iskolákat, az 1945/46-os tanévben 30 nemzetiségi nyelvű és 62, a nemzetiség nyelvét is oktató, de magyar nyelvű iskola létezett. 1947-ben a román és a jugoszláv kormánnyal kötött kulturális egyezményekbe is belefoglalták a nemzetiségi iskolák kérdését. Az 1948-as államosítás a nemzetiségi nyelveken oktató felekezeti iskolákat is államosította, ami változásokra vezetett. A németek kitelepítése miatt német iskola nem volt, politikai okokból a délszláv iskolák száma is csökkent a „láncos kutya-szindróma” miatt. 1948 után azonban a német iskolákat ismét létrehozták, de mindössze kettő volt német oktatási nyelvű, 100 iskolában csak a németet is tanították. A szlovák iskolák esetében a számok 5 és 119, a délszlávoknál 20 és 45, a románoknál viszont mindkét iskolatípusból 11 volt. A Kádár-korszakban 1958-ban és 1968-ban hoztak rendeleteket a kérdés rendezésére, de nem sok eredménnyel. 1968/69 volt a mélypont, amikor is csak 25 000 lakos vallotta magát nemzetiséginek, a többiek féltek ennek bevallásától. Az érdemben már 1945 után létrehozott nemzetiségi szövetségek szerepe a hatalom támogatása volt (közvetíteni a „párt és az állam” szavát, ahogy Föglein Gizella a címben fogalmaz), 1968 után hivatalosan a híd szerepét szánták nekik, de érdemben továbbra is csak a rendszer erősítése volt a feladatuk. A nemzetiségek helyzetének jogi szabályozására (a szerző a jogi kérdésekben módfelett jártas), a kétoldalú egyezményekre és a párthatározatokra (1956, 1958, 1968, 1968) utal, egyik sem hozott érdemi változást, csak az 1993. évi 77., 1968 óta az első, parlamenti úton megszavazott nemzetiségi törvény.

A második rész elején a szerző nyilatkozik kutatási terveiről, röviden áttekinti a németek (végül is csak részleges) kitelepítését,

utalva a kitelepítettek akkori ragaszkodására szülőföldjükhöz. A magyar-csehszlovák lakosságcsere felvázolása után a németek jogainak visszaszerzésére is kitér. Nagyon egyértelműen kimondja, hogy az egész pártállami korszakon keresztül a nemzetiségi politika látszatjogokat deklarált, a tényleges rendelkezések általában nem kerültek nyilvánosságra. Az asszimiláció szándékát persze soha senki sem mondta ki, de a politika valójában erre irányult. Az utolsó írás a szerző pesszimista hangvételű interjúja, „Kisebbségek vesszőfutása” címen.

Lehet, hogy Föglein Gizella írásai sok olvasónak majd nem tetszenek. Az akár Széchenyi István önbírálatára emlékeztető hangnemű mondanivalóval azonban mélyen egyetértünk. Bár legalább a politika hangadói olvasnák el ezt a munkát!

(Föglein Gizella: Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945-1993. Forrásközlések, tanulmányok, cikkek. Budapest, Ister, 2000, 151 o.)

*

Az érsekújvári születésű Vadkerty Katalin, a pozsonyi pedagógiai főiskola oktatója, majd a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének kutatója jó néhány kiváló monográfiát publikált a szlovák területek 1918 előtti, kapitalizmuskori történetéről. Nyugdíjazása után az 1945 utáni csehszlovákiai magyar kisebbség történetének kutatásába fogott, amit elősegített az a körülmény, hogy akkor vált hozzáférhetővé számos, addig titkos levéltári anyag. Először 1993-ban adott ki egy kötetet az ún. reszlovakizációról, azután 1996-ban a köztársaságon belüli deportálásról, 1999-ben pedig a magyar településterületet fellazító belső telepítésekről. Ezt a három kötetet adta ki most trilógiává összevontan a csehszlovákiai, majd szlovákiai magyarok munkáit nagy szor-

galommal és eredménnyel publikáló pozsonyi Kalligram Kiadó. A trilógiában ezek három könyvként szerepelnek, természetesen az események tényleges időrendjében. A jegyzetek, meg egyéb mellékletek csak a teljes szöveg után következnek.

Vadkerty Katalin a prágai és pozsonyi állami levéltárak anyagára épít elsősorban, de természetesen budapesti levéltári anyagot is használ, meg a kérdés eddigi szakirodalmát, amely persze nem sok, két lapon elfér. Időrendben az 1945 őszen kezdődő deportálásokkal indul, ezekre azért volt szükség, mert a németek kitelepítése miatt a cseh tartományokban munkaerőhiány támadt. A kassai kormányprogram értelmében a magyarok már meg voltak fosztva állampolgárságuktól, Beneš és a többi állami vezető szerint azt teheték velük, amit akartak. Eleinte önkéntes alapon toborozták a mezőgazdasági dolgozókat, hamarosan azonban már kötelezően; az ellenállás miatt úgy, hogy a kijelölt községeket éjjel körülfogta a katonaság, másnap reggel pedig már vitték is az embereket (a lakosságcsere-egyezmény megkötése után még inkább). Ezt hivatalosan „történelmi feladatnak” tekintették, az ezer éve elkobzott szláv föld jogos visszaszerzésének. 1947 februárjáig 43 546 személyt, köztük 5422, hat éven aluli gyermeket (12,5 %) szállítottak így cseh területre. Károlyi Mihály, Mindszenty és hazai, magyar antifasiszták tiltakoztak Benešnél, fasiszta módszerekre célozgatva. A szegényebb lakosokat vitték el, a módosabb gazdákat a lakosságcserere szánták. Az északi vidékekről délre telepített szlovákok szegényes voltak miatt nem is fogadták el a kiűritett lakásokat, csak a Szovjetunióból és Romániából hazatelepített szlovákok elégedtek meg velük. 1948-tól a magyarellenesség osztályharcos felhangokat is kapott, a magyar kulákok ellen irányultak az intézkedések. A deportáltak egy része illegálisan hazatért, 1948 után már legálisan szállították őket. Okáli

belügyi megbízott (miniszter) folytatni akarta a deportálást, de Široký miniszterelnök-helyettes leállította. 1948-ban a deportáltak egy része még kárpótlást is kapott, majdnem 32 millió koronát, ami a kár mintegy 30 %-át tette ki. A szerző végső értékelése, hogy ezek az események az ENSZ szabályai szerint majdnem elérték a genocídium fokozatot.

A II. könyv a belső telepítéseket és a csehszlovák-magyar lakosságcsere tárgyalja. A kassai kormányprogram 1945. április elején kollektíven bűnösnek nyilvánította a magyar lakosságot, a földbirtokot elkobozták, erre külön konfiskációs bizottságokat hoztak létre. Több mint 614 ezer ha földterületet koboztak el, ennek a fele volt a mezőgazdaságilag művelt terület. Az első bécsi döntés értelmében Magyarországhoz visszakerült területről akkor a cseh telepeseket elűldözték, ezek most visszajöttek, és ez bizonyos csehellenességet is keltett. Különösen ellenszenvesek voltak az itteni földek szláv kézre vételében a partizánok, akik kiváltságos helyzetet igényeltek. Olyanokat is hoztak erre a déli területre, akik birtokát északon állami megfontolásokból, pl. az árvai vízlépcső építése során sajátították ki. Szlovák telepesek a legtöbb szocialista országból érkeztek, Bulgáriából pl. 270 család, közülük 36 ment Csehországba. Azoknak, akik Kárpátaljáról jöttek a déli területekre telepeseknek, igazolniuk kellett cseh vagy szlovák nyelvtudásukat és azt, hogy 1938 előtt ilyen tannyelvű iskolába jártak. Részletes kimutatók találhatók itt, hogy melyik észak-szlovákiai járásból hányan, hová kerültek. Az ideérkezettek az északi állattartó gazdálkodáshoz értettek, az intenzív alföldi földművelés idegen volt számukra. A telepesek panaszkodtak a magyarokra, az itteni szlovák állami hivatalnokokra, meg a Magyarországról jött szlovákokra. A végeredményre több összesítés volt található, az egyik szerint 196 községben 47 520 ha terület jutott a telepeseknek, más adat szerint 70 254 ha. A

magyar többség megbontása csak részben sikerült, 15 járásban még mindig 20 % felett volt a magyarok aránya (az átlag szélső adatai 87,8, ill. 27,7 %).

Ez a könyv tárgyalja a magyar-csehszlovák lakosságcsere kérdését is. Az állam tisztá szláv jellegének megteremtése a moszkvai kommunisták körében már 1943-ban előkerült Gottwald egyik tervezetében. 1945 tavaszától a pozsonyi magyar lakosokat a Duna túloldalán lévő Ligetfalura telepítették át, érdemben vagyonuk teljes elkobzásával. A csehszlovák kormány szerette volna a nagyhatalmak támogatását megnyerni a magyar lakosság teljes kitelepítéséhez, ezt azonban a nyugatiak nem engedélyezték. Végül 1946. február 27-én Gyöngyösi János külügyminiszter és Vladimír Clementis külügyi államtitkár Budapesten megkötötték az egyezményt. Az egyezmény értelmében egyenlő számban kellett a lakosságot kicserélni, de a győztes Csehszlovákia főlényét mutatta, hogy nagy kampányt folytathatott magyar területen a szlovákok átköltözése érdekében, a szlovákok önként jelentkeztek, a magyarokat viszont a csehszlovák kormány jelölte ki. A csehszlovák áttelepítési bizottság nagygyűlésein éles magyarellenes hangok hallatszottak (a magyarok menjenek vissza Ázsiába!). A szerző két teljes lapon ad áttekintést a fontosabb gyűlésekről. Magyar részről a lakosságcsere a Jócsik Lajos vezette áttelepítési kormánybizottság szervezte. A kivihető ingóságokat a magyarok részére korlátozták, az ingatlanok kérdését pedig utólagos elszámolásra bízták. A magyar tiltakozás miatt (a korábban leírt deportálások a cseh tartományokba) több ízben megszakadt csere 1948 decemberére zárult le. Végül is Magyarországról 95 432 személy jelentkezett, de csak 73 273 települt át, Csehszlovákiából viszont hivatalosan 89 660 személy került át Magyarországra, de ezen felül is sokan átszöktek, és így nem szerepeltek a kimutatásokban (e sorok írója is közülük

való). A lakosságcsere kivül a magyar háborús bűnösöket külön vették számba. Ezek számát csehszlovák részről igyekeztek növelni, a magyar fél csak a jogerős bírói ítéletet tartotta bizonyítéknak, a csehszlovák fél már a vádemelést is. Itt is megmutatkozott a két ország egyenlőtlen jogi helyzete. Végül is a teljes magyar lakosság kitelepítése, a németek mintájára, nem valósult meg.

Ezen próbáltak módosítani a III. könyvben tárgyalt reszlovakizálással, aminek a lényege az volt, hogy a jogfosztott magyarok kérhették visszavételüket az eredeti szláv (szlovák) közösségbe. Erre Reszlovakizációs Bizottságot is alakítottak. A végrehajtással a Szlovák Liga nevű nacionalista szervezetet bízták meg. Aki nem fogadta el a reszlovakizációt az ellenségnek számított, bűnvádi eljárást is lehetett indítani ellene. A hatóságok arra is hivatkoztak, hogy 1921 után mintegy 200 000 elmagyarosodott szlovák vállalta a szlovák nemzetiséget, 1930-ig még további 50–60 000. 1946 július végéig 352 038 fő kérte a reszlovakizációt, ez a magyarok 58,9 %-a. 1947 októberétől a reszlovakizáció második szakaszát vették tervbe arra az esetre, ha a még meglévő magyarok egyszálú kitelepítése nem sikerül. Ekkor már tömegesen adtak ki igazolványokat a reszlovakizációról, de ezt sokan visszautasították. A reszlovakizáltak csehországi telepítését a cseh hatóságok visszautasították. A hatóságok „nemzeti átnevelési” kampányokat szerveztek, nyelvtanfolyamokkal, mert a természetes asszimilációt nem találták elég gyorsnak. 1946–47 során a személyi költségek több mint 9 millió koronát tettek ki, a tárgyak majdnem 14 milliót. A magyar istentiszteleti nyelvet betiltották, a református egyház nem tudott ellenállni, mert vagyonát mint magyar tulajdont elkobozták. A Szlovák Liga nagy kampányt indított a magyar emlékek eltávolítása érdekében (magyar szentek képei a templomokban, Rákóczi kassai sírja). Az 1948-as fordulat után már javult a helyzet,

létrejött a Csemadok kulturális szervezet, valójában a magyarok egyfajta érdekvédelmi szervezete. Sok reszlovakizált, sőt a Szovjetunióból és Romániából áttelepült szlovák is belépett. Ezért a nacionalista szervezetek az ekkor indult magyar napilap, az Új Szó betiltását is követelték. 1948-ban kollektíve visszakapták a magyarok a csehszlovák állampolgárságot, csak 5647 személytől tagadták ezt meg, de az ötvenes években ezek jó része is megkapta. A változott helyzetre utal, hogy az 1950-es népszámlálás idején 36 733 volt a magyarok száma, 1991-ben 568 741.

A három kötet jegyzetei 70 oldalt tesznek ki, zömmel levéltári jelzetek. Közel 30 oldalon kimutatások következnek az 1946 novembere és 1947 februárja közt a cseh tartományokba indított transzportokról. Fontosak az 513–675. lapon közölt dokumentumok, sok részleges kimutatás a lakosság-cseréről, a betelepítési tervezetek. A III. könyvhöz csatlakoznak a kassai kormányprogram legfontosabb részletei. A kötet végén található néhány cseh és szlovák szereplőre vonatkozó adattár. Rövid szlovák és angol nyelvű rezümé után még szerepel néhány kép a csehországi deportáltak helyzetéről, a komáromi múzeum gyűjteményéből.

Vadkerty Katalin tárgyilagosan ír, adatokat közöl, nem dramatizálja a helyzetet még ott sem, ahol erre bőségesen akadna lehetőség. Ez teszi könyvét hitelessé. A második világháború utáni korszak történetének egyik alapműve ez.

(Vadkerty Katalin: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről. Kalligram, Pozsony, 2001, 703 o.)

*

A Történeti Hivatal évkönyve egy 1999-ben tartott konferencia anyagát közli. A politikai rendőrség létrehozása a fasizmus felszámol-

ására 1945-ben nemzetközi kötelezettség volt. Az 1950-ben már minisztériumi rangra emelt ÁVH eleve a kommunista párt befolyása alatt állt, tehát nem egymaga felelős minden visszaélésért.

Kun Miklós a mintakép, vagyis a Lubjanka történetét vázolja fel. A terror már 1918-ban megkezdődött, augusztus–szeptemberben már létrehozták az első koncentrációs táborokat. A változások gyakoriak voltak, hogy senki se érezhesse magát biztonságban. A tábor kifejezést Lenin és Trockij egyaránt korán használja, 1936/37-től kezdve a titkos rendőrség vezetői is. Sztálin már ezzel a szervezettel szemben is bizalmatlan volt. A szervezetnek saját zsargonja alakult ki, „a szociális védekezés első foka” a kivégzést jelentette. A hét főnök közül ez ötöt még Sztálin életében elért, Beriját és Merkulovot csak Sztálin halála után, 1953-ban.

Palasik Mária a magyar politikai rendőrség megszervezésének kezdeteit mutatja be, ahol Péter Gábor eleve vezető szerephez jutott. Eredetileg a budapesti rendőr-főkapitányságon belül létrehozott politikai osztály volt. A kommunista befolyás miatt sok koalíciós vita folyt, de az MKP mindig megőrizte befolyását. A Népbíróság által felmentett szereplőket a rendőrség azonnal internálta, az igazságügyminiszter ezt hiába próbálta megakadályozni.

Okváth Imre nagyon jó összefoglalásban („Sziget egy reakciós tenger közepén”) a katonapolitikai osztály 1945–49 közötti történetét tárgyalja. A szervezet 1945 januárjában kezdett kialakulni, a nyilas bűnök felderítése érdekében. Idővel a hazatérő hadifoglyok szűrése lett a feladata. Később alakult át politikai főcsoport-főnökséggé. Okváth érdemben 1947-ig vizsgálódik, innen Gyarmati György folytatja. Az 1947-es választások előkészítéseként 466 833 személyt zártak ki a választói névsorból azon az alapon, hogy reakciós szervezetek tagjai voltak. Eredetileg 7–800 000 főt akartak kizárni. Sok megha-

gyott kommunistáról a többi párt tagjai állították ugyanezt, de hiába, a kommunista párt azonnal ellenakcióba lépett. Már ekkor megkezdődött az ellenzékiek telefonjainak lehallgatása, az eredményeket azonnal jelentették Rákosi Mátyásnak. Ez a szervezet késztette elő a két munkáspárt egyesülését is. A még megmaradt pártokat is ellenőrizték, Veres Péter hiába támadta röpiratban ezeket a módszereket. Az egyházak ellenőrzését úgy oldották meg, hogy az egyházi képviselőtestületek tagságának 50–60 %-a párttag volt.

M. Kiss Sándor az 1950–53-as éveket elemzi, ekkor volt a legintenzívebb a terror. Kajári Erzsébet a belügyminisztérium 1953–56-os tevékenységét és a szervezet változatait grafikonon is ábrázolja. Ekkor Gerő a vezető, aki a megelőzést tartja a legfontosabbnak, ezért 165 ügynököt alkalmaz. A tisztaképzettsége továbbra is alacsony, többnyire 8 általános iskola. A szervezet önkritikája szerint nincs elég kapcsolat a tömegekkel. 1954-ben négyezer ember ellenőrizte a levelezéseket, 1956-ban is még 2400. Piros László 1955 márciusában keményebb fellépést sürgetett.

Baráth Magdolna az 1956 utáni rehabilitációs eljárások eredményeit vizsgálja, az ávósok esetében csak 15 főt nyilvánítottak bűnössé. Külön tárgyalja Farkas Mihály szerepét. Kozáry Andrea az 1951-ben 217 hallgatóval megindult egyéves főiskolai képzést ismerteti. Ez 56-ig működött, a főiskolát stílszerűen Dzerzsinszkijról nevezték el. Pintér Imre kimutatja, hogy Nagy Imre 1956. október 28-i bejelentését a szerv megszüntetés-

sétől ugyan november 7-én rendelet is követte, valójában azonban a hegeli *Aufheben* értelmében csak más beosztásba helyezték a legtöbb embert.

A konferencia tanulmányai után Bacsoni Gábor dokumentum-kiadványa következik. A kötet egyharmada négy korai politikai per, a Magyar Közösség, a földművelésügyi minisztérium, a MAORT és a Standard per 1969–71 közti felülvizsgálatának iratait közli. Eléggé osztályharcos szellemű mind, a Magyar Közösség kapcsán megállapították, hogy az ítéletek nem voltak eltűzöttak. A minisztérium esetében olykor túl szigorúan ítélték, de az egész nem volt koncepcióss per. A MAORT-perben valóban elkövetett tettekről volt szó, tehát jogos volt. A Standard-ügyben elismerték, hogy a két kivégzés túl szigorú volt, a vallomások erőltettek voltak, a politikai per célja – mint az előzőnél is – az államosítás miatti kártérítés elkerülése. Itt formálisan lehetségesnek tartották a törvényességi óvást, de ezt politikailag károsnak vélték, ezért kegyelmi eljárást javasoltak, esetleg kártalanítással. Az olvasó, aki kortársként átélte és már akkor sem hitte el a vádat, nem sok újat tud meg, de a mai nemzedékek számára tanulságos, a kortárs számára még utólag is félelmetes.

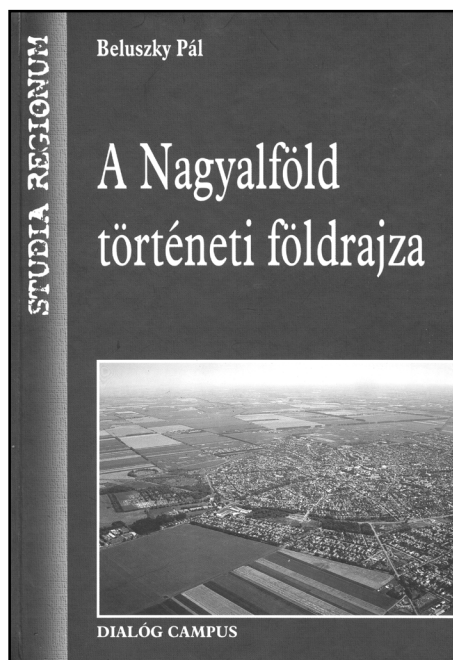
(Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 2000, 366 o.)

Niederhauser Emil
az MTA r. tagja, egy. tanár

*Beluszky Pál:
A Nagyalföld
történeti földrajza*

A Nagyalföld a kutatás tárgya, az „alföldiség” rejtelmét vizsgálja új könyvében Beluszky Pál. Szembeszállva, vagy éppen azonosulva régebbi tételekkel, Szekfű Gyula, Bulla Béla, Erdei Ferenc és mások, hazai és külföldi, e nagy régiót ismerő kutatók véleményével. Igazságkereső eréllyel, hiszen – ahogyan a könyv legelső mondatában fogalmaz: „Régóta keltik – okkal, ok nélkül – rossz hírért az Alföldnek”. Am a könyv első képe: „Mocsársország a Tisza-völgyben – a mártélyi holtág”. A képi valóság a „hírkeltés” melyik tartományába sorolható? – kérdezhetjük kételkedve. A válasz: „Nem lehet ... mindenkor s minden tekintetben megkésettnek, elmardottnak tekinteni az Alföldet [...] s a fejlettségbeli differenciákkal magyarázni az ország más tájaitól való különbözőségét.” Majd így folytatja: „megállapíthatjuk: az Alföld a *Más-ságok* földje [...] *feladatunk* adott: nyomozni, *miben rejlik az „alföldiség” kiváltó oka, gyökere*”. (19. o.) Ennek megállapítását tartja – láthatóan kedves – vállalásának a szerző. Vizsgálva egykori nézeteket, vallatva térképeket, új ábrákat szerkesztve, történeti adatokat felsorakoztatva.

Az előbbieket feltehetően jelzik, hogy az olvasó mindvégig érdekesítő gondolatmenettel, gazdag ténysorokkal ismerkedhet a könyvben. És hasznos, alkalmazható (sőt alkalmazandó) megállapításokkal azonosulhat. Talál természetesen vitatható, esetleg téves tételeket is. Azt azonban nem lehet elvitatni: a történeti földrajz keretében olyan mű látott napvilágot a Nagyalföldről, amelynek az *ismerete nem csupán a geográfusok számára lehet fontos*. A társadalompolitika, az agrárökonómia vagy a regionális gazdaságtan művelőinek körében is érdeklődésre tarthat számot. Továbbá figyelmeztető lehet

arra is, hogy *többet kellene bemutatnunk* nagytájainkról önmagunknak és a világnak is. Jelesül: Európának. Más jellegzetes tájak – az Alpok, a polderek földje, a Pó-völgye, Normandia stb. – az európai agrárpolitikában már régóta külön is megjelennek. A nemzeti agrártámogatásnak, a regionális fejlesztésnek külön tételeit képezik az elkülönülő, sajátos területek. A Nagyalföldről, különleges település-földrajzi adottságairól, történeti útjának sokféleségéről, útvesztőiről, vagy sikereinek titkáról mit tudhat meg a külföld? Mendöl Tibor németnyelvű munkáin, s néhány más földrajztudományi közleményen kívül alig valamit. Ha csak a gazdag terítékű vadászatok idegen nyelvű beszámolóit nem tekintjük híradásnak. Továbbá az egyedinek tekintett gémeskutak mutogatását, ami persze máshol is látható – a falumúzeumokban.

A Nagyalföldről szóló újabb leírások között sokat ér A. N. J. den Hollander Amsterdamban, 1947-ben kiadott (majd 1980-ban Magyarországon *Az Alföld települései és lakói* címmel megjelent) könyve, de ismert-

sége, érthetően, mindmáig korlátozott. Berlinben (NSZK) 1977-ben jelent meg Bango, F.J. könyve: *Besonderheiten der Agrarverfassung im ungarischen Alföld, Eine agrarsoziologische Analyse* címmel, amelyben magyar szerző nyomán hat tanyatípust is bemutat az író. Említhetjük még Hann, C. M.: *Tázlár: a village in Hungary* című, Cambridge-ben, 1980-ban megjelent munkáját, amely a magyar szakszövetkezet és a Duna-Tisza közének megmaradt tanyavilágát mutatja be az egykori Prónay-falva példáján. (A szerző Boldizsár Iván „aspiránsa” volt, s egy évet töltött Tázláron.) A felsorolás akár be is fejezhető. Fontos szerepet kellene pedig tulajdonítani annak, hogy a „paprika és a gulasch” mellett más „hungaricummal” is megismerkedjék a külföld. A tudomány és a politika alkalmazói különösen. Így Beluszky eme munkájával (de Niederhauser E., Gunst P., Szentí T., vagy Tóth J.) és mások alföldi-tanyai témáival, agrártörténeti kutatásaival is. Utóvégre *az ország feléről van szó*. Egy időre pedig – várhatóan – az Európai Unió keleti peremvidékéről, amely ebben a tekintetben Burgenland helyébe léphet. Továbbá egy Hollandia méretű, de jóval kisebb népességű országrészről, amely félúton található Közép-Európában a párizsi medence és a doni kozákok földje között. Nem egyedül földrajzi értelemben. . .

A Nagyalföld történeti földrajza három részre tagolva olvasható a műben. Az Alföld sajátosságainak áttekintése után a mezővárosok 15–17. századi kialakulása következik, majd a Janus-arcú 18-19. század c. fejezettől befejezi elemzését a szerző. Beiktat még végül egy Epilógus I. és Epilógus II. részt, ám azok nem szüntetik meg az olvasó hiányérzetét a 20. század tekintetében. A szerző indoka, hogy „a jobbágyfelszabadítás mind az egykori jobbágyközségek, mind a mezővárosok, mind pedig a szabadalmas területek lakóit jogilag azonos állapotba helyezte, a 'szabadságos' Alföld birtokolta előnyök el-

enyészték.” Ugyanekkor még leszögezi: „*Nem enyészett el viszont az 'alföldi út' néhány eleme-következménye*: az alföldi településrendszer sajátosságai, a tanyavilág, a parasztpolgári mentalitás stb.; az 'alföldi út' visszfénye még évtizedeken át meg-megcsillant, kihatásai máig nyomozhatók (221. o. kiemel: R.P.) Amikor a recenzens teljes mértékben osztja a szerző eme nézetét, egyben sajnálja, hogy a továbbiakban, az említett Epilógusokban, csak „egy-egy pillantás jut” a 20. század korszakos témáira. A „pillantás” ezért csak regisztrálni, felsorolni tud több nagy jelentőségű, a településrendszert, a lakásviszonyokat, a társadalmi struktúrát meghatározó alföldi változást (és következményt). Így aztán nem mutatja be – csupán utalásokkal jelzi, hogy az „alföldi útból” miként lett, vagy lehet „alföldi ösvény” (253. o.). Homályban marad annak a különleges („alföldi”) szövetkezeti formációnak a léte és szerepe is, amely a családi gazdálkodás és a szövetkezeti beszerzés-értékesítés „legnyugatibb” kombinációját valósította meg a „keleti” agrárgazdaságban. A *szakszövetkezetekről van szó*, amelyekben olyan nevek alatt gazdálkodtak, mint Almavirág, Jonatán, Jöreménység, Tiszagyöngye, Zöldmező, azaz még Kossuth se nagyon kellett a tagságuknak. Nincs szó, nem lehet a vázlatosan áttekintett 20. században arról sem, hogy mennyire félreértette – nem ismerte – a Nagyalföldet és valós társadalmi struktúráját a negyvenes évek végétől erőszakolt, importált agrárpolitika, majd a fiaszó tapasztalatait tíz évvel később miként hasznosították az ún. teljes átszervezés idején, amikor a Dunántúlra helyezték a „kollektivizálás hadműveletének” indítását. S még egy: nem az „alföldi út” visszfényére utalt a hatvanas-hetvenes évek sok sikeres agrárvállalkozása, a fólia-erdők, az ipari, szolgáltató, kereskedelmi „üzletek”? Zömükben a Nagyalföld parasztpolgári közösségeiből sarjadtak ki, a mimikri évszázados tanulságai is kamatoztak

bennük. Dunántúl felmutatta Bábólnát és a szolid agrárépítkezések sorát, de a Nagyalföld világra hozta – a Mezőhegyest is háttérbe szorító – Nádudvar, Szentes, Kecskemét, Mélykút, Izsák, Nagyréde szövetkezeti gazdaságainak, termelési rendszereinek máig ható eredményeit. Vállalva, előhíva olykor a büntetőjogi repressziót, a „fél lábbal a börtönben” vonzású merész lépések kockázatát.

A fentiek felelőlegesen csak azt kívánja jelezni, hogy érdemes is, indokolt is – a történeti földrajz, valamint az összehasonlító agrártörténet lehetőségeit, eszköztárát is hasznosítva – a 20. századi vizsgálatok kiterjesztése a jövőben. Mert igaznak tekinthető: nem mindenben volt elmaradott az Alföld, jóllehet volt idő, amikor az érvényesült, hogy lapályon a halom is hegynek hiszi magát.

Módszeresen foglalkozik a kötet a *tanyák* kialakulásának történetével, többek között a Mendöl Tibor – Erdei Ferenc polémiával is (Timár Lajos egyfajta geográfus – szociológus szemléletként vizsgálja a témát. V.ö.: *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. 1997. 94. o.). A tanyák sorsának leírásánál nem téveszthető szem elől, hogy – akár állandó, akár időszakos lakásként használták – keletkezésük és fennmaradásuk a mezőgazdaságból való megélhetéshez kötődött. Ha ennek alapja valahol megrendült vagy megszűnt, és egyidejűleg alkalom nyílt máshol *lakni*, akkor a tanyák erőzója megindult. Ahogyan a kitelepülés is – Bulla Béla szerint – viszonylag egyszerűen történt. Ha a birtok messze feködött a községtől, és rajta kutat lehetett ásni, ott rögtön kialakult a tanyarendszer – írta.

A tanyai emberek csak akkor maradtak mégis a tanyán, ha az ott lakás feltételei kiállták az összehasonlítást más elérhető lakóhellyel (lásd: lakófarm). A mezőgazdasági termelés szerkezete s műszaki-technológiai színvonala, valamint az „agrár-tanyák” sűrűsége között tehát összefüggés állapítható meg, függetlenül az üzemszervezetek és a tulajdonviszonyok konkrét jellegétől.

Itt kell kitérni egy másik összefüggésre, nevezetesen az *agrárkeresők arányára* az adott társadalomban. Gyakran használt fejlettségi mutatószám, hogy a lakosság vagy a keresők *hány százaléka* sorolható a mezőgazdasághoz, s mekkora része talál megélhetést a „nem östermelő” ágazatokban. Ha ez utóbbiak aránya nagy, akkor a társadalom eleve városi jellegűnek, fejlettnak minősül a gyakorlat szerint. A nagyhatárú, ritka népsűrűségű mezővárosok esetében ez a meggyökeresedett nézet leegyszerűsítő, különösen meglehetősen. *Nem lehet ugyanis intenzív mezőgazdaságról beszélni ott, ahol az agrárnépsűrűség, azaz a művelt területre jutó mezőgazdasági keresők száma alacsony.* A ritkán lakott, *csekély népsűrűségű* alföldi területeken (és városaikban) egy, akár nagy agrárkeresői százalékos *arány* is korlátozhatta az intenzív, munkaigényes agrártermelés adott időszakban való kiterjesztését. Azaz, ha nem volt elegendő munkáskéz. Ha mégis vállalni kellett, pl. a kertkultúrát, azt csak tanyai étellel (a munkahely és a lakóhely egysége által), valamint tömördek munkával (látástól-vakulásig) tehették.

Némelykor ma is előfordul a hazai állapotok elmarasztalása, mondván, hogy még mindig nagy – a keresőknek 6–7 %-a – a mezőgazdasági népesség aránya. Az Alföldön különösen. „Bezzeg a fejletteknél” már csak 2–3 %-a található a mezőgazdaságban a kereső korú lakosságnak – hallható a szemrehányás. Amit elfelejtenek: a 6 %-os arány, 100 fős népsűrűséget számítva egy négyzetkilométerre 6 főt jelent. Vagyis: 100 hektár/6 fő. Egy 3 %-os arány, pl. Hollandiában, 400-as népsűrűséget tekintve km²-ként, 12 főt jelent. Azaz: 100 hektárra 12 személyt. A különbség 100 %, a mezőgazdaságilag művelt terület relatív nagyságáról, a gazdaság szerkezetéről nem is szólva. A mezőgazdasági és az ipari termelés közötti egyik nagy különbség éppen az, hogy amíg a technológiai-technikai feltételek mindkettőnél fonto-

sak, addig a földrajzi adottságokhoz, a demográfiai stb. környezethez való szoros illeszkedés nélkül az előbbi, az agrártermelés, nem sok sikert ígér.

Több vonatkozásban tárgyalja a kötet az Alföld népességének *migrációját*, az adózási terhek alakulását, valamint a jogi aspektusokat. Érdekes rámutatni, hogy Magyarországon mind ez ideig elmaradt az örökösödési jogolyan szabályozása, amely a családi gazdaságok – s így a tanyák – hálózati stabilitását elősegítené. Az erre irányuló – törzsöröklési – törekvések a 20. században is elakadtak. Mindezt tetézte, hogy a földtulajdon hazánkban – különösen a Nagyalföldön – évszázadok óta ingatag. Hódítók, hatalmi kapcsolatok, valamint a perek a „juss” fölött, uralják – visszatérően. A földtulajdonos profitja pedig – ha volt – többnyire elszivárgott külföldre, más területekre. Az sem véletlen, hogy a 19. század ún. agrárszocialista megmozdulásai a Nagyalföld némely vidékére voltak jellemzőek. Az első radikális, minden ezer holdat meghaladó nagybirtok kisbirtokokra való felosztása szintén alföldi követelés, Áchim András indítványa volt a 20. század első éveiben.

Az Alföld sajátosságai között a *mezővárosok* előkelő helyet foglalnak el. Fejlődésüket biztos ismerettel, sokoldalúan vizsgálja a szerző. Városfalak nélküli városoknak tekintti többségüket. Azaz: mezei városoknak, befogadónak, nyitottaknak, újjászületésre képeseknek. Egyik-másiknak a 18. század elején csak néhány család a lakója. Kiskunfélegyházát teljesen lakatlannak találták az 1720-as összeíráskor. Kecelre félszáz helységből kerültek betelepülők – írja Beluszky. Lám: ötvenféle szokás, tapasztalat, törekvés, más nyelv, más vallás. Hogyan értelmezendő akkor a „színmagyar Alföld” árvalányhajas sztereotípiája? Nem éppen e sokféle forrással hozható kapcsolatba a változatos, kitűnő kezdeményezések sora? Esetleg valamiféle „amerikás” analógiáról, termékenyítő keve-

redésről is szó lehet? Az „alföldi út”-ra a sokféle is hatást gyakorolhatott? És akik mégis falakba ütköztek itt, elmentek innen Fordnak autót tervezni, Kaliforniába szőlőt honosítani, Nobel-díjasként emigránssá lenni?

A történeti földrajz az e kérdésekre adható válaszokat már nem vizsgálhatta. Más diszciplínák körébe tartoznak. Mindenesetre tény, hogy pl. Szeged 1875. évi (és későbbi) 50 legnagyobb adófizetőjének névsorában legalább annyi a nem magyar hangzású név, mint a zengzetesen magyar. A listát egy hajósgazda, Zsótér András (halászból előbb hajóács) vezeti, de a virilisták között található a Csehországból indult Pick Márk, az olasz módszert kitanult szalámigyáros, vagy Steingaszner József, Tömörkény István író édesapja is. (V.ö. Tamasi Mihály: *A régi, szegedi, gazdasági elit* (1870–1944. Szeged, 2001.). Meggyőző elemzése során találóan állapítja meg Beluszky: „...a mezőváros bizonyos gátat képez a feudalizmus újrarendezkedése ellen, az Alföld társadalma továbbra is a nyugatias elemekkel átszőtt 'félszabad-paraszti' fejlődést mutatta. S még a polgári korszakban (1848 után) is tovább élnek a „Másságok”, s nyomozhatók mindmáig. Többek között a településhálózat milyenségében” (74. o.). Természetesen az életmód mintákban, az értékrendben, a tradíciókban is. Vagy éppen: az éles, gyors váltást türelmetlenül követelő értékvesztésben. ...

A szerző nem irt könyvéhez előszót, nem indokolja témaválasztását, ám jól érzékelhető: az Alföld barátja. Amivel és amikor a tudományt szolgálja, akkor a szülőföldjét (Szolnokot) és egyetemét (Debrecent) is szolgálni kívánja. A recenziens – szintén alföldi lévén – örül mindennek, ugyanakkor kétségeit is jelzi néhány, az Alföldre vonatkozó megállapítással kapcsolatban. Ilyennek véli, hogy „a 19. század végi viszonyokat mérlegre téve az Alföld modernizációja, fejlettsége meghaladta az ország átlagos szintjét” (57.

o). Az átlagos szint mibenléte is kérdéses ebben az összefüggésben. Még a már biztosabb adatbázisú 20. században is. Fontos az analfabétizmus vagy az orvosi ellátottság alakulása – amire hivatkozik a szerző – de kevés, még ha megbízhatók is az adatok. És pl. a tbc-ben, az öngyilkosságok gyakoriságában mit mutatnának a számok? Ez utóbbiban még korunkban is az alföldi megyék – főleg Délalföld – számai a legkedvezőtlenebbek. (Kivétel Tolna, amelynek adatai Békéssel megegyezők.) Hiteles felmérésekből azt is tudjuk, hogy más tájainkon mennyivel előbb járt a gazdálkodás, tudjuk, milyen volt a termelés eszközellátottsága, a korszerűbb módszerek hogyan terjedtek, nemegyszer a kolostorok közreműködése által is. (Az ilyen egykori „rendszergazdák” ritkák voltak az Alföldön.) Ismert a városok, a falvak épületállománya, s az is, hogy a tanyákon a „kun-kocsz”, a trágya tüzelésre való használata még a harmincas években sem volt ritka. Az energia, a közlekedés, az úthálózat terén a Nagyalföld elmaradt Dunántúltól, ez utóbbi pedig az osztrák tartományoktól. A gazdaságban Tessedik, Festetics György, Széchenyi István, és iskolaügyben Klebelsberg, a civilizációs színvonalban Czettler Jenő, Gesztelyi Nagy László mindezt jól látta. *Az ország fejlettsége volt persze elmaradott, a 20. századra különösen. A motorizációt jellemző mutatóban pl. tizenötszörös volt a különbség Dánia és Magyarország között* (Dániában egy automobilra [=személygépkocsi+teherautó] 24 személy jutott, nálunk 375! Európában ennél rosszabb ellátottság csak Jugoszláviában, Romániában és Görögországban volt 1938-ban. Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1939. 294. o.)

Mindezek után is osztani lehet a szerző summázó megállapítását: „sem a gazdaság, sem a társadalom állapotát tekintve nem helytálló mindenkor az elmaradottság bé-

lyegét sütni az Alföldre. Ugyanakkor a gazdasági és társadalmi „fejlettség” meg nem felelése az „Alföld-jelenség” egyik lényeges eleme, tünete. Tünete tehát, nem oka...” (58.o.).

Örülni lehet annak, ahogyan Mikszáth Kálmán írt – szerető elfogultsággal – 1884-ben Szegedről, szerinte az egyetlen városról „hol az iparoselem vergődött hatalomra a közügyekben is, hol nem a hivatalnokok a nép fölött, hanem a nép uralkodik a hivatalnokok fölött, a város cselédeinek nevezvén azokat féltrefásan. Nagyurat sohasem ismertek és nem respektáltak”. (V.ö. Tamasi M. I.m. 55.o.) Valóban, a Nagyalföld sok városának egész társadalma – a történeti földrajz valamint a társadalomtörténet által is igazolhatóan – lehetőleg az önigazgatás, a demokrácia iskoláját járta. Lerótták érte a tandíjat is. Megérdemlik hát az ország figyelmét, hogy ne muszáj-Herkulesként kelljen élniük a jövőben. Ne kelljen vállalniuk a Szakmáry Zoltánok keserűségét, mert bizony Móricz Zsigmond *Úri muri*-ja is a Nagyalföldön született. Meg az agrárszegénység, „néma forradalma” is, amelyre Kovács Imre figyelmeztetett.

Melyik hát az igazi Alföld? Mindahány – és egyik sem. Mert nem egy „Alföld” van, ahogyan Magyarország is sokféle. Ez az örökség, ez változtatható a tettekkel. A jövőben.

A Dialog Campus Kiadó szép könyvet adott (nem olcsón) a téma kedvelőinek kezébe. Csupán néhány pontatlanságot kellett volna elkerülniük. Hiányzik egy igazi név- és tárgymutató. Egy-két évszám, könyvcím és név tévesen ismétlődik. Azaz: nem minden fogható rá a számítógépes szerkesztésre. Ám sohase legyen több gondunk, kifogásunk az új tudományos eredmények publikálásával. (*Dialog Campus Kiadó, Pécs, 2001. 274.o.*)

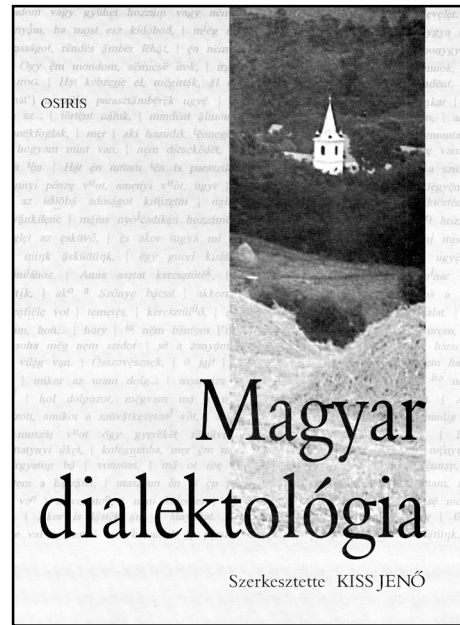
Romány Pál
az MTA doktora

Magyar dialektológia

Szerkesztette: Kiss Jenő

Bő negyedfél évtizede jelent meg utoljára az egyetemi oktatást szolgáló könyv e tárgyban, Kálmán Béla tollából (Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 150. o.). Azóta a magyar nyelvjárások számos tekintetben a pusztulás jeleit mutatják, ugyanakkor a magyar dialektológia, vagyis a magyar nyelv területi változatainak vizsgálata, amint a két könyv terjedelme jelzi, inkább a növekedését. E gyarapodást, legalábbis így látszik a kötet felépítése alapján, a hazai dialektológia (ön)meghatározásának kérdései, s kevésbé a XX. században meglévő nyelvjárások valaminő újszerű leírása vagy bemutatása serkentik.

A kötet hét fejezetre oszlik. A bevezetés részletesen taglalja, tudományon belüli és kívüli okokkal indokolja a munka szükségességét. A szerzők olyan nyelvjárástani összefoglalást kívántak készíteni, „[...] amely a mai nyelvállapotot hitelesen tükrözi, s amely a mai tudományos szemléletnek megfelel” (10). A szerzők szerint „[...] az anyanyelv-oktatásban az alapvető cél a köznyelv elsajátítása” (15), amely kijelentés önmagában eléggé vitatható, továbbá (egyebek mellett) hogy „[...] a köznyelv és a nyelvjárás viszonyának tudományos alapú (nem pedig mindenféle tudatlanság és előítélet után igazodó) megismertetésével, illetőleg a nyelvjárások hasznosságának, szerepkörének, értékeinek a tudatosításával segítsük a nyelvjárási (háttérű) beszélők anyanyelvi otthonosságérzésének kialakulását, szégyenérzettől mentes, kreatív nyelvhasználatát, elősegítvén anyanyelvi versenyképességük erősítését, növelését” (i. h.). A magyar dialektológiai kutatók s a felsőoktatás illetően kapcsolatainak összeépítése a kötetben másutt is adja bizonyos önigazolását magának a kutatásba vont jelenségnek, vagyis a magyar nyelvjárásoknak. A magyarországi kabarékat említi a kötet:

„A bennük alkalmazott nyelviség többnyire álnyelvjárásiasságoknak a publikum nagy része megnevettetésére alkalmas egyvelege, pontosabban zagyvaléka” (55), s az önigazolás tudományossá kerekített megfogalmazása „[...] a nyelvészetben is föl-fölbukkantak és napjainkban is föl-bukkannak önkanonizációs törekvések, a saját paradigma sáncai mögé bújás kísérletei, tehát az elhatároló és elhárító attitűd. Pedig a nyelvtudomány mai fejlettségi fokán, korábban elképzelhetetlen differenciáltságú állapotában a továbbfejlődés egyik motorja éppen a különböző irányzatok, módszerek közötti párbeszéd és vita. A dialektológia abban a szerencsés helyzetben van, hogy befogadó, integráló jellegű” (21). A szerzők úgy vélik, hogy a hagyományosan területi és társadalmi szempontokból megfigyelhető tagolódás a nyelvhasználati állapotokban ma már meglehetősen összefonódott, ezért „[...] a dialektológia által feltárt horizontra és perspektívára a nyelvészetnek szüksége van” (i. h.). „S ezért mondhatjuk, hogy a regionális nyelváltozatok kutatása ugyan a dialektológia illeté-

kességi körébe tartozik, ám nem csupán a dialektológia belülye” (i. h.).

A második fejezet a nyelvek, a nyelvváltozatok, a nyelvjárások fogalmait tisztázza, majd a harmadik magát a dialektológiát mutatja be. E rész leírja a dialektológia feladatköreit, a nyelvjárások osztályozási módozatait, a nyelvjárásleírás módszertani kérdéseit. Megismertet a nyelvföldrajz mibenlétével, a hazai nyelvföldrajz eredményeivel. Érdekes kitekintés olvasható az ún. városi dialektológiáról (a városi nyelvjárásról, illetőleg a városi nyelvről), továbbá az alkalmazott dialektológiáról (a már megemlített köznyelvre való anyanyelvoktatás és a dialektológia kapcsolatairól), még az elektronikus számítógépek felhasználásának is jutott néhány lapnyi rész, hasonlóképpen a nyelvjárás adatgyűjtés dolgának.

A negyedik fejezet a regionális nyelvhasználatnak van szentelve. Tüzetesen leírják a szerzők a beszélők életkori, nemi, foglalkozási, iskolázottsági, vallási és más tulajdonságai, jellemzői által várható, illetőleg tapasztalható nyelvállapotot. Kitérnek a társadalmi hátrányt vagy előnyt jelentő nyelvhasználati képességekre. Bemutatnak tetszési mutatókat (rokonszenv- és ellenszenvindexeket), amelyek például arról adnak eligazítást, hogy hol beszélnek a megkérdezett személyek szerint a legszebben magyarul. Ezek a fajta vizsgálatok azonban már kevésbé nyelvészeti jellegűek, esetlegesen bizonyos szociológiai következtetésre alkalmasak, meg is jegyzik a szerzők, hogy egyes nyugat-európai vizsgálatok szerint a nyelvjárás (as) beszédmód alapján a beszélőtársak (például) a kedvesség nagyobb fokára következtek (228). – Fontosabb a *Regionális köznyelvviség Magyarországon* című alfejezet, amely az utóbbi néhány évtizednek változásaira utal Északnyugat-Dunántúl lakosságának nyelvhasználatában. A magyar nyelvjárások alapvonása miatt és a magyar nyelvjárás kutatás hagyományá folytán az a kutatók véle-

ménye, hogy elsősorban a kiejtésben, tehát a beszédhangok fajtáiban van eltérés, a szó-készletben, a grammatikában csupán ezután és igen csekély mértékben (241).

Az ötödik fejezet: A magyar nyelvjárások a 20. század második felében. Ebben található a magyar nyelvjárások területi csoportjainak felsorolása, amely részletezőbb a már idézett Kálmán Béla-könyv csoportosításánál. A Dunántúlt (indokoltan) nyugati, középső és déli területegységekre bontják, megkülönböztetve a dél-alföldi, a Tisza-Körös vidéki és az északkeleti, továbbá a mezőségi, a székely és a moldvai területegységet, vagyis tíz nyelvjárás-területet. Az egyes nyelvjárás-területeket szövegminta szemlélteti a főbb hangtani sajátosságok és alaktani jelenségek leírása mellett.

A magyar nyelvjárások hangtani rendszerét és alaktani áttekintését külön részekben mutatják be a kötet írói. A nyelvjárás fonéma-állomány és ennek gyakorisága, illetőleg a nyelvjárás hangváltozatok leírására is itt kerítenek sort, s a nyelvjárások alaktani jelenségeit is részletezik. A nyelvjárás mondatban (nem csupán a magyar kutatásban) a legkevésbé kidolgozva, ezért a szerzők sem tudnak különösebben újat mondani, bár nyilván tudatában vannak, hogy a szöveg tan utóbbi évtizedekben alakulása adhatna szempontokat a nyelvjárás szöveg(műv)ek elemzésére. Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy a kötet Tárgymutatójában alig van szövegnyelvészetre utaló műszó a szöveggrammatika, a szövegsemantika vagy a szövegpragmatika köréből. A nyelvjárás mondatban kapcsán például a „megnyilatkozás” fogalmát nem említik, viszont szólnak a fatikus elemekről. (Ezek a kommunikációs eseményt elindító vagy fenntartó kifejezések: *figyelj, értedstb.*) Hasonlóképpen nem található a nyelvjárás beszélők stílusára vonatkozó utalást sem. A nyelvjárás mondatban továbbfejlődése talán afféle eredményeket hasznosíthatna, mint Németh T. Enikő: A

szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolása (Budapest, 1996. Akadémiai Kiadó) című munkája; s a stilisztika bevonására is akadna példa (vö. Büky László: *Nyelvjárási és költői nyelvi kitérés*. Néprajz és Nyelvtudomány XXXIII [1990.], 11–5), annál is inkább, hiszen említi a könyv, hogy a szépirodalomnak nyelvjárási elemek stilisztikai forrásai lehetnek. S éppen e kérdésnél kellene tudatosítani: a nemzeti nyelv nyelvjáráseinkből alakult ki, azonban azok lényegében maradtak olyanok, mint amilyenek voltak (Révai Miklós egykori kitételével: *vivum linguae archivum*), ám a nemzeti nyelv kialakulása után viszonylag önálló fejlődésű, tehát a nyelvjárásoktól nagyrészt független. Ami nem jelenti azt, hogy ne lennének rá hatással a nyelvjáráások, és fordítva: ne hatna valamiképp a nemzeti nyelv a nyelvjáráásokra. Az efféle hatások az utóbbi évtizedekben erősödtek, illetőleg megszűnően van az élő nyelvi archívum, amelyet nem lehet falumúzeumként fönttartani. Mindezek az okok a jeles és nagy hagyományú magyar nyelvjáráskutatást és magukat a nyelvjáráskutatókat is a szociolingvisztika felé fordítják, amint ennek a jelen kötetben is számos jele van.

Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000.

Magyarország XX. századi történelmében – időnként többé-kevésbé korlátozott formában – a parlamentáris államberendezkedés volt a meghatározó. A Horthy-korszak, az 1945–49 közötti ún. koalíciós évek és az 1990 utáni politikai rendszer jellegére, működésére nézve számos – eredményeit tekintve többségében időtálló – feldolgozás született. Napjainkra azonban egyértelművé vált olyan kutatások szükségessége, amelyek átfogó fogalmi és szempontrendszert

Minthogy tankönyvről van szó, megemlítendő kötelesség annak elmondása, hogy a könyv nyelvezete nem mindenben példamutató, például szinte kötelező normaként használja a *tudott, adott, igazolt, elfogadott, ismert, kitüntetett, ellentett* é. i. t. igeneveket, a *vonatkozó szakirodalom, a közismert, hogy* és más efféle szakmaizsargon-kifejezéseket, továbbá a *konkrét helyzet, a szimbiózisban él* pleonazmust, az *egyértelmű, a mobilizmus, a köszönhető(en)* és több más divatszót. (Mindez egyes fejezetrészek kivételével értendő, és az is, hogy néhol bőbeszédűség is jellemzi a kötetet.)

A szerzők – Balogh Lajos, Fodor Katalin, Hegedűs Attila, Juhász Dezső és Kiss Jenő, aki a szerkesztő is – a XX. század utolsó harmadának dialektológiájáról átfogó ismereteket tartalmazó könyvet tettek a felsőoktatás diákjainak és tanárainak, továbbá a magyar tudományosságnak az asztalára, amely könyv a magyar nyelvjáráskutatás jelenkori útkeresésének és nemegyszer úttalálásának is tanújele. (*Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 454 + 50 o.*)

Büky László
a nyelvtud. doktora,
tszv. egy. doc. (JATE)

használva lehetővé teszik az összehasonlító jellegű vizsgálatokat hazai – a különböző parlamentáris időszakok összevetésével –, valamint európai, elsősorban kelet-közép-európai keretek között.

Hubai László jó érzékkel olyan területet választott kutatási feladatául – a XX. századi magyar képviselő-választások eredményeinek feltárása –, amely valóban fontos és megkerülhetetlen kiindulópontul szolgálhat későbbi munkálatok számára. Jelen sorok szerzője – ha csekély mértékben is – közreműködött az anyaggyűjtésben, így közvetlen közelről láthatta, mennyi fáradtságos, aprólékos munkával járt az adatok összeszedése, rendszerezése, a szükséges források és a

technikai háttér biztosítása. Az eredményt nézve nyugodtan ki lehet jelteni, hogy megérte: az 1920 és 1998 közötti, összesen tizenegy választás eredményét tartalmazó háromkötetes – mellesleg súlyra sem csekély – munka az utóbbi évek egyik legjelentősebb szakmai teljesítménye. Sőt, aligha tekinthető lezárt műnek. Igaz, *A XX. század választási atlasza* címet viseli, de a későbbi kiadásoknál minden bizonnyal érdemes tovább bővíteni a 2000. év utáni választások eredményeivel. Hiányzik a munkából a századelő időszaka, nem véletlenül. Ezeket a választási adatokat ugyanis egy másik, méreteit tekintve hasonló ívű – a dualizmus kori Magyarországot átfogó – kutatási program keretében lenne célszerű összegyűjteni.

Hubai Lászlót munkája során tartalmi és formai oldalról egyaránt alaposág jellemezte. Az adatok minden esetben primer forrásokra épülnek: választási jegyzőkönyvekre, vagy ennek hiányában a korabeli sajtóra. A három kötetből hiányoznak az ilyenkor nehezen elkerülhető elírások, tárgyi tévedések.

A szerző célja – bevallottan – nem egyszerűen forrásfeltárás és közlés volt. Olyan munka elkészítésére törekedett, amely a lehető legsokoldalúbban segíti azokat a szakembereket és érdeklődőket, akik valamely, a választások történetéhez kapcsolódó részterületen kívánnak további kutatásokat folytatni. Mindez persze elkerülhetetlenül a terjedelem jelentős megnövekedésével járt együtt, de megérte. Az első kötetet – a választójog történeti változásainak rövid bemutatásán túl – alapvetően a pártközpontság uralja. Minden egyes választásnál külön-külön jellemzi az induló pártokat, és ismerteti a választási eredményeket. Számos térkép nyújt további kiegészítő információkat az egyes pártok támogatottságáról, azok területi és időbeli változásairól. Az egész műnek talán ez a leglátványosabb része. A második kötet alapvetően a választókerületekre koncentrált. Ismerteti a jelöltek névsorát, majd a szavazás

eredményét választókerületenként, a választókerületen belül pedig további bontásban településenként és pártonként. A harmadik kötet újabb csoportosítást adja az adatoknak – települések szerint. Hubai itt terjedelmi okok miatt bizonyos korlátozásra kényszerült. Csak azokat a választásokat vette figyelembe, amelyek – elsősorban a titkos szavazás biztosításával – „valóságosnak” tekinthetők. A települések közül pedig csak azokat, ahol a választójogosultak száma 1998-as állapot szerint elérte, vagy meghaladta a kétezer főt.

Jól látszik, hogy egyfajta súlyponteloszlás figyelhető meg a munkán belül. Bizonyos mértékig kevesebb információt kap az olvasó a Horthy-korszakra vonatkozóan, szemben az 1990-es évekkel. A két világháború közötti választási adatok – mint már említettük – többségükben hiányoznak a III. kötetből. Hasonló tendencia érzékelhető az I. kötet térképvázlatainál. Amíg például az 1922. évi választásról 7, az 1994. éviről már 31 térképet találunk. Ezt az aránytalanságot valamelyest enyhíti, az információgazdagságot pedig tovább fokozza, hogy a három kötet mellé egy CD is társul. A CD-n nemcsak a teljes településenkénti adattár található meg, hanem például a választójogi törvények is „1848-tól napjainkig”.

Mindössze két, aligha elkerülhető hátrányát lehet megemlíteni a választási atlasznak. Egyrészt borsos ára miatt valószínűleg nem sok tanár engedheti meg magának, hogy kizárólagos használatra beszerezze magának. Másrészt az adatoknak ilyen sokoldalú és sokszínű csoportosítása következtében bizonyos időre van szükség ahhoz, hogy az olvasó a három kötet használatát illetően kellő jártaságra tegyen szert. Természetesen ez nem vonatkozik a CD-re, amelynek egyik előnye éppen a források gyors és változatos felhasználhatóságában rejlik.

A 90-es évek a hazai történész szakmában az átfogó összegzések időszaka volt. Számos olyan monográfia, szintézis született,

amely a XX. századi magyar történelem egészét vagy kisebb-nagyobb periódusát tekintette át, s mellettük valamelyest háttérbe szorultak a történetírás egyéb területei. Hubai László munkája egyfajta jelzéseként is felfogható, és remélni lehet, hogy az egyébként

szép hagyományokra visszatekintő forrásfeltáró, adatgyűjtő munka is új lendületet fog venni a második évezred elején. (*Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. ... o.*)

Püski Levente

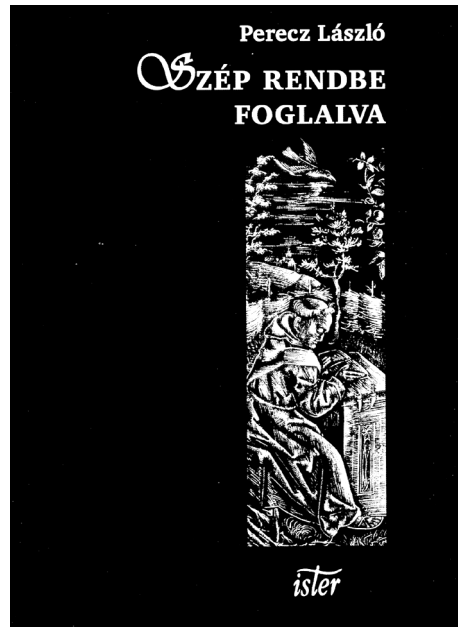
PhD., egy. doc. (Debreceni Egyetem)

Perecz László *Szép rendbe foglalva*

Arcképvázlatok a magyar filozófia történetéből

A kötet egészét a szerző Poszler Györgynek ajánlotta, ez nagyon jellemző, és messzemenően indokolt. Poszler ugyanis – akinek nemrégiben ünnepeltük a 70. születésnapját – oly módon formálta munkásságában az esszének a magyar filozófiai irodalomban hagyományos műfaját, hogy bár bizonyos fokú szubjektivitást a látásmódban meghagyott, a szubjektívizmust következetesen száműzte, s esszéisztikus stílusban írt tanulmányait a tudományos objektivitás és a tudományban szokásos apparátus minden kellékével ellátta. Ezáltal nemcsak az „esszé”-műfaj kulisszái mögé bújó tudománytalanság (neveket hadd ne említsünk) módszerét utasította el, de az olyan nagyok, mint Lukács György vagy Karácsony Sándor esszéisztikus írásainak ama sajátosan „filozofikus” módszerével is szakított, ahol végső soron többet tudunk meg az esszé szerzőjéről, mint a tárgyáról – miközben a gondolatgazdagságot és a megformálás igényességét persze megtartotta. A tartalmi és stílári megformáltság ugyanezen – s mondhatni következetesen és sikeresen megvalósított – igénye jellemzi Perecz László írásait is.

A tizenkét esszé tizenkét magyar filozófusról (vagy: filozófiai íróról) készült. A „szép rendbe” foglaltságot szolgálja az Előszó, az Utószó és a függelékként megadott Hivatkozások alapos jegyzetapparátusa. Az Utószó, *Magyar filozófia* címmel, a szerzőnek egy

angol filozófiai enciklopédia számára készített szócikke, mely a következőképpen szakaszolja a magyar filozófia történetét: Kezdetek (Temesvári Pelbárt és Apácai Csere János), Viták és teljesítmények (Kant-vita, Hegel-vita, Erdélyi és Eötvös), Az intézményrendszer kiépülése és működése (Alexander, Böhm, a fiatal Lukács és a Vasárnapi Kör, valamint Pauler és Prohászka), A kommunizmus évtizedei (a marxista Lukács és a Budapesti Iskola, továbbá Lakatos, Bibó és Hamvas), végül 1989 után (a mai helyzet). A szócikkben még említésre kerülő filozófusok közül a kötetben külön írást szentel a szerző Mannheim Károlynak, bár Hauser Arnoldnak (és Lakatos Imrének) sajnos már nem – továbbá a sajnálatosan nem is említett Fülep Lajosnak és Karácsony Sándornak sem. Pedig

az ily módon kiegészített névsor már fölmutathatta volna a magyar filozófia történetének minden igazán reprezentatív alkotóját. Ám ne feledjük: nem kézikönyvről, hanem esszégyűjteményről van szó, ahol ennyi szubjektivitás nemcsak megengedhető, de talán kifejezetten helyénvaló is. Ha tehát a szerző az Előszóban ezt írja: „A tizenkét személyiség, meggyőződésem szerint, a magyar bölcséleti hagyomány tizenkét legjelentősebb szereplője” (7. o.), akkor ez *cum grano salis* értendő.

Az esszék megírásának módszeréről és mondhatni műhelytitkairól a szerző a következőket írja: „Az enciklopédia-szócikk személytelenségével és szikárságával szemben az arcképek megpróbálnak személyesek és élettelieliek lenni: hagyományos értelemben vett esszéknek készültek tehát. Néhányat közülük még önállóan, egymásra való tekintet nélkül készítettem, később azonban mindinkább egy virtuális kötet darabjainak kezdtem tekinteni őket. Jelenlegi formájukban teljes terjedelmi-szerkezeti egységet mutatnak. Mindegyikük pontosan egy ívnyi terjedelmű, mindegyikük következetesen azonos szerkezetet követ: egyenként kilenc, mindig a szóban forgó gondolkodótól származó idézethez fűzött reflexiói mozaikjából épülnek föl. A mozaikok tudatosan variálják a különböző absztrakciós szinteket [...] Nem adatszerű ismereteket szeretnének közölni [ezeket azonban a Hivatkozásokban megtalálja az olvasó!]: a kiválasztott filozófusok életének és művének valamiféle vízióját próbálják nyújtani.” (7–8. o.) Mintának a szerző „a húszas-harmincas évek [magyar] esszéisztikáját”, valamint „néhány híres külföldi mintát” tekintett, mintegy célul tűzve ki a szellemtörténeti módszer egyesítését a nemes ismeretterjesztéssel. (uo.) Mindehhez még annyit tehetünk hozzá, hogy a kötet minuciózus gondosságú megformálása *A lélek és a formák* hasonló eljárását idézi föl.

„Az írás igazsága: Temesvári Pelbárt” szerint Pelbárt „lenyűgözően művelt és [...]

megdöbbenően kevésbé eredeti” – íme, a magyar filozófia történetének legősibb és legautentikusabb hagyománya (16. o.)! – A „Szép rendbe foglalva: Apáczai Csere János” szerint a tragikus sorsú Apácai – a szerző a nevet a régies, úgymond hagyományörző formában írja – elutazása és hazatérése között szerencsétlen korszakváltás zajlott le Erdélyben: meglehet, de akkor alighanem a valóban adekvát viszonyok tértek vissza a pillanatnyi „aranykor” föllángolása után (35–37. o.). – A „Különbözni, egyezni: Erdélyi János” szerint a megkésett hegelianus Erdélyi: „A kor színvonalán álló hegelianizmust képvisel – akkor, amikor a kor színvonalán már nincs hegelianizmus.” (65. o.) – A „Misericordianus frater: Eötvös József” szerint Eötvösnél – akinek a címben idézett, Széchenyi naplójából származó minősítését a szerző a „megdöbbenően gonosz, fölháborítóan igazságtalan” és ugyanakkor a „mélységesen lényeglátó” jelzőkkel illeti – „a küldetéstudat mélyén [...] az irgalom érzése munkál” (79. o.). „Az érzelemtől előbb a racionális programig, majd a program kudarca nyomán ismét vissza az érzelemhez: az eredendően romantikus indítású és szemléletének romantikus elemeit mindvégig megőrző személyiség útjának lehető legtömörebb summája ez.” (79–80. o.) A fiatal Lukács annakidején pontosan így summázta a romantikus Ibsen pályaképét. ... – „A pozitivizmustól az újidealizmusig: Böhm Károly” szerint Böhm nagy hatásának titka a filozófus rendkívüli műveltsége és erre alapozott rendszerépítő készsége: „A szisztematikus kurzusok sorában tanít filozófiai propedeutikát, lélektant, értékelméletet, logikát és esztétikát egyaránt. A történeti kurzusokban az antikvitástól az újkorig tekintti át a bölcséleti rendszereket. Akár szisztematikus, akár történeti kurzust vezet, előadásain rendkívüli műveltséganyagot görget magával. Matematikai és irodalmi, fiziológiai és biológiai, kémiai és képzőművészeti adatok és utalások tömegével érvel, olvasmányai

hatalmas tengeréből mindenkor a megfelelő példát emelve gondolatmenetébe.” (114. o.) – „A filozófiai gondolat fényénél: Alexander Bernát” szerint a *nemzeti filozófia* kérdése Alexander „bölcseleti munkássága legfontosabb gondolatainak egyike” (127. o.). Alexander ugyanis a magyar filozófia sajátosságait kívánta meghatározni az egyetemes filozófiatörténet keretei között: eszerint a magyar filozófia „bízik a gondolatban”, de a német idealizmust a franciához hasonló „világossági szükségletével” és az angolhoz hasonló „valóságserzetével” korrigálja. – A „Maszkok mögött: Pauler Ákos” szerint Pauler objektívizitikus platonizmusa mögött szinte nárcisztikus finomságú szubjektivizmus rejtőzött, s a szerző szubtilis, ugyanakkor szociologikusan fundált elemzésekkel bontja ezt ki Pauler egyéniségéből. Böhm, Alexander és Pauler – másként és másként – nemzetközi mércével is magas szinten művelték a filozófiát, ám az igazi eredetiség még belőlük is hiányzott. A fordulat csak Lukács György *oeuvre*-jében történik meg.

„A döntés börtönében: Lukács György” szerint a fiatal Lukács szellemi fejlődése nagyon is logikusan vezetett el a *paulusi* fordulathoz, döntése következtében viszont egy olyan eszmei börtönbe helyezte magát, melyből épp azért nem tudott többé szabadulni, mivel falait maga emelte maga köré. (A szerző az elemzésekben gyümölcsözően alkalmazza Lee Congdon és Poszler György eredményeit.) Percz sikeresen kerül el Lukács megítélésének végletes egyoldalúságait: sem apológiát, sem anatómiát nem kíván gyakorolni. Az eszméiben mondhatni „revizionista”, módszerében viszont mondhatni „dogmatikus” marxista Lukács: „Olyan valaki [...], aki a bírálaton keresztül igazol, és az igazolást elvégezve gyakorol bírálatot.” (172. o.) Az esszé Lukács egyik legmeggyőzőbb portréja. – Az „Emigrációból emigrációba: Mannheim Károly” szerint Mannheim is sajátos útkeresés nyomán jutott el a tudásszocio-

lógia elméletéhez: már a *vasárnapos* filozófus metafizikai ihletésű gondolataiban is ott rejtőzött a későbbi antimetafizikus tudásszociológus. – „Az élet mint tett és mű: Prohászka Lajos” szerint Prohászka „mélységesen introvertált ember, tragikusan magányos személyiség”, akinek „kultúrkritikai bölcselete valódi filozófia: életproblémáinak megfogalmazási és megoldási kísérlete” (219. o.), s aki ugyanakkor – anélkül, hogy ezt erőltetve szándékolná – egyben sajátosan magyar történetfilozófiát is teremt lenyűgöző és a történelem objektív tényeit vízióvá szublimáló *vándor és bujdosó* elméletével. – A „Távol az agóntól: Hamvas Béla” szerint meggondolandó annak az ötletnek az igazsága, hogy Hamvas a magyar Nietzsche. Hiszen Hamvas szerint a tudomány „a lététől elszakadt és az életbe süllyedt modern ember instrumentuma, [...] diadalmenete voltaképpen léthazugságokon alapul, [...] fiktív konstrukcióval igazából csupán világhatalmi rendszerek megalapozásához járul hozzá” (242. o.). (Tessék ezt összevetni Feyerabend szociológizáló tudományelméletével!) Ahogyan általában Nietzsche, a magyar filozófiában kétségkívül Hamvas a posztmodern úttörője. – A kötet záró darabja, a sokatmondó című „Szintézis helyett: Bibó István” szerint Bibónak: „Életében a feledés a sorsa [...] A halálát követő évtizedben [...] műve az eszmei szintézis lenyűgöző mintája lesz.” Lányi Gusztáv legutóbb publikált impozáns Karácsony-monográfiájában meggyőzően érvel amellett, hogy az egymással élesen vitatkozó Lukácsnak, Karácsonynak és Bibónak valójában sokkal több köze volt egymáshoz, mint azt felszínesen gondolni lehetne. Ugyanakkor, írja Percz: „Ő egyáltalán nem azt tekinti céljának, hogy különböző ideológiák között közvetítsen, hogy eltérő eszméket egyetlen szintézisben egyesítsen. Antispekulatív beállítottságú gondolkodó, a 'dolgát magát' néző teoretikus, az 'ép realitásérzék' szükségességét emlegető elméletíró.” És itt fölvetődhet

a kérdés: nem volt-e igaza Alexander Bernátnak, amikor valami hasonlót emlegetett a magyar filozófia nemzeti sajátosságaként?

Perecz könyve mindvégig birkózást jelent ama hagyományos kérdéssel is, hogy vajon van-e magyar filozófia. De valójában van-e hát vajon „angol”, „francia”, „német” stb. filozófia? Nem sokkal inkább az egyetemes filozófiának vannak történetileg kialakult „nemzeti” iskolái, s ezeknek sajátos tradíciói? Ha így fogjuk föl a dolgot, a válasz nem lesz oly nehéz. Temesvári Pelbárttól, mondjuk Pauler Ákosig a magyar filozófia története – mint Perecz írja – recepciótörténet. Színvonalas és egyre színvonalasabb recepciótörténet azonban, egyre több eredeti fölvillanással. És Lukácstól, mondjuk Bibóig már valóban eredeti – és ezért egyetemes jelentőségre is szert tevő – filozófusokkal van dolgunk. S ennek a vonulatnak folyamatosan két jel-

legzetes – hol egymással küzdő, hol egymásba fonódó – sajátosságát figyelhetjük meg empirikusan: egyfelől az esszéisztikus megformálásra, másfelől a szociologizáló elemzésre való hajlamot. (Az utóbbi alkalmasint összefügg a magyar szellemi kultúra erős jogi kötődéseivel.) Mindkettő a fiatal Lukács Györgynél jelent meg először teljes vérteteiben: *A lélek és a formák*, illetve *A modern dráma* lapjain. Tetszik vagy sem: a magyar filozófia történetében azóta mindenki Lukács György köpönyegéből bújt ki. Perecz László esszékötete – mellyel a szerző immár véglegesen a magyar filozófiatörténet-írás első vonalában vívott ki helyet magának – maga is e magyar filozófiai tradíció folytatása. (*Ister, Budapest, 2001, 309 o.*)

Lendvai L. Ferenc

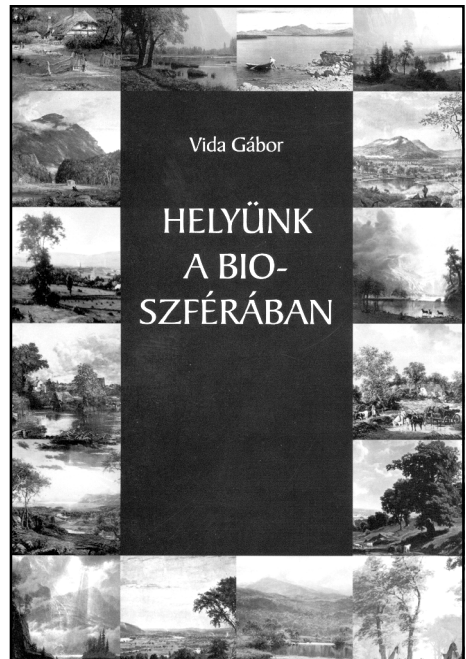
a filozófiai tud. dokt.,
egy. tanár (Miskolci Egyetem)

Vida Gábor:

Helyünk a bioszférában

Korunk, a 21. század embere számos, megoldásra váró feladattal szembesül, a társadalmi egyenetlenségektől a terrorizmusig, a gazdasági kérdésektől a bioszféra kedvezőtlen megváltozásáig. Mint Vida Gábor jelen rövid, gondolatébresztő művéből megtudjuk, ezek a kérdések számos vonatkozásban összefüggnek egymással, és végső soron kapcsolatban állnak a túlnépesedéssel, a földi erőforrások túlzó kihasználásával, a földrajzilag egyenetlen gazdasági fejlettséggel és nem utolsósorban a bioszféra, a természetes ökológiai rendszerek kedvezőtlen emberi módosításával. Vida akadémikus W. S. Broeckert, a nemrég Kék Bolygó-díjjal kitüntetett neves tengerkutatót idézi: *Kék bolygónk a legkritikusabbnak ígérkező évszázadába lép.* E gondolat adja meg a kötet alaphangját, és vonul végig az egyes fejezeteken.

Vida Gábor jól ismert a magyar tudományos és szélesebb közvéleményben mint a

környezetünk jövőjéért aggódó tudós. E könyv első fejezetéből azt is megtudhatjuk, hogy a Természet, a környezet szeretete

hogyan alakult ki benne: hogyan jutott el a vadvirágos réttől a bioszféráig, a könyv fejezeteiben vázolt gondolatokig. Gondolatai leírását a jelenlegi környezeti helyzetkép áttekintésével kezdi (második fejezet), majd röviden tájékozódhatunk az élet, a bioszféra fejlődéséről a Föld története során (harmadik fejezet), továbbá az ember környezetalakító szerepéről (negyedik fejezet). Ezután két nagyszerű fejezet következik, melyben az olvasó a természetes ökoszisztéma, illetve az ember által létrehozott mezőgazdasági és városi ökoszisztémák főbb sajátosságaival, illetve eltéréseivel ismerkedhet meg. Az egyes ökoszisztémák energia- és anyagmérlegének rövid, világos, de szakszerű leírása olyan, a témában elmélyült íróra utal, aki képes gondolatait a kívülről érdeklődővel is jól érthetően közölni.

Az ember és a bioszféra kapcsolatának legnagyobb problémája (hetedik fejezet) a biodiverzitás csökkenése, ami különösen szembetűnő édesvízi és vizes ökoszisztémák esetén. Ez a helyzet egyebek mellett azért aggasztó, mivel a 21. század nagy környezeti kihívása az édesvízhiány lesz. Ha megbecsüljük, hogy adott ország állampolgárainak jelenlegi szintű eltartásához elvileg mekkora terület lenne szükséges, akkor azt látjuk, hogy ez az ökológiai lábnyom a legtöbb országban (a tényleges területre vonatkoztatva) negatív értékeket mutat. Különösen nagy hiány mutatkozik az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban, de maximumát a szingapúri városállamban éri el. Szeren-

csére egyes országok, mint Brazília, Izland vagy Új-Zéland többlet területekkel rendelkeznek (hazánk szintén a negatív kategóriába tartozik). Természetesen ennek a problémának egyik gyökere a túlnépesedés, valamint (nyolcadik fejezet) a fogyasztói társadalom, a pénz és a (sokszor fölösleges) javak hajszolása. Az utolsó, kilencedik fejezetben a szerző azt a következtetést vonja le, hogy helyünket a Földön csak akkor találhatjuk meg, ha az élet, az ökoszisztémák működését a tudomány mélyebben megismeri, és az ember a helyét ennek alapján egy működőképes, fenntartható bioszférában keresi.

Végül Vida Gábor, a környezettudomány elismertetésének vezető hazai szószólója, *tudományfilozófiai* nézeteit is kifejti röviden. Rámutat, hogy az eddigi redukcionista kutatások mellett a Föld, környezetünk olyan átfogó tanulmányozására is szükség van, amelyben a biológia és a földtudomány, a kémia és a fizika egységet alkot, és amelyben bolygónkat egyetlen összefüggő, komplex rendszerként kezeljük.

A mindenki számára ajánlott kötet átolvasása után az olvasó csak reménykedni tud, hogy a környezeti és tudományos kérdések, amelyeket Vida felvázol, megfelelő erőfeszítések eredményeképpen a jövőben legalábbis részben megoldódnak, és a *Homo sapiens* nevéhez méltóan foglalja el helyét ezen a bioszférával rendelkező különleges bolygón. (*Typotex, Budapest, 2001. 128 o.*)

Mészáros Ernő
az MTA r. tagja

Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára

Szerk.: Iványi Erika és Solymosi Zsuzsa

Szép szokás nálunk is, hogy amikor valamely jeles professzor, tudós, kutató elér egy tisztes kort (70–75–80 évet), a munkatársak, barátok, tanítványok emlékkönyvvel lepik

meg. Nemcsak szép szokás, hanem jó is. Ezekbe a kötetekbe ugyanis illik olyasvalamit írni, ami szerzőjének fontos, és ami beleilleszkedik a címadó személyiség által meghatározott gondolkörbe. Az én szakterületemről és környékéről legalább tíz van belőlük a polcomon, és jólesik néha beléjük lapoznom. Azt tapasztalja ugyanis az ember, hogy van (vagy mintha volna) Magyarorszá-

Írások

Huszár Tibor
70. születésnapjára

ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

gon közös gondolkodás, szellemi eszmecsere. Talán még akkor is, amikor már azt hisszük, nincsen.

A Huszár Tibor számára készült szép kiállítású kötet a hasonló műfajúak közül is kiemelkedik. Nem önmagában a színvonalával – hiszen ebben nem áll egyedül. El kell azonban azt is mondani, hogy valóban kiváló tanulmányok sorozata olvasható benne, méghozzá meglehetősen széles témakörben. Az egységet formailag a Huszár Tibor által alapított tanszék, illetve intézet adja, mivelhogy egy szociológiai és szociálpolitikai tanintézményben sokmindennel kell foglalkozni. Meddig terjed a témák diapazonja? A társadalmi csoportképződéstől (Angelusz Róbert) a hazai prostitúcióig (Székely György). A rendszerváltástól (Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária, Róbert Péter) Makarencóig (Pataki Ferenc). A társadalmi biztonságtól (Ferge Zsuzsa) a gyermekszegénységig (Darvas Ágnes–Tausz Katalin). A szociológia történetétől és „hasznától” (Némédi Dénes, Saád József), az összeesküvés-elméletekig (Lakatos László). A francia júliusi monarchia szerepétől a világpolgári szolidaritásig (Somlai Péter). Az egészségügyről folytatott vitáktól (Orosz Éva) a deviancia 70-es évekbeli megítéléséig

(Bíró Judit). A pártállami vezetés politikai dramaturgiájától (Lányi Gusztáv) a globalizációs világ média-varázslatáig (Dessewffy Tibor). A felsőoktatás szociológiájától (Simonyi Ágnes) egy magyar intézmény kialakulásának történetéig (Csákos Mihály). A beszéd pszichológiájától (Bodor Péter) és a pszichozófilizmus új törekvéseitől (Erdélyi Ildikó), a filozófiai szociológia történetének kérdéseitől (Wessely Anna) az életrajzi esszéig (Cseh-Szombathy László). Nem az illem kedvéért sorolom fel őket, hanem hogy jellemezni tudjam a kötet szerzőinek sokfelé ágazó érdeklődési körét.

A sokféleségben azonban van valami egység. Pedig a szerzők csak abban azonosak, hogy valamennyien tagjai voltak az Intézetnek, jó néhányan már ott nyerték el szellemi arculatukat is. Egyebekben nagyon különbözőek, eredetüket, pályájukat, világnézetüket, politikai magatartásukat tekintve egyaránt. Így, egyben olvasva, mégis szinte már azt is el lehetne hinni, hogy ha nem is egyetlen ember, de egy összetartó munkaközösség készítette el az egészet. Egy olyan műhely, amelyen Magyarországon talán nincs is, csak a régi egyetemi mesékből hallottunk ilyesmikről.

Elgondolkozom arról, hogy miben nyilvánul meg ez a közösség. Talán azt mondhatnám, hogy leginkább a megközelítés módjában. Abban a kettős igényben, amely minden körülmények között eleget kíván tenni a szakmai alaposág, adatszerűség követelményeinek, de ugyanakkor megvan benne a merészség is a következtetések levonására. Amely azonban mindig összeegyezteti ezt a kettőt. Nem vész bele az adatok tengerébe, de nem is hágya át őket, tehát nem fogalmaz meg megalapozatlan, és főleg nem ideologikus eszméket. Látszólag nem sok ez, de valójában rengeteg. Ha nem is egy egységes szociológiai iskola, de mindenképpen egy megalapozott tudományos műhely szakmai erényei ezek.

Ami azt bizonyítja, hogy amikor az Intézet egykori tanárai és munkatársai a kötetben köszönetet mondanak Huszár Tibornak, nem protokollárisan teszik ezt, hanem nagyon is őszintén. Ferge Zsuzsa például ezt írja tanulmányának címe alá: „Huszár Tibornak, akinek erőfeszítései nélkül aligha sikerült volna a társadalompolitika legitimálása”. Nem volt kötelező odaírni, nem tette volna, ha nem így gondolná. Rudas Tamás – utódja az Intézet igazgatói székében – ugyanezt fejtegeti az előszóban. Huszár Tibor nehéz körülmények között, kockázatot, harcot és kompromisszumokat egyaránt vállalva életműként létrehozott egy olyan tudományos és oktatási műhelyt, amelyben a legnehe-

zebb korban is biztosítani tudta a tudomány sajtótörvényű szabadságát.

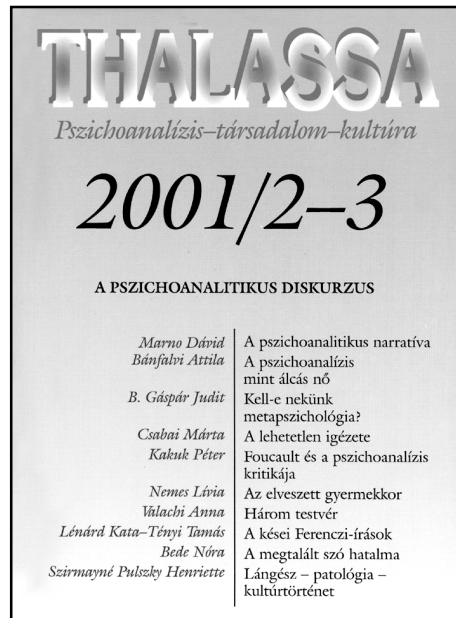
Egyébiránt a kötet tanulmányai a saját, közelebbi szakterületükön fontos témákban fontos megállapításokat tesznek. Szinte mindegyikkel külön kellene foglalkozni, ami természetesen nem fér be egy recenzió keretébe. Mint tudománytörténeti dokumentumot szándékoztam tehát ismertetni. Jóleső érzéssel, hogy olykor Magyarországon is sikerül közös munkával jól működő műhelyeket és intézményeket létrehozni. (*ELTE Szociológiai és Szociálpolitika Intézet, Budapest, 2000. 459 o.*)

Vitányi Iván

a szociológiai tud. dokt.,
tud. tanácsadó (MTA Politika Tud. Int.)

Thalassa

A Thalassa a pszichoanalízis elméleti, interdiszciplináris, társadalmi-kulturális vetületeivel foglalkozó folyóirat. Legutóbbi, dupla száma, amely *A pszichoanalitikus diskurzus* alcímet viseli, nagyrészt a pszichoanalízis mint beszédmód, beszédhelyzet és szöveg különböző nézőpontokból történő értelmezésével foglalkozik. A nyitó tanulmány, Marno Dávid *A pszichianalitikus narratíva* című, rendkívül ambiciózus és színvonalas dolgozata a freudi elméletet a filozófiai előzmények és párhuzam-lehetőségek felől értelmezve gondolkodik a narratíva terápias funkciójáról. Bánfalvi Attila tanulmánya, *A pszichoanalízis mint álcás nő* a nőiség 19. századi megítélése és a pszichoanalízisnek a tudományosság nézőpontjából konstruált (bizonytalan, nehezen meghatározható, „majdnem-tudományos”) szerepe között. B. Gáspár Judit munkája, némileg összhangban Bánfalvi írásával, részben rá hivatkozva határozott kritikát fogalmaz meg a pszichoanalitikus gondolkodás egy újabb irányzatával kapcsolatban, amely egyfajta újraempirizálódási, újrasszcientizálódási folyamatot tükröz. Hangsúlyozza a pszichoanalízis kultúrkritikai,

filozófiai, szociálpszichológiai kontextusának jelentőségét, valamint az analitikus–páciens viszony hermeneutikus, közös nyelvet létrehozó minőségét.

Csabai Márta tanulmánya rámutat arra, hogy az utóbbi évtizedek pszichoanalitikus szakirodalmában az ödipális folyamat és szexualitás kérdései helyett egyre inkább a

preödipális időszak, a tárgykapcsolatok, a szubjektum, a nárcisztikus és border-line patológiák kérdései kerültek előtérbe, bár a „klasszikus” kérdések rejtetten továbbra is jelen vannak az analitikus diskurzus „réseiben”, repedéseiben. Kakuk Péter dolgozata Michel Foucault pszichoanalízis-kritikájának jellegzetességeit vizsgálja a szerző három műve alapján.

A folyóirat két előadást közöl a Ferenczi Sándor Egyesület 2000 februárjában rendezett, *Elveszett gyerekkor* című nemzetközi konferenciáján elhangzottakból; mindkettő az irodalomtörténet és a pszichoanalízis határterületén mozog. Nemes Livia az elveszett gyerekkor traumáját vizsgálja Radnóti Miklós önéletrajzi ihletésű szépprózájában, az *Ikkrek havában*. Valachi Anna József Attila, Etelka és Jolán eltérő árvaságkompenzáló stratégiáit elemzi.

A *Műhely* rovatban Lénárd Kata és Tényi Tamás klinikai tapasztalatokon alapuló tanulmánya Ferenczi kései írásaiból és az azokban körvonalazódó interszubjektív énfelfogásból kiindulva mutat rá az anya-gyerek kapcsolat interszubjektív jellegére és a szülő félreértelmező gesztusainak lehetséges következményeire. Bede Nóra a traumatikus múlt újraolvasásának, új narratív keretbe helyezésének jelentőségéről ír a zsidó identitással kapcsolatban, Holocaust-túlélők és leszármazottaik elbeszélésének elemzésén keresztül.

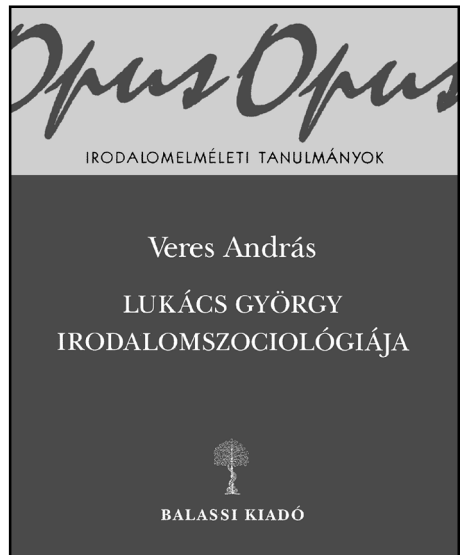
A folyóirat *Archívum* rovata Szirmayné Pulszky Henriette eredetileg német nyelven írott *Lángész, patológia, kultúrtörténet* című könyvéből közöl két részletet, melyek a pszichoanalízis 1930-as évekbeli laikus recepciójának érdekes dokumentumai. (2001/2–3.)

B. A.

Veres András: Lukács György irodalomszociológiája

Lukács György munkásságáról gazdag magyar és idegen nyelvű szakirodalom található. *Veres András* könyve egy eddig nem elemzett, elhanyagolt témakör kimunkálásával járul hozzá ehhez a szakirodalomhoz. A szerző azt vizsgálja, hogyan alakult és mit nyújtott a kortársaknak Lukács irodalomszociológiája.

A rövid könyv két nagyobb részből áll. Előbb a *Korszakok és irányváltások Lukács György pályáján* című fejezetben röviden áttekinti Lukács életét és munkásságát; közéleti, főként pedig filozófiai sorsfordulóit. Ezt követi három fejezet, melyekben az *irodalomszociológus* Lukács György életművét tárgyalja a szerző. Előbb arról olvashatunk, amit premarxista korszakában alkotott, aztán egy *közbevetés*-ben arról, hogy milyen összefüggések fedezhetők fel szociológiai és történelemfilozófiai szempontjai között,

végül pedig a marxista Lukács irodalomértelmezése a tárgy.

Ezeket a fejezeteket azonban megelőzi egy, néhány rövid bekezdésből álló fejtegetés, amelyben a szerző a „maga mentségéért” arra válaszol igennel, hogy „Beszélhe-

tünk-e Lukács György esetében irodalom-szociológiáról?”. Egyetértek Veres igenjével, és meggyőzőnek tartom azt a koncepciót is, amit kidolgozott. Eszerint pályája kezdetén – főként G. Simmel hatására – Lukács megpróbálta összeegyeztetni a szociológia és a filozófia látásmódját. Később, az 1910-es években elfordult a szociológiától, még később pedig, marxistaként „felemás módon” talált vissza hozzá.

Persze a kételkedő olvasóban megszólalhat a rendszerező tudománytörténész: „eszerint Lukács szociológus (is) volt”? Azt válaszolnám az ilyen kétkedőnek: gondolja át – miként Veres tette – történefilozófia és szociológia összefüggéseit, és vegye figyelembe Lukács hatását a 20. századi szociológiában. Ez a hatás főként a *Történelem és osztályöntudat*-nak köszönhető, amelynek téziseihez és szempontjaihoz közvetlenül és közvetve sokan kapcsolódtak s kapcsolódnak ma is. A közvetítést főként a frankfurti iskola tagjai végezték. Az eldologiasodás, a társadalomtörténet és a modernség összefüggéseiről szóló fejtegetésekben Adorno, Horkheimer, Marcuse, majd pedig Habermas egy új elméletet fedeztek fel. Ez az elmélet (a freudizmussal együtt) értelmezhetővé tette számukra a szükségletek manipulációját, a hamis tudat keletkezését, a kultúr-ipar és a tömegkultúra társadalomalakító hatásait. Vagyis mindazt, ami a „nyugati marxizmus” kritikai elméletének tárgya lett, s vált népszerűvé főként az 1960-as években.

Lukács azt tartotta, hogy a nagy irodalom és művészet nem más, mint az emberiség öntudata, önmegismerése, a társadalmi célok és feladatok felfedezése. Márpedig a polgári társadalom és a kapitalizmus eltorzítja a nagy kulturális objektivációkat, és szembeáll a művészet hivatásával. A filozófia, a tudomány, a művészetek és az irodalom elemzősekor ebből, az egészre, a totalításra vonatkozó gondolatból kell kiindulni. Elméletének így lett középponti kategóriája a „totalitás”.

Veres helyesen írja: „Marxizmus és totalitás egyet jelentett Lukács számára, s élete végéig kitarzott amellett, hogy a totalitást szükségképpen kénytelen nélkülözni a diszciplínákra szakadt polgári tudomány” (78. o.).

1919 után Lukács úgy látta, hogy Marx munkássága a társadalomtudományok „kopernikuszi fordulatát” hozta, s ettől kezdve a „polgári tudomány” tévúton jár. Így aztán Lukács azért sem végzett „szociológiai kutatásokat”, mert a szociológiát is polgári tudománynak tartotta. Ő nem fogadta el azokat a kompromisszumokat, amelyeket túlnyomó többségünk a 60-as évektől elfogadott. Az ő marxizmusát nem kellett, de nem is lehetett kiegészíteni azzal, amit a „polgári társadalomtudomány” kínált. (Elvei azért nem süketítették meg. Meghallotta és kifejezte „az idők szavát”, még a szociológiáról is. Így juthatott 1968 után a következőhöz hasonló furcsa következtetésekre: „Önálló szociológiai tudomány nem létezik – a szociológia a valóság igazi átfogó közgazdaságtani kutatásának egyik aspektusa... azt viszont hangsúlyozni szeretném, hogy bár tagadom az önálló szociológia létét, a szociológiai kutatásokat viszont messzemenően helyeslem.” – (Ld: *Lukács György a futurologiáról*. – Valóság, 1971/11. sz. 18. o.)

Életműve cáfolja ezt a következtetést is. Ő sosem végzett olvasókról vagy írókról „szociológiai kutatásokat”, mégis nagy hatása lett elemzéseinek, melyek társadalom és irodalom összefüggéseiről szóltak. Csakhogy ezek a hatások az utóbbi negyedszázadban fogyatkozni kezdtek. Az újabb filozófus- és szociológus-hallgatókat nem érdekli Lukács. Veres András könyvét sokmindennel lehetne kiegészíteni (például a realizmus-elmélet tudás-szociológiai elemzésével), de méltánylandó érdeme az, hogy a korszellem ellenében szól az irodalom-szociológus Lukácsról. (*Balassi Kiadó*, Budapest, 2000)

Somlai Péter

a szociol. tud. doktora, egyetemi tanár (ELTE)

Közlemények

A MAGYAR SZABADALMI HIVATAL PÁLYÁZATI FELHÍVÁSA ÚJ MŰSZAKI ALKOTÁSOK, KUTATÁSI ÉS FELTALÁLÓI EREDMÉNYEK ELISMERÉSÉRE

Gábor Dénes, a világhírű mérnök-fizikus a holográfiai módszer feltalálásaért és fejlesztéséhez való hozzájárulásáért 1971-ben kapta meg a fizikai Nobel-díjat. Maradandót alkotott az információelmélet, az elektronoptika és a plazmafizika területén, élete utolsó évtizedeiben mintaadó szociális érzékenységgel elemezte az emberiség túlélését befolyásoló globális problémákat. Ennek keretében mélyrehatóan foglalkozott a nyersanyag- és energiaforrások várható kimerülésének kérdésével, az ökológiai egyensúly megbomlásának veszélyeivel. Munkássága ma is mozgósítja a műszaki és a természettudományok legkiválóbb művelőit.

Szellemi öröksége ápolásának jegyében, Gábor Dénes Nobel-díjjal való elismerésének 30. évfordulója alkalmából a Magyar Szabadalmi Hivatal pályázatot hirdet új műszaki alkotások, kutatási és feltalálói eredmények elismerésére az alábbi szakmai területeken:

- a) biotechnológia
- b) gyógyszerkémia, gyógyszer-technológia
- c) élelmiszeripar és mezőgazdaság

A pályázók köre:

Kutatóintézetekben, felsőoktatási intézményekben, termelő ill. szolgáltató vállalatoknál dolgozó, legfeljebb PhD tudományos fokozattal rendelkező azon szakemberek pályázhatnak, akik az adott kutatási témában 1991-ben vagy később kezdték meg tevékenységüket.

Pályázati feltételek:

A pályázati témát regisztráltatni kell; ezt a kutatás témavezetőjének vagy a fiatal szakember oktatási, egyetemi vagy kutatási műhelybeli tutorának írásával célszerű kiegészíteni.

A pályázatok regisztrálása:

A regisztrálás helye: Magyar Szabadalmi Hivatal, Iparjogvédelmi Tájékoztatási és Oktatási Központ, Iparjogvédelmi Promóciós Osztály, 1054 Bp., Akadémia u. 21.

A regisztrálásnak tartalmaznia kell:

- a kutatási téma rövid leírását
- a kutatás során elérni kívánt eredményt
- a kutatás helyének pontos megjelölését
- a kutatás megkezdésének évét
- a témavezető nevét, elérhetőségét

- a kutató nevét, születési évét, elérhetőségét
- a kutató szakmai pályafutásának leírását

A pályázat tartalmi követelményei:

- A kutatási tevékenységgel megoldani kívánt tudományos probléma és a megoldás részletes ismertetése, minimum 10, maximum 50 oldal terjedelemben.
- A kutatási téma iparjogvédelmi feltárása, amelyhez a Magyar Szabadalmi Hivatal a regisztrált pályázók részére ingyenes információs csomagot ad, és iparjogvédelmi kutatási lehetőséget nyújt.

A Magyar Szabadalmi Hivatal a pályázatok tartalmát titkosan kezeli.

A pályamunkák leadási helye:

Magyar Szabadalmi Hivatal, Iparjogvédelmi Promóciós Osztály, 1054 Bp., Akadémia u. 21.

A leadás határideje: 2002. szeptember 30.

Értékelés:

A benyújtott pályázatokat szakértői bírálóbizottság értékeli és díjazza. A testület elnöke a Magyar Szabadalmi Hivatal elnöke. Tagjai az egyetemek, az MTA kutatóintézeteinek képviselői, a Magyar Szabadalmi Hivatal elbíráló munkatársai valamint a pályamunkák kutatási témavezetői közül kerülnek kiválasztásra. A testület három, egyenként 550 000 Ft értékű díjat adományoz, amelynek egy részét a kutatónak szakmai konferencián való – tutorával közös – részvétele költségeire van módja fordítani.

A Magyar Szabadalmi Hivatal támogatja az értékes pályaművek megjelentetését szakfolyóiratokban, valamint konzultációs lehetőséget biztosít a kutatási eredmény és/vagy találmány jogvédelmének hazai és külföldi megszerzéséhez.

Az ünnepélyes díjkiosztás helyéről és idejéről a pályázat résztvevői külön értesítést kapnak.

AZ ORSZÁGOS KIEMELÉSŰ TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK KÖZALAPÍTVÁNY KÖZLEMÉNYE

Az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK) megalakulásától minden esztendőben közzétette az előző évben támogatást nyert személyek nevét, kutatási témájukat és a támogatás összegét. Ezúttal – témakörönként csoportosítva – a 2001. november 17-i kuratóriumi ülés döntése nyomán a 2002. évi nyertes pályázatok adataival ismerkedhet meg az olvasó. Az általános tájékozódáshoz szükséges elmondani, hogy 2001. október 2-ig összesen 2106 személy nyújtott be pályázatot. 2001. június 30-ig az OKTK Titkársága 1901 pályázat beérkezését regisztrálta, így az elmúlt pályázási

időszakban az új pályázatok száma 205. A Titkárság a Kuratórium döntése alapján az elbíralt 205 pályázatból összesen 71 pályázóval kötött szerződést 80 098 ezer forint összegben.

Az OKTK 2001. november 17-i kuratóriumi ülésén született döntés alapján

A 2002. ÉVI NYERTES PÁLYÁZATOK

• *I. Magyar gazdaságpolitika*

Csáki György: A vállalati gazdálkodás átalakulása az információs forradalom és az új-gazdaság korában 1 400 000 Ft

Farkas Péter: A külföldi működőtőke-be-
ruházások és a technikatranszfer új tenden-
ciái 2 200 000 Ft

Kiss Judit: Hogyan finanszírozható a magyar
mezőgazdaság? 1 600 000 Ft

Kukovics Sándor: A gyep szerepe a takarmány-
gazdálkodásban, a környezetvédelemben és
a vidékfejlesztésben 500 000 Ft

Réti Tamás: A gazdasági rendszerváltás be-
fejeződése a környező közép-európai
országokban a XXI. század fordulóján. Ta-
nulmányok a magyar gazdaságpolitika szá-
mára 1 100 000 Ft

Szűcs István: Az észak-alföldi régió mező-
gazdasági családi vállalkozásainak össze-
hasonlító gazdasági elemzése 1 400 000 Ft

Tóth I. János: Vállalkozások adózási magatar-
tása Magyarországon 1996–2001 között
1 600 000 Ft

• II. Foglalkoztatás

Kertesi Gábor: Alacsony keresetűek Ma-
gyarországon 1986–2000 (keresleti és kíná-
lati tényezők) 1 500 000 Ft

• III. Közigazgatás-fejlesztés, telepü- lésfejlesztés, kistelepülések életminő- sége, környezet- és természetvédelem

Beluszky Pál: A XIX. és a XX. század moder-
nizációs kísérleteinek hatása a Kárpát-me-
dence térszerkezetére 2 300 000 Ft

Guth László: A háztartások funkcióváltozása
és a kistelepülések életminősége
900 000 Ft

Károlyi László: A környezet- és természet-
védelmi elvárásoknak megfelelő katasztró-
favédelmi bevetésirányító rendszer
900 000 Ft

Miszlivetz Ferenc: A szociális ellátórendszer
„alternatív” formái a nyugat-dunántúli
régióban, a nem kormányzati (civil, félcivil
és piaci) szereplők jelenléte, működése
1 800 000 Ft

• IV. Oktatáskutatás

Bényei Judit: Internethasználat az iskolában
1 500 000 Ft

Kozma Tamás: Felsőoktatási akkreditáció
1 400 000 Ft

Molnár Regina: Az orvostanhallgatók
pályaszocializációja 700 000 Ft

Reisz Terézia: Az iskolai tudás intézményi
alapellátási és területi vonatkozásai
1 900 000 Ft

Rosta Gergely: Rekrutáció, értékek, egyetem-
kép, jövőkép. Két egyetem bölcsészhallga-
tóinak összehasonlító vizsgálata 500 000 Ft

• V. Család és ifjúság, az állami gondozottak életesélyei

Gyenis Gyula: A családi háttér és az életkörülmények hatása az egyetemi hallgatók bio-
lógiai állapotára, életkilátásaira 900 000 Ft

Pászthy Bea: Gyermekpszichiátriai zavarok
előfordulási gyakorisága és felismerése a
körzeti gyermekorvoshoz fordulók köré-
ben 2 300 000 Ft

Pikó Bettina: A család és a kortársak szerepe
az egészséghez való viszonyulásban
900 000 Ft

• VI. Társadalompolitika

Császi Lajos: Mónika: az első magyar keres-
kedelmi TV-talkshow szociológiai vizsgá-
lata 800 000 Ft

Simonovits András: A magyar nyugdíjrend-
szer továbbfejlesztésének lehetőségei
1 400 000 Ft

Z. Karvalics László: A digitális megosztott-
ság magyarországi sajátosságai és társada-
lompolitikája 1 600 000 Ft

• VII. Biztonságpolitika

Süli-Zakar István: Határok és határon átnyúló
együttműködések az átalakuló Közép-Euró-
pában 2 300 000 Ft

• **VIII. Kulturális hagyományaink feltárása, nyilvántartása, kiadása, magyarságtudás**

- Benedek Katalin:* A magyar népmesekatalógus összefoglaló bibliográfiája 800 000 Ft
- Bodó Sándor:* Tanulmányok Budapest múltjából XXX. 500 000 Ft
- Botlikné Kótyuk Erzsébet:* Tanulmányok a népi orvoslás, természetismeret és etnopszichiátria köréből (Köszöntő Grynaeus Tamás 70. születésnapjára) 600 000 Ft
- Farkas Zoltán:* Benedek Istvánffy: Offertoria – Messa Santo Benedetto (Musicalia Danubiana 18.) 1 063 000 Ft
- Felföldi László:* A táncgyomány mint a társadalmi–kulturális változások jelzője a válságban 900 000 Ft
- Fitz Jenő:* Alsó-Pannonia provincia császárkultuszának szent kerülete – feltárás és bemutatás 1 400 000 Ft
- Gál Julianna:* Hungarika forrásfeltárás bővítése, információ-állomány közzététele 500 000 Ft
- Gellér Katalin:* Nagy Sándor 1 700 000 Ft
- Györkei Jenő:* VAE VICTIS. Szombathelyi Ferenc, a tragikus sorsú vezérezredes 400 000 Ft
- Hartmann Kakucska Mária:* Orczy Lőrinc leveleskönyve 600 000 Ft
- Hoppál Mihály:* „Aranyfának aranyága”. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére 500 000 Ft
- Istánovits Eszter:* A Rétköz honfoglalás és kora Árpád-kori leletei 1 300 000 Ft
- Jankovits László:* A reformáció előtti kisebb humanista költők műveinek kritikai kiadása 900 000 Ft
- Kovalcsik Katalin:* A magyarországi és a romániai beás cigányok összehasonlító kutatása 1 800 000 Ft
- Kováts Zoltán:* Hargita és Csongrád megye népmozgalmi adatai 1966–95 800 000 Ft
- Kulin Ferenc:* Az esztétikum és a politikum viszonya a magyar irodalom romantikus és népies irányzataiban 900 000 Ft

- Laczkó Sándor:* A romániai magyar nemzeti kisebbség 1945 utáni történetének feltárása és kutatása 400 000 Ft
- P. Vásárhelyi Judit:* Szenci Molnár Albert Imádságos könyvecskéje 1 200 000 Ft
- Pajorin Klára:* Neolatin irodalom Magyarországon 1 100 000 Ft
- Petres Tibor:* A magyarság helyzete és migrációja a volt Jugoszlávia utódállamaiban az elmúlt 10 évben 300 000 Ft
- Pócs Éva:* Nagybánya 1636–1762. A magyarországi boszorkányság forrásai 800 000 Ft
- Szabó András:* Szenci Molnár Albert naplója 1 100 000 Ft
- Széles Klára:* Közelképek Lászlóffy Aladáról 800 000 Ft
- Szendrei Janka:* Musicalia Danubiana 900 000 Ft
- Varga J. János:* Ahogyan Európa látott minket. Európa magyarságképe a honfoglalástól napjainkig. A külföldi magyar intézetek szerepe a magyarságkép alakításában 1 000 000 Ft
- Zvara Edina:* Könyvtártörténeti Füzetek XI. 500 000 Ft
- Zsidi Paula:* Budapest régiségei XXXV. 500 000 Ft

• **IX. Magyarország jelenkortörténete (az 1948 utáni időszak)**

- Földes György:* Politikai kultúra – politikai eszköztárak 1948–1990 500 000 Ft
- Gergely Jenő:* A magyarországi pártprogramok a rendszerváltás után (1989 és 1998) 800 000 Ft
- Valuch Tibor:* A paraszti társadalomtól a falusi társadalomig. A történeti parasztság megszűnése és a rurális társadalom átalakulása Magyarországon a XX. század második felében 900 000 Ft
- Vida István:* Magyarország külpolitikája 1948–1998 1 400 000 Ft

• **X. A Kárpát-medencei nemzeti és etnikai kisebbségek kutatása**

Kupó Jenő György: Etnikus közösségek együttélése a Bánságban 500 000 Ft

Lukács László: A zámolyi roma-ügy társadalmi, etnikai, vallási háttere 700 000 Ft

Nagy Péter: Cigány – nem cigány együttélés vizsgálata a Bagon élő oláh cigányok között 135 000 Ft

Székely Orsolya: Bücsújárási szokások a romák hitéletében 800 000 Ft

• **XI. Tudomány- és technológiapolitika**

Sonkoly Gábor: A társadalomtudományok Magyarországon (1990–2001) című konferencia-sorozat és kutatás 4 000 000 Ft

• **XII. Európai uniós csatlakozás**

Baranyi Béla: Schengen előtt – Schengenre várva: a határmenti együttműködés szerepe a perifériahelyzet felszámolásában, az EU-csatlakozás erősítésében Magyarország keleti határai mentén 2 300 000 Ft

Bodnár László: A közjogi harmonizáció deficitje 1 900 000 Ft

Csöte András: Az europaizáció aktorai: a helyi és térségi fejlesztési koalíciók létrejöttének

föltételei, működésük és társadalmi hatásuk 950 000 Ft

Fertő Imre: Komparatív előnyök a magyar mezőgazdaságban 950 000 Ft

Halpern László: A monetáris unióhoz csatlakozás fiskális megalapozása 1 300 000 Ft

Jobbágyi Gábor: Az orvosi anyagi jog és bírói joggyakorlat összehasonlító vizsgálata, különös tekintettel az EU tagországaira 500 000 Ft

Király Miklós: Az európai integráció hatása a nemzeti kultúrára 1 400 000 Ft

Nagy Ferenc: Az európai büntetőjogi integráció új kihívásai és a magyar büntető jogalkotás 1 500 000 Ft

Popp Lószef: A magyar mezőgazdaság támogatottságának nemzetközi összehasonlítása – különös tekintettel az EU-ra 900 000 Ft

Somai Miklós: A magyar mezőgazdaság versenyképességét befolyásoló külföldi és hazai folyamatok az EU-csatlakozás előestéjén 600 000 Ft

• **XIII. Lemaradó rétegek vizsgálata**

Gyukits György: A cigánytelepeken és a szegénynegyedekben élő romák reprodukciós stratégiái 1 400 000 Ft

AZ ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS KUTATÁSI
ALAPPROGRAMOK (OTKA),
AZ ÉLET ÉS TUDOMÁNY EGYESÜLET,
VALAMINT AZ ÉLET ÉS TUDOMÁNY SZERKESZTŐSÉGE
MOSTANTÓL ÉVENTE

PÁLYÁZATOT HIRDET
TUDOMÁNYOS KUTATÓKNAK

Olyan ismeretterjesztő írásokat várunk, amelyekben közérthető módon mutatják be az OTKA által támogatott saját kutatásukat, annak célját, módszerét, eddigi vagy várható eredményeit és tudományos vagy gyakorlati hasznosíthatóságának lehetőségét. A pályadíjak (bruttó):

1 db I. díj: 50 000 forint

2 db II. díj: 30 000 forint

3 db III. díj: 20 000 forint

A zsűri a pályadíjakat visszatarthatja, megoszthatja. A díjban részesült és a nem díjazott, de közlésre érdemesnek ítélt írásokat az Élet és Tudomány folyamatosan megjelenteti. A pályázat jelíges; a pályázó zárt, jelígyével ellátott borítékban mellékelje nevét, lakáscímét (telefonszámát, e-mail címét), anyja nevét és OTKA-kutatási pályázatának nyilvántartási számát. A legfeljebb 200 gépelt

sor (8-10 ezer karakter) terjedelmű cikket három kéziratos példányban és mágneslemezen, a cikk illusztrációját (ez lehet vonalas ábra, színes vagy fekete-fehér papírkép, illetőleg diaposzítív) egy példányban kérjük.

A szöveget bármilyen Word szövegszerkesztőben vagy erre konvertálható formátumban (tördelés nélkül) kérjük. Az ábrákat, képeket is tudjuk elektronikusan fogadni, de könnyíti a munkánkat, ha ezeket külön állományban, nem a szövegbe beépítve mellékelik. A pályamunkákat az Élet és Tudomány szerkesztőségébe (1088 Budapest VIII., Bródy Sándor u. 16.) vagy postafiókunk címére (1428 Budapest, Pf. 47.) várjuk.

Beküldési határidő: 2002. február 28.

*Országos Tudományos Kutatási
Alapprogramok,
Élet és Tudomány szerkesztősége,
Élet és Tudomány Egyesület*

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetések.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30.000 leütést (a szóközőkkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzeteiben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20-30 százalékkal nagyobb lehet. Beszámolók, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7-8.000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 ki nyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt*, (esetleg **félkövér** – bold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek legyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő oldalak méreteit. A lemezen vagy emailben

érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg .tif vagy .bmp formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben*, illetőleg *az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10-15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group selection, altruism and the levels of organization of life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499-474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén:

Von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical models in biology and psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical models and personality theory*. 155–170. Duke University Press, Durnham

8. Havi folyóirat lévén a Magyar Tudomány kefelevonatokat nem tud küldeni, de még az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelési munka során szükséges apró változtatásokat a szerző egy megadott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.